

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

არქეოლოგიური კომისია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

გიორგი ქავთარაძე

საქართველოს ენეოლით-
ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური
კულტურების ქრონოლოგია
ახალი მონაცემების შუქზე

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

1981

902.6 (C 41)
63.4 (2 Γ)
902.6 (47.922)
კ. 153

ნაშრომში კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ენოლითისა და ბრინჯაოს ხანის ძეგლებისათვის მიღებული ახალი აბსოლუტური თარიღებისა და რელატიური ქრონოლოგიის მონაცემებზე დაყრდნობით ნაგარაუდევია საქართველოს ენოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგიური შკალის შემდგომი დაძველება, რაც თავის მხრივ უნდა იძლეოდეს კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთს შორის არსებული ურთიერთობის ხასიათის გადსინჯვის შესაძლებლობას აღნიშნულ ხანაში.

რედაქტორი პ. როფ. ო. თ. ჯაფარიძე.

რადიონახშირბადული თარიღები და მათი ჰუმანარიტი მნიშვნელობა

უკანასკნელი წლების არქეოლოგიაში ერთ-ერთი კარდინალური საკითხია იმ არქეოლოგიურ კულტურათა ახალი ქრონოლოგიური განზომილებების დადგენა, რომელთა დათარიღება ითვალისწინებდა რადიონახშირბადული (^{14}C) მეთოდის მონაცემებს. რადიონახშირბადული თარიღების ჰენშარიტ მნიშვნელობასთან მიახლოებამ, რაც ბოლო ათეული წლის მონაპოვარია, შესაძლებელი გახდა მრავალი არქეოლოგიური კულტურის გადათარიღება. დაირღვა ადრე შემუშავებული ქრონოლოგიური თანაფარდობა, ნაგარაუდვეი განსხვავებულ რეგიონალურ კულტურებს შორის, და წამოიჭრა რიგი ახალი კულტურულ-ისტორიული და სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის პრობლემა. შეიცვალა ადრე არსებული შეხედულება უძველესი ცივილიზაციებისა და მათგან დაშორებული მხარეების ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ. ბევრი მოვლენა, რომლებიც უძველესი ცივილიზაციების მიერ სხვადასხვა კულტურებში ინსპირირებულად ითვლებოდა, ამ უკანასკნელთა ნამდვილი თარიღების დადგენის შემდეგ, ხშირ შემთხვევაში კონვერგენტული განვითარების შედეგად არის მიჩნეული. რადიონახშირბადული თარიღების შესწორებამ იმდენად მნიშვნელოვანი ცვლილებები გამოიწვია ძველი სამყაროს შესახებ არსებულ შეხედულებებში, რომ ერთ-ერთმა არქეოლოგმა (ქ. რენფრიუმ) ამ მოვლენას „მეორე რადიონახშირბადული რევოლუცია“ უწოდა.

რადიონახშირბადული თარიღების შესწორების საჭიროების საკითხი დიდი ხანია ფართო განხილვის საგანს წარმოადგენს¹. დღეისათვის მსოფლიოს მრავალი რეგიონის არქეოლოგიური

1 სულ უფრო ხშირად აღინიშნება, რომ ^{14}C თარიღების განსაზღვრისას აუცილებელი ხდება მათზე მოქმედი სხვადასხვა ფაქტორების გათვალისწინება. იხ. მაგ., Ю. С. С в е ж е н ц е в. О достоверности радиоуглеродных дат. «Краткие сообщения», № 153, М., 1978, с. 22.

კულტურების დასათარიღებლად გამოიყენება შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღები².

არქეოლოგიური ძეგლების რადიონახშირბადული მეთოდით დათარიღების ისტორია იწყება ჩვენი საუკუნის ორმოციანი წლების მიწურულიდან, როცა ჩიკაგოს უნივერსიტეტის თანამშრომელმა უილარდ ლიბიმ ჩამოაყალიბა არქეოლოგიური ძეგლების დათარიღების მეთოდი, რომელიც ითვალისწინებს ორგანული ნივთიერებების მკვდარ ქსოვილებში 14 ატომური წონის მქონე ნახშირბადის იზოტოპის დაშლის სიჩქარეს³. ორმოცდაათიან წლებში ბევრი არქეოლოგიური ძეგლი დათარიღდა ამ მეთოდით. მაგრამ უკვე ამდღე ათწლეულის მიწურულში პესელ დე ვრაისის კვლევის შედეგებმა ცხადყო, რომ, წინააღმდეგ უ. ლიბის შეხედულებისა, ატმოსფეროში კოსმოსური სხივების ზემოქმედებით გაჩენილი რადიონახშირბადის შემადგენლობა ყოველთვის თანაბარი არ იყო⁴.

ზზის აქტივობის, კლიმატისა და გეომაგნიტური ველის ცვალებადობის გარდა რადიონახშირბადის წარმოქმნის სიჩქარეზე გავლენას უნდა ახდენდეს ზეახალი ვარსკვლავების აფეთქებებიც. ბ. კონსტანტინოვისა და გ. კოჩაროვის მოსაზრებით, დედამიწის ატმოსფეროში რადიონახშირბადის შემადგენლობის ხანგრძლივი ზრდა ზეახალი ვარსკვლავების აფეთქებებითა და გამა-სხივების ზემოქმედებით შეიძლება აიხსნას⁵. საგარაუდო გახდა, რომ, გარდა

² უკანასკნელ ხანებში მოსალოდნელად მიიჩნევენ აღმოსავლეთ ევროპის ნეოლითური კულტურების თარიღების დაძველებასაც ^{14}C თარიღების დნდროქრონოლოგიური შკალის საშუალებით დაზუსტების შედეგად. იხ. В. И. Тимофеев, Е. Н. Романова, Н. С. Маланова, Ю. С. Свеженцев. Радиоуглеродные датировки неолитических памятников СССР. «Краткие сообщения», с. 17.

³ В. Либби. Определение возраста по радиоуглероду. В: Изотопы в геологии. М., 1954.

⁴ H. de Vries. Variations in concentration of radiocarbon with time and location on earth. Koninklijke Nederlandse Akademie Wetenschappen. Proceedings. Ser. B., vol. LXI, 1958, p. 94—102; H. de Vries. Measurement and use of natural radiocarbon. In: Researches in Geochemistry. New York, 1959, p. 169—189.

⁵ Б. П. Константинов, Г. Е. Кочаров. Астрофизические явления и радиоуглерод. Л., 1967, 43 с. см. также В. А. Дергачев, Г. Е. Кочаров, С. А. Румянцев. Сверхновые звезды и радиоуглерод. В: Труды Всесоюзного совещания по проблеме «Астрофизические явления и радиоуглерод». Тб., 1970, с. 11—21. გასათვალისწინებელია აგრეთვე ცვლილება ნახშირბადის მიმოცვლის ინტენსიურობაში, ატმოსფე-

3. დე ვრაისის მიერ დადგენილი რადიონახშირბადის შემცველობის საუკუნოვანი მერყეობისა, უნდა არსებულიყო გრძელვადიანი ფლუქტუაცია, რომელიც ათასწლეულებს მოიცავდა. სამოციანი წლები რადიონახშირბადული თარიღების ნამდვილ, კალენდარულ წლებთან დაახლოების გზების ძიების ხანა იყო.

ჩეხოსლოვაკიელი მეცნიერები გეოფიზიკოსი ვ. ბუხა და არქეოლოგი ე. ნეუსტუპნი იმ ფაქტიდან გამომდინარე, რომ მაგნიტური ველის სიმძლავრე კოსმოსური სხივების ატმოსფეროში შეიწვევის უკუპროპორციულია, შეეცადნენ მაგნიტური ველის სიმძლავრის ცვლილების გათვალისწინებით გამოეანგარიშებინათ რადიონახშირბადული თარიღების ცდომილება.

განსაკუთრებით ქმედით საშუალებას რადიონახშირბადული მეთოდით მიღებული თარიღების კორექტირებისა და მათი ნამდვილი მნიშვნელობის დადგენისათვის წარმოადგენს დენდროქრონოლოგიური შკალა, რომელიც მცენარეთა მერქნის ყოველწლიური რგოლების გადაბმის საშუალებით ყალიბდება.

ჩრდილოეთ ამერიკის დასავლეთ ნაწილში, კალიფორნიაში, სიერა ნევადას გიგანტური სეკვიის (*Sequoia gigantea*), რომლის ასაკი ზოგჯერ 2000 წელს აღემატება, და კიდევ ზოგიერთი სხვა მცენარის დენდროქრონოლოგიური მონაცემების რადიონახშირბადული ანალიზის საფუძველზე 1965 წელს კალიფორნიის უნივერსიტეტის თანამშრომელმა ჰანს სუსმა შეისწავლა ნახშირბადის შემცველობის ცვალებადობა ატმოსფეროში და გამოთქვა მოსაზრება ფხიანი ფიჭვის უფრო ადრეული ხანებისათვის გამოყენების თაობაზე.⁷ ცენტრალურ-აღმოსავლეთ კალიფორნიაში, უაით მაუნთინის მთებში (სიერა-ნევადას აღმოსავლეთით), მზარდი ფხიანი ფიჭვის (ყოფილი *Pinus aristata*, ამჟამად ტაქსონომიური შესწორების მიხედვით—*Pinus Longaeva*, D. K. Bailey) ზოგიერთი ცოცხალი ეგზემპლარის ასაკი 4 600 წელს აღწევს, ხოლო ცალკეული გამხმარი ნიმუშებისა—

როსა და მსოფლიო ოკეანეს შორის (იხ. Л. Д. Су л е р ж и ц к и й. Радиоуглеродный метод при датировании древних экосистем и их компонентов. В: Общие методы изучения истории современных экосистем. М., 1979, с. 217—218.

⁶ V. Bucha, E. Neustupný. Changes of the earth's magnetic field and radiocarbon dating. «Nature», vol. 213, 1967, p. 261—263; E. Neustupný. Absolute chronology of the neolithic and aeneolithic periods in central and south—eastern Europe. «Slovenská Archeológia», vol. XVI, 1968, p. 19—60.

⁷ H. A. Suess. Secular variations of the cosmic ray produced carbon 14 in the atmosphere and their interpretations. «Journal of Geophysical Research», vol. LXX, 1965, p. 5937—5952.

27 000 წელს. კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვი აღმოაჩინა 1955 წელს არიზონის უნივერსიტეტის თანამშრომელმა ედმუნდ შულმანმა, და დაიწყო მისი შესწავლა კლიმატური ცვლილებების პირობების დადგენის მიზნით.⁸ სამოციან წლებში ამავე უნივერსიტეტში ჩარლზ ფერგიუსონმა ფხიანი ფიჭვის ცოცხალი და გამხმარი ხეების ყოველწლიური რგოლების გადამბით მიიღო მათი უწყვეტი რიგი, რამაც შესაძლებელი გახადა 8 253-წლიანი აბსოლუტური დენდროქრონოლოგიური შკალის შემუშავება. მიღებულია აგრეთვე 508-წლიანი „მცურავი“ ნაწილი, დაშორებული ძირითადი შკალისაგან ათასი წლით.⁹

ჩერ კიდევ აღნიშნული შკალის შემუშავების ადრეულ ეტაპზე ეკოლოგმა ჰაროლდ ფრითსმა შეაპირისპირა ფხიანი ფიჭვის მონაცემები სხვა მხარეების დენდროქრონოლოგიურ შკალებთან და თანხვედრის საკმაოდ მაღალი შედეგი მიიღო!¹⁰

დენდროქრონოლოგიური მეთოდით უკვე დათარიღებული კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის 1200-ზე მეტი ნიმუშისა და აგრეთვე ისტორიულად ცნობილი ასაკის ნიმუშების რადიოაქტიური ნახშირბადის რაოდენობის განსაზღვრამ ცხადყო, რომ რადიონახშირბადული თარიღები ძირითადად არ თანხვედბა ნამდვილ, კალენდარულ წლებს. გამოირკვა, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულზე უფრო ადრეულ ხანებში რადიონახშირბადის კონცენტრაცია ატმოსფეროში უფრო მაღალი იყო; შესაბამისად დასათარიღებელი ნიმუშები ლაბორატორიული დამუშავებისას, მეტი რადიონახშირბადის შემცველობის გამო, იძლევა უფრო „ახალგაზრდულ“ თარიღებს. ხის ყოველწლიური რგოლებით განსაზღვრული ასაკის ნიმუშებისათვის მიღებულმა რადიონახშირბადულმა თარიღებმა გამოაშკარავე ამ უკანასკნელთა ცდომილების მნიშვნელობა. გამოირკვა, რომ 3 000—7 000 წლის რადიონახშირბადული თარიღები რეალურ ასაკთან მიახლოებისათვის დაახლ. 300—1000 წლით უნდა დაძველდეს. რადიონახშირბადული თარიღების ცდომილების სიდიდე პირველად ჰანს სუსმა დაადგინა!¹¹

⁸ E. Shulman. Dendroclimatic changes in semiarid America. Tucson, 1956.

⁹ C. W. Ferguson. Dendrochronology of bristlecone pine prior to 4000 B.C. In: Proceedings of the eighth international radiocarbon dating conference (T. A. Rafter, T. Grant—Taylor, eds.), vol. I. Lower Hatt, 1972, p. 18—26.

¹⁰ H. Fritts. The relevance of dendrographic studies to tree-ring-research. «Tree—Ring—Bulletin», vol. 24, no. 1—2, 1962.

¹¹ H. E. Suess. Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time scale from 4100 B.C. to 1500 B.C. In: Radioactive dating and methods of low-level counting Vienna, 1967, p. 143—151.

ფხიანი ფიჭვის დენდროქრონოლოგიური მეთოდის საშუალებით დადგენილი ასაკის ნიმუშების რადიონახშირბადულ დათარიღებას ერთდროულად აწარმოებს სამი ლაბორატორია: არიზონის შტატის უნივერსიტეტის თუსონის ყოველწლიური ხის რგოლების კვლევის ლაბორატორია (ჩარლზ ფერგიუსონი და პოლ დემონი), კალიფორნიის უნივერსიტეტის ლა ჯოლას ლაბორატორია სან-დიეგოში (ჰანს სუსი) და პენსილვანიის უნივერსიტეტის მუზეუმის არქეოლოგიური გამოყენებითი სამეცნიერო ცენტრის რადიონახშირბადული დათარიღების ლაბორატორია ფილადელფიაში (ელზაბეთ რალფი და ჰენრი მაიქლი). სამივე ლაბორატორიის მიერ ცალ-ცალკე შემუშავებული რადიონახშირბადული დათარიღების ე. წ. საკორექციო კოეფიციენტები და საკალიბრაციო მრუდეები ძირითადად დაემთხვენენ ერთმანეთს და გამოავლინეს რადიონახშირბადული და დენდროქრონოლოგიური მეთოდებით მიღებულ დათარიღებს შორის განსხვავების თანდათანობითი ზრდა. უმნიშვნელო განსხვავება დღეისათვის არსებულ მრავალ საკალიბრაციო მრუდსა და ტაბულას შორის¹² ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი

¹² იხ. M. St u i v e r, H. E. S u e s s. On the relationship between radiocarbon dates and true sample ages. «Radiocarbon», vol. 8, 1966, p. 534—540; H. E. S u e s s. Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time scale from 4100 B.C. to 1500 B.C.; E. K. R a l p h, H. N. M i c h a e l. University of Pennsylvania radiocarbon dates XII. «Radiocarbon», vol. II, 1969, p. 469—481; H. E. S u e s s. Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time scale 5200 B.C. to present. In: Radiocarbon variations and absolute chronology (proceedings of the 12th Nobel Symposium held at the Institute of Physics at Uppsala University), 1969. Stockholm, New York, 1970, p. 303—309; J. C. L e r m a n, W. G. M o o k, J. C. V o g e l. C 14 in tree rings from different localities. In: Radiocarbon variations..., p. 275—301; P. E. D a m o n, A. L o n g, D. C. G r e y. Arizona radiocarbon dates for dendrochronologically dated samples. In: Radiocarbon variations..., p. 615—618; I. U. O l s s o n. Explanation of Plate IV. In: Radiocarbon variations..., p. 625—626; W. M. W e n d l a n d, D. L. D o n l e y. Radiocarbon — calendar age relationship. «Earth and Planetary Science Letters», vol. XI, 1971, p. 135—139; J. C. V o g e l. The radiocarbon time scale. «South African Archaeological Bulletin», vol. XXXVII, 1971, p. 15—33; E. K. R a l p h. Carbon 14 dating. In: Dating techniques for the archaeologists Cambridge, Massachusetts, 1971, table, I. 5; H. N. M i c h a e l, E. K. R a l p h. Discussion of radiocarbon dates sequoia and bristlecone pine samples. In: Proceedings of the eighth..., p. 28—43; P. E. D a m o n, A. L o n g, E. I. W a l l i c k. Dendrochronology calibration of the carbon-14 time scale. In: Proceedings of the eighth..., p. 45—59; R. M. C l a r k, C. R e n f r e w. A statistical approach to the calibration of floating tree-ring chronologies using radiocarbon dates.

საბუთია კალიბრების მეთოდის სანდოდ მისაჩნევად. მაგალითად, პენსილვანიისა და არიზონის შტატების უნივერსიტეტების ლაბორატორიათა მონაცემებს შორის განსხვავება დროის არც ერთ მონაკვეთში არ აღემატება 125 წელს, რაც საკმაოდ მაღალი მაჩვენებელია¹³. პენსილვანიისა და არიზონის უნივერსიტეტებში მიღებული მრუდეები თითოეული ^{14}C თარიღისათვის, შესწორების შემდეგ. მხოლოდ ერთ კალენდარულ თარიღს იძლევა, წინააღმდეგ კალიფორნიის უნივერსიტეტის ლა ჯოლას ლაბორატორიის მრუდისა, რომელიც შეიცავს რა ატმოსფეროში რადიონახშირბადის შემცველობის სწრაფი ზრდის ამსახველ კვანძებსა და ხვეულებს, ავლენს რადიონახშირბადის თანაბარ შემცველობას სხვადასხვა ასაკის ნიმუშებში¹⁴. ლა ჯოლას ლაბორატორიის მონაცემებით, კვანძები და ხვეულები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძვ. წ. 1400, 1900, 2100, 2400, 3200 წლების მახლობლად (რადიონახშირბადული თარიღებით), რაც ართულებს მათ გამოყენებას არქეოლოგიური მიზნებისათვის.

მაღქოლმ ქლარკის შეხედულებით, ლა ჯოლას ლაბორატორიის კვანძებისა და კლანების დიდი ნაწილის არსებობა სტატისტიკური მონაცემებით არ მტკიცდება და გამოწვეული უნდა იყოს რადიონახშირბადული თარიღების განსაზღვრის უზუსტობით¹⁵. ამ მხრივ საყურადღებოა „მცურავი“ დენდროქრონოლოგიური შკალა, რომელიც ბელფასთის დედოფლის უნივერსიტეტის პალეოეკოლოგიის ლაბორატორიაში მუშავდება უქანასკნელი რვა

«Archaeometry», vol. 14, 1972, p. 5—19; E. K. Ralph, H. N. Michael, M. C. H. Hann. Radiocarbon dates and reality. MASCA Newsletter, vol. 9, 1973, p. 1—20; B. Ottaway, J. H. Ottaway. The Suess calibration curve and archaeological dating. «Nature», vol. 239, 1972, p. 512—513; V. R. Switsur. The radiocarbon calendar recalibrated. «Antiquity», vol. XLVII, 1973, p. 131—137; P. E. Damon, C. W. Ferguson, A. Long, E. I. Wallick. Dendrochronologic calibration of the radiocarbon time scale. «American Antiquity», vol. 39, 1974, p. 350—366; H. M. McKerrel. Correction procedures for C-14 dates. In: Radiocarbon calibration and prehistory (T. Watkins, ed.). Edinburgh, 1975, p. 47—100; R. M. Clark. A calibration curve for radiocarbon dates. «Antiquity», vol. XLIX, 1975, p. 251—266.

¹³ ზღრ. H. N. Michael, E. K. Ralph. op. cit.; P. E. Damon, A. Long, E. I. Wallick. op. cit.

¹⁴ M. Stuiver, H. E. Suess. op. cit.

¹⁵ R. M. Clark. op. cit., p. 251. J. სუსის აზრით, გეოფიზიკური მონაცემებით, კლანების არსებობა ისევე დასტურდება, როგორც მრუდის სწრაფი თანაბარი ნაწილები (H. E. Suess. A calibration curve for radiocarbon dates. «Antiquity», vol. L, 1976, p. 61—63).

წლის განმავლობაში. ეს შკალა, რომლის ჯვარედინი გადაბმა ჯერ-ჯერობით ვერ მოხერხდა და რომელიც დაახლ. 8000-წლოვან პერიოდს უნდა მოიცავდეს, ირლანდიის ქაობებში ნაპოვნი მუხის ხრის ნიჟურებზეა დაფუძნებული¹⁶. ბელფასტის დენდროქრონოლოგიური შკალის მონაცემებით რადიონახშირბადული თარიღების კალიბრების შედეგად, ირკვევა, რომ ძვ. წ. III ათასწლეული (რადიონახშირბადული თარიღების აბსოლუტური მნიშვნელობით 3600-4500 წლის ასაკი), რომელიც, ლა ჯოლას ლაბორატორიის მონაცემებით, ¹⁴C-ს მნიშვნელოვანი მერყეობით ხასიათდებოდა, რაც დროის ამ მონაკვეთისათვის შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენების საწინააღმდეგო ძირითადი არგუმენტი იყო, სულაც არ უნდა იძლეოდეს 0,3%-ზე დიდ გადახრას და მთლიანობაში უნდა წარმოადგენდეს ხანგრძლივი, თანაბარი მრუდის სწორ ნაწილს¹⁷. ამ გარემოებაზე დაყრდნობით, ჩრდილოირლანდიელი მეცნიერები ჯ. ფილჩერი და მ. ბეილი მიზანშეწონილად მიიჩნევენ არქეოლოგიებისათვის იმ თანაბარი და განუხრელად მზარდი საკალიბრაციო მრუდეების გამოყენებას, რომლებიც დაფუძნებული არიან კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის მონაცემებზე, სანამ უფრო სრული და მაღალი სიზუსტის საკალიბრაციო მრუდი ჩამოყალიბდება ბელფასტის ლაბორატორიაში ან სადმე სხვაგან¹⁸. ჯ. ფილჩერის და მ. ბეილის შეხედულებით, ბელფასტური მრუდის მონაცემებში ხვეულების უქონლობა უნდა აიხსნას ან ბელფასტურ ანალიზებთან შედარებით კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის ანალიზების უზუსტობით, რაც მათ უფრო დასაშვებად მიაჩნიათ, ანდა უკანასკნელი 8000 წლის განმავლობაში რადიონახშირბადის ზემოქმედების უფრო მეტი მერყეობით კალიფორნიაში, ვიდრე კუნძულ ირლანდიაში¹⁹.

უკანასკნელ ხანებში ცენტრალურ ევროპაში, მდინარეების მაინის, რაინის, დუნაის და მათი შენაკადების კალაპოტების პოლოცენურ ხრეშში აღმოჩნდა 9600 წლის მუხის მორები. მათი საშუალებით შედგენილი „მცურავი“ დენდროქრონოლოგიური შკალის დამუშავების შედეგები თითქოს უნდა მოწმობდეს, რომ რადიონახშირ-

¹⁶ G. W. Pearson, J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie, J. Hillam. Absolute radiocarbon dating using a low altitude tree-ring calibration. «Nature», vol. 270, 1977, p. 25—28.

¹⁷ J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie. Implications of a European radiocarbon calibration. «Antiquity», vol. LII, 1978, p. 220.

¹⁸ ibid., p. 220—221.

¹⁹ ibid, p. 219—221.

ბადის შემცველობის მერყეობა, ასახული ცენტრალურევროპულ მუხაში, სინქრონულია კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის მონაცემები და, ამდენად, თითქმის რადიონახშირბადის ფლუქტუაცია გარკვეულ პერიოდებში განსაზღვრულ საერთო კანონზომიერებებს ავლენდეს²⁰. თუმცა, საფიქრებელია, იმის გამო, რომ ცენტრალურ ევროპაში მიღებული დენდროქრონოლოგიური შკალა, განსხვავებით კალიფორნიული აბსოლუტური დენდროშკალისა, „მცურავია“, ძნელი უნდა იყოს იმის თქმა, თუ რამდენად მართებულია ამ ორი შკალის ურთიერთშეპირისპირება და, აგრეთვე, თუ რამდენად ატარებს აღნიშნული კანონზომიერება სისტემატურ ხასიათს²¹.

კალიბრებულ თარიღებზე მსჯელობისას, რა თქმა უნდა, აუცილებელია დედამიწის სხვადასხვა მხარეებსა და სხვადასხვა ჯიშის მცენარეებში რადიონახშირბადის შთანთქმის განსხვავებული ციკლის არსებობის გათვალისწინება, რაც კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის მონაცემების უნივერსალურობის შემოწმების საშუალებას მოგვცემდა. ევროპისა და ჩრდილოეთ ამერიკის ატმოსფეროში რადიონახშირბადის შემცველობის სინქრონულობა დანაშევებს ხდის კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის დენდროქრონოლოგიური შკალის მიხედვით აგებული საკალიბრაციო მრუდეების გამოყენების შესაძლებლობას დედამიწის ჩრდილოეთ ნახევარსფეროში. ლოკალური მერყეობა რადიონახშირბადის შემცველობაში, მთელი ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს გათვალისწინებით, უმნიშვნელოა და მხოლოდ რამდენიმე ათეული წლის გადახრას უნდა იწვევდეს²². იგი არ უნდა აღემატებოდეს ერთი გეოგრაფიული არეა-

²⁰ H. E. Suess. La Jolla measurements of radiocarbon in tree-ring dated wood. «Radiocarbon», vol. 20, 1978, p. 2, 5.

²¹ სულ უქანასკნელი მონაცემებით, ცენტრალური ევროპის დენდროქრონოლოგიური შკალის დადგენაში (ძვ. წ. 5000—800 წწ.) ახალი წარმატების შესახებ მოხსენდა 1979 წლის აგვისტოში ბერნსა და ჰაიდელბერგში ჩატარებულ რადიონახშირბადული დათარიღების X საერთაშორისო კონფერენციას (იხ. D. Janowska, A. Kořko, K. Siuchniński, H. Quitta, G. Kohl. Untersuchungen zur Chronologie der neolithischen Kulturen im Polnischen Tiefland. «Zeitschrift für Archäologie», B. 13, 1979, S. 239). განსაკუთრებით მნიშვნელოვან გარემოებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ სამხრეთევროპულ მუხის პორებისა და შევიცარიის კაობების ჰიმინჯბიანი ნაგებობების ნაშთების ¹⁴C განზომილებებმა გამოავლინა მნიშვნელოვანი შესატყვისობა კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის მონაცემებთან, რამაც ცხადყო ცენტრალური ევროპისათვის რადიონახშირბადული თარიღების შესწორების აუცილებლობა (ibid, იხ. აგრეთვე A. F. M. de Jong, W. G. Mook, B. Becker. Confirmation of the Suess wiggles: 3200—3700 B. C. «Nature», vol. 280, 1979, p. 48—49).

²² H. Tauber. Copenhagen radiocarbon measurements VIII, Geo-

ლიდან აღებული სხვადასხვა სახეობის მცენარეების ნიმუშებში არსებულ სხვაობას და უნდა აიხსნას მიკროკლიმატის ზემოქმედებით²³. შედარებით მნიშვნელოვანი განსხვავება ჩრდილოეთ და სამხრეთ ნახევარსფეროებს შორის, გამოწვეულია ოკეანეთა ასიმეტრიული გავრცელებით²⁴. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ, ზღვის დონიდან მაღალ სიმაღლეზე მდებარე რაიონებში უფრო მნიშვნელოვანი ნეიტრონული ნაკადების არსებობა²⁵, როგორც ირკვევა, არ უნდა იწვევდეს რამდენადმე საგრძნობ ცდომილებას რადიონაცშირბადულ დათარიღებაში²⁶.

უკანასკნელ ხანებში მსოფლიოს მრავალ რეგიონში მიმდინარეობს ინტენსიური კვლევა დენდროქრონოლოგიური შეკლების შემუშავების მიზნით²⁷. განსაკუთრებული მნიშვნელობა წინააზიური მასალისათვის, და ამდენად საერთოდ უძველესი სამყაროს ქრონოლოგიის საკითხებისათვის, ენიჭება ცენტრალურანატოლიურ დენდროქრონოლოგიურ შეკლას, რომელიც გორდიონისა და ანატოლიის ზეგნის მასალების მიხედვით ყალიბდება არიზონისა და პენსილვანიის უნივერსიტეტებში ვ. ბენისტერის და პ. ქუნიჰოლნის მიერ. ახალი დენდროშეკლების მონაცემების რადიონაცშირბადული ანალიზები ალბათ გარკვეულ წვლილს შეიტანენ ^{14}C თარიღების კალიბრების მნიშვნელობების დაზუსტებაში, რაც მომავალში, თავის მხრივ, ალბათ შესაძლებელს გახდის რადიონაცშირბადული თარიღების ცდომილების უფრო ზუსტ განსაზღვრას, კონკრეტული პირობების გათვალისწინებით.

graphic variations in atmospheric C^{14} activity. «Radiocarbon», vol. 9, 1967, p. 246—256; J. C. Lerman, W. G. Mook, J. C. Vogel. C^{14} in tree rings from different localities. In: Radiocarbon variations..., p. 275—299.

²³ H. E. Suess. Secular variations..., p. 5941—5944.

²⁴ W. Libby. Radiocarbon dating Philosophical Transactions of the Royal Society. Ser. A, no. 269, 1970, p. 9.

²⁵ M. S. Baxter, L. G. Farmer. Radiocarbon: short-term variations. «Earth and Planetary Science Letters», vol. 20, 1973, p. 295—299.

²⁶ P. E. Damon, A. Long, E. S. Wallick. Comments on «Radiocarbon: Short—Term Variations» by M. S. Baxter and L. G. Farmer. «Earth and Planetary Science Letters», vol. 20, 1973, p. 311—314; D. D. Harkness, R. Burleigh. Possible carbon-14 enrichment in high altitude wood. «Archaeometry», vol. 16, 1974, p. 124—127.

²⁷ იხ. Б. А. Колчин. Дендрохронология Восточной Европы. В: Археология и естественные науки (Под общей редакцией Б. А. Колчина). М., 1965, с. 62—85; Б. А. Колчин, Т. Т. Битвинская. Современные проблемы дендрохронологии. В: Проблемы абсолютного датирования в археологии (Под общей редакцией Б. А. Колчина). М., 1972, с. 80—92.

რადიონახშირბადული თარიღების კალენდარულ წლებთან მიმართების საკითხისათვის მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა წერილობითი წყაროების საშუალებით დათარიღებული ნიმუშების რადიონახშირბადული მეთოდით განსაზღვრა. საყურადღებოა, რომ ჯერ კიდევ კალიბრებული თარიღების გამოყენებამდე შემჩნეული იყო საგრძნობი დაშორება ისტორიული მონაცემებით დათარიღებულ მასალებსა და მათთვის მიღებულ შეუსწორებელ რადიონახშირბადულ თარიღებს შორის²⁸. განსაკუთრებით შეიმჩნეოდა სხვაობა სანდოლ დათარიღებულ ეგვიპტურ მასალასთან შედარებით. გამოითქვა საფუძვლიანი ეჭვი რადიონახშირბადული მეთოდის სარწმუნოების ან ეგვიპტისათვის მისი გამოყენების მართებულობის მიმართ²⁹. მაგდამ კალიბრებული თარიღების გამოყენების პირველვე ცდები ეგვიპტური დათარიღებული ნიმუშებისათვის იმედის მომცემი გამოდგა³⁰. აღნიშნულ საკითხს დიდი ყურადღება დაეთმო XII ნობელურ სიმპოზიუმზე, რომელიც უფსალას უნივერსიტეტის ფიზიკის ინსტიტუტში ჩატარდა 1969 წლის აგვისტოში³¹; თ. სავე-სოდერბერგისა და ი. ოლსონის მოხსენებაში ეგვიპტის ადრეული ხანის ისტორია განხილული იყო როგორც პოტენციური წყარო რადიონახშირბადულ თარიღებსა და კალენდარულ წლებს შორის განსხვავების გამომწვევებისათვის და ნაჩვენები იყო ეგვიპტური მასალისათვის შესწორებული ¹⁴C თარიღების თანხვედრა კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის დენდროშეკლის ანალიზების მონაცემებთან³². პ. მაიქლმა და ე. რალფმა,

²⁸ იხ. В. С. Титов. Роль радиоуглеродных дат в системе хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы. В: Археология ..., с. 35—45; Р. Е. Damon, A. Long. Arizona radiocarbon dates III. «Radiocarbon», vol. 4, 1962, p. 239—249.

²⁹ H. S. Smith. Egypt and C¹⁴ dating. «Antiquity», vol. XXXVIII, 1964, p. 32—37.

³⁰ H. E. Suess. Zur Chronologie des alten Ägypten. «Zeitschrift für Physik», B. 202, 1967, S. 1—7; I. E. S. Edwards. Absolute dating from Egyptian records and comparison with carbon-14 dating. «Philosophical Transactions of the Royal Society», Ser. A, vol. 269, 1970, p. 11—18; R. Berger. Ancient Egyptian radiocarbon chronology. «Philosophical Transactions of the Royal Society», Ser. A, vol. 269, p. 23—36; E. K. Ralph, H. N. Michael. Twenty-five years of radiocarbon dating. «American Scientist», vol. 62, 1974, p. 553—560.

³¹ E. Neustupny. A new epoch in radiocarbon dating. «Antiquity», vol. XLIV, 1970, p. 38—45.

³² T. Säve-Söderbergh, I. U. Olsson. C¹⁴ dating and Egyptian chronology. In: Radiocarbon variations..., p. 33—55.

თავის მხრივ, ცხადყოფს, რომ პენსილვანიის უნივერსიტეტის სა-კორექციო კოეფიციენტით შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღები კარგად თანხვდება ეგვიპტის ისტორიულ ქრონოლო-გიას³³.

შესწორებული ^{14}C თარიღებისა და ეგვიპტის ისტორიული ქრონოლოგიის მონაცემების თანხედენის საკითხმა, რის შესახებაც სამოცდაათიან წლებშიც გამოქვეყნდა ნაშრომები,³⁴ არა მხოლოდ დაადასტურა კალიფორნიული ფიჭვის საშუალებით მიღებული სა-კალიბრაციო მრუდის გამოყენების მართებულობა მახლობელი აღ-მოსავლეთისათვის და, საზოგადოდ, მთელი ჩრდილოეთ ნახევარ-სფეროსათვის, არამედ მნიშვნელოვანი წვლილიც შეიტანა თვით ეგვიპტის აბსოლუტური ქრონოლოგიის დაზუსტების საქმეში. კერძოდ, ეგვიპტის I დინასტიის დასაწყისი ჰ. სუსის მრუდის³⁵ საშუალებით კალიბრებული ^{14}C თარიღებით დაახლ. ძვ. წ. 3400 წ. თანხვდება, რაც შეესაბამება არქეოლოგიურ მონაცემებ-ზე დაყრდნობით უ. ემერისა და ჟ. სთივენსონ-სმიტის მიერ აღრე ნავარაუდევ თარიღს — ძვ. წ. 3400—3200 წწ. შორის³⁶. ეგვიპ-ტის I დინასტიის საწყისი თარიღის განსაზღვრა, თავის მხრივ, გვეხმარება მესოპოტამიის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხე-ბის გარკვევაში: ვინაიდან ჯემდეტ ნასრის პერიოდი მესოპოტა-მიაში ეგვიპტის I დინასტიის ხანის სინქრონული და ნაწილობრივ მასზე აღრეულიც ჩანს, მისი დასაწყისი საგულეებელი უნდა იყოს ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში³⁷.

³³ H. N. Michael, E. K. Ralph Correction factors applied to Egyptian radiocarbon dates from era before Christ. In: Radiocarbon vari-ations..., p. 109—120.

³⁴ R. M. Derricourt. Radiocarbon chronology for Egypt and North Africa. «Journal of Near Eastern Studies», vol. 30, 1971, p. 271—292; R. M. Clark, C. Renfrew. Tree-ring calibration of radiocarbon dates and the chronology of ancient Egypt. «Nature», vol. 243, 1973, p. 266—270.

³⁵ H. E. Suess. Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time scale 5200 B. C. to present, table I.

³⁶ W. B. Emery. Archaic Egypt. London, 1961, p. 29 ff., W. Steven-son-Smith. Ancient Egypt as represented in the Museum of Fine Arts. Boston, 1952, p. 171, სხ. D. F. Easton. Towards a chronology for the Anatolian Early Bronze Age. «Anatolian Studies», vol. XXVI, 1976, p. 157—158. ქ. უაითი ამ თარიღს ძვ. წ. 3300 წ. განსაზღვრავს (J. E. M. White. Ancient Egypt. New York, 1970). ფ. ჰასანი, ^{14}C თარიღების გათვალისწინებით, I დინასტიის საწყის თარიღს ვარაუდობს დაახლ. 3150 წ. (F. A. Hassan. Radio-carbon chronology of Archaic Egypt. „Journal of Near Eastern Studies“, vol. 39, 1980, p. 203—207).

³⁷ სხ. D. F. Easton. op. cit., p. 158.

შესწორებული ^{14}C თარიღები მთლიანობაში კარგად თანხედება ისტორიულ მონაცემებზე დაფუძნებულ, მესობოტამიურ ქრონოლოგიურ შკალასაც. მაგალითად, ურის სამეფო აკლდამები, შეუსწორებელი რადიონახშირბადული თარიღების მიხედვით, ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულით თარიღდებოდა (მხედველობაში გვაქვს თარიღები 5568 ± 59 წ. ნახევარდაშლით: $\text{BM} - 64, 3920 \pm 150$ წ., ანუ ძვ. წ. 1979 ± 150 წ.; $\text{BM} - 70, 4030 \pm 150$ წ., ძვ. წ. 2080 ± 150 წ., $\text{BM} - 76, 3990 \pm 150$ წ.; ძვ. წ. 2040 ± 150 წ. ³⁸ და $\text{P} - 724, 3960 \pm 59$ წ., ძვ. წ. 2010 ± 59 წ. ³⁹), რაც ყოვლად დაუშვებელი ჩანდა ისტორიული ქრონოლოგიის მონაცემების მიხედვით. პენსილვანიის საკორექციო კოეფიციენტის საშუალებით აღნიშნული თარიღებისათვის მიღებული ახალი მნიშვნელობები (კერძოდ $\text{BM} - 64$, ძვ. წ. 2480 ± 150 წ., $\text{BM} - 70$, ძვ. წ. 2500 ± 150 წ., $\text{BM} - 76$, ძვ. წ. 2495 ± 150 წ., $\text{P} - 724$, ძვ. წ. 2490 ± 59 წ.) უახლოვდება ურის სამეფო აკლდამებისათვის ტრადიციულად ნავარაუდევ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებს⁴⁰. კალიბრების შედეგად გასაგები ხდება აგრეთვე ადრეული ჩრდილოუბეიდური გავრა XVII—XVIII დონეებისათვის ადრე მიღებული შეუსწორებელი თარიღის ($\text{C} - 817, 5400 \pm 325$ წ., ძვ. წ. 3450 ± 325 წ. ⁴¹) სტრატეგრაფიულ მონაცემებთან მკვეთრი შეუსაბამობის მიზეზი. შესწორების შემდეგ გავრას ეს თარიღი ძვ. წ. V ათასწლეულში გადადის⁴².

საყურადღებოა, რომ მესობოტამიაში აქადურ ფენებში მოპოვებული პარაპული წარმომავლობის ნივთებისა და ჰინდის ველზე პარაპული კულტურისათვის მიღებულ რადიონახშირბადულ თარიღებს შორის არსებული შეუსაბამობის გადაჭრა შესაძლებელი გახდა მხოლოდ ამ თარიღების კალიბრების შედეგად⁴³.

³⁸ M. Rubin, H. E. Suess. U. S. geological survey radiocarbon dates III. «Science», vol. 123, 1956, p. 43.

³⁹ R. Stuckenrath, Jr., E. K. Ralph. University of Pennsylvania radiocarbon dates VIII. «Radiocarbon», vol. 7, 1965, p. 190.

⁴⁰ იხ. D. F. Easton. op. cit., p. 173; აგრეთვე, C. Renfrew. Wessex without Mycenae. «Annual of the British School of Archaeology at Athens», vol. 63, 1968, p. 283.

⁴¹ W. Libby. Radiocarbon dating. Chicago, 1955.

⁴² თუმცა უკანასკნელ წლებში გავრა XVII და XVIII დონეებისათვის მიღებული თარიღები $\text{P} - 1496, 5991 \pm 72$ წ., და $\text{P} - 1495, 6420 \pm 61$ წ. (შეუსწორებელი მნიშვნელობით) უფრო უკეთესად შეესაბამება გავრას წინამორბედ და მომდევნო ფენებისათვის მიღებულ თარიღებს (იხ. B. Law. University of Pennsylvania radiocarbon dates XV. «Radiocarbon», vol. 15, 1973, p. 371—372).

⁴³ G. F. Dales. Archaeology and radiocarbon chronologies for prehis-

კალიბრებული ^{14}C თარიღების ფონზე ნათელი ხდება მესოპოტამიის ქრონოლოგიის ზოგიერთი გაურკვეველი საკითხი. თუ თავის დროზე მ. როუთონი მესოპოტამიის დაბალი ქრონოლოგიის სისწორეს რადიონახშირბადული მეთოდით მიღებული შეუსწორებელი თარიღების მეშვეობით ასაბუთებდა⁴⁴, ამჟამად იმავე თარიღების კალიბრებული მნიშვნელობები თითქოს მაღალი ქრონოლოგიის სასარგებლოდ უფრო მეტყველებს⁴⁵.

შეუსწორებელი რადიონახშირბადული თარიღების შეუსაბამობას არქეოლოგიურ მონაცემებთან შედარებით მკაფიოდ ავლენენ ეგეოსისპირეთის მასალებისათვის მიღებული თარიღებიც. ძვ. წ. IV ათასწლეულის გვიანი ხანების და ძვ. წ. III ათასწლეულის ეგეოსის ზღვის აუზის მასალებისათვის მიღებული რადიონახშირბადული თარიღების დაშორებას მოსალოდნელთან შედარებით (მათი მნიშვნელობა ბევრად უფრო დაბალი აყო) ჯერ კიდევ სამოციანი წლების შუახანებში აღნიშნავდა ს. ვაინბერგი და გამოთქვამდა იმედს, რომ ფიზიკოსები შეძლებდნენ ამ წინააღმდეგობის მიზეზის ახსნას⁴⁶.

toric South Asia. In: South Asian Archaeology. Papers from the first international conference of South Asian archaeologists held in the University of Cambridge (N. Hammond, ed.), Park Ridge, 1973.

⁴⁴ M. B. Rowton. The date of Hammurapi. «Journal of Near Eastern Studies», vol. XVII, 1958, p. 97—98.

⁴⁵ წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობა ძირითადად უკვე დამთავრებული გქონდა, როდესაც გამოქვეყნდა ჯ. მელარტის წერილი—Egyptian and Near Eastern chronology: a dilemma? («Antiquity», vol. LIII, 1979, p. 6—18), რომელშიც ნაჩვენებია მაღალი ქრონოლოგიის გამოყენების მართებულობა როგორც კალიბრებულ ^{14}C თარიღებზე დაყრდნობით (თარიღები პენსილვანიის უნივერსიტეტის საკორექციო კოეფიციენტის მიხედვით არის მოცემული), ისე მათ გარეშე. სულ უკანასკნელ დროს, ჯ. მელარტის წერილის საპასუხო გამოქვეყნებულ სტატიებში ჯ. ვაინსთეინი და ბ. ქემპი აღნიშნავენ კალიბრებული ^{14}C თარიღების თანხელენას ამჟამად ხმარებულ საშუალო ქრონოლოგიასთან (J. Weinstein. Palestinian radiocarbon dating: a reply to James Mellaart. «Antiquity», vol. LIV, 1980, p. 21—24; B. Kemp. Egyptian radiocarbon dating: a reply to James Mellaart. «Antiquity», vol. LIV, 1980, p. 25—28 ანატოლიური თარიღების შესახებ იხ. J. Yàkar. Troy and the Anatolian early bronze age chronology. «Anatolian Studies», vol. XXIX, 1979, p. 65—67). როგორც ჯ. მელარტის, ისე მისი ოპონენტების არგუმენტები კალიბრებული თარიღების ისტორიულ ქრონოლოგიებთან შესატყვისობაზე მოგვანიშნებს. გამოქვეყნდა კიდევ ერთი ჯ. მელარტის საპასუხო წერილი, რომლის ავტორიც, მ. მან-რან-ქინი, არ ეთანხმება ჯ. მელარტის ძირითადად ისტორიული წყაროების ინტერპრეტაციაში (M. Munro-Rankin. Mesopotamian chronology: a reply to James Mellaart. «Antiquity», vol. LIV, 1980, p. 128—129).

⁴⁶ S. S. Weinberg. The relative chronology of the Aegean in the

ახალ ეტაპს ^{14}C თარიღების კვშმარიტი მნიშვნელობის დადგენის საკითხისათვის წარმოადგენდა 1972 წლის ოქტომბერში ახალ ზელანდიაში, ველინგტონის მახლობლად მდებარე ქალაქ ლოუერ ჰათში, ჩატარებული რადიონახშირბადული დათარიღების VIII ინტერნაციონალური კონფერენცია⁴⁷. კონფერენციაზე აღნიშნული იყო, რომ გარდა რადიონახშირბადის შემცველობის მერყეობის ძირითადი ტენდენციისა, არსებობს აგრეთვე დროის მოკლემონაკვეთიანი ფლუქტუაცია, რომელიც მზის ლაქების ციკლებს თანხვედბა და თავის მხრივ უნდა იწვევდეს რადიონახშირბადულ თარიღებში 120 წლამდე ცდომილებას; ამ გარემოების გათვალისწინებით ჯ. ფარმერი და მ. ბაქსტერი ^{14}C დათარიღებისათვის უპირატესობას ანიჭებენ მრავალწლოვანი ზრდის შედეგად მიღებული ნიმუშების გამოყენებას და ექვს გამოთქვამენ ამ მიზნით მარცვლეულების, პარკოსნების, ძირხენეულების, ტოტების, ბუჩქების, წნელების გამოყენების სანდოობაზე⁴⁸. მაგრამ უკვე 1974 წელს გამოქვეყნდა არიზონის უნივერსიტეტში შედგენილი კონვერსიული ტაბულა, რომელმაც გაითვალისწინა რადიონახშირბადის კონცენტრაციის მცირე ხანგრძლივობის სწრაფი მერყეობა სტატისტიკურ ცდომილებაში⁴⁹. ამავე დროს არც მრავალწლიანი მცენარეების ნიმუშების გამოყენება იძლევა შეცდომისაგან დაზღვევის გარანტიას; ცნობილია, რომ ხის ყოველწლიური რგოლების ბირთვული ნაწილი უფრო ხნიერია, ვიდრე მისი ქერქი ან გარეთა რგოლი, რომელიც დანახშირების გამო ხშირად იშლება ან იჭრება ხის ნაკეთობის დამზადებისას და შესაბამისად მიღებული თარიღი ხშირად სწორედ ბირთვული ნაწილის ასაკის ამსახველია⁵⁰. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რადიონახშირბადული თარიღები აღნიშნავენ მცენარის ბიოლოგიური სიკვდილის ასაკს და არა მისი გამოყენების თარიღს⁵¹.

stone and early bronze age. In: *Chronologies in old world archaeology*. Edited by R. W. Ehrich. Chicago, 1965, p. 303—304.

⁴⁷ R. Burligh. The New Zealand radiocarbon conference. «Antiquity», vol. XLVII, 1973, p. 54—56.

⁴⁸ J. G. Farmer, M. S. Baxter. Short-term trends in natural radiocarbon. In: *Proceedings...*, p. A 58—A 71.

⁴⁹ P. E. Damon, C. W. Ferguson, A. Long, E. I. Wallick. *op. cit.*, p. 350.

⁵⁰ J. W. Michels. *Dating methods in archaeology*. New York, San Francisco, London, 1973, p. 160.

⁵¹ Б. А. Колчин, Я. А. Шер. Абсолютное датирование в археологии. В: *Проблемы...*, с. 8.

უფრო მაღალი თარიღების მიღებას უნდა იწვევდეს აგრეთვე დროის გარკვეულ მონაკვეთში ამა თუ იმ რეგიონისათვის დამახასიათებელი ვულკანური აქტივობა⁵².

ახალ ზელანდიაში ჩატარებულ კონფერენციაზე გარდა რადიონახშირბადული დათარიღების ტექნიკური და მეთოდოლოგიური ასპექტებისა დიდი ყურადღება დაეთმო რადიონახშირბადული თარიღების კალენდარულ წლებში გადასაყვანი საკალიბრაციო მრუდეებისა თუ ტაბულების შემუშავების საკითხს. არც ერთ მრუდსა და ტაბულას უპირატესობა არ მიენიჭა და საერთო შეთანხმებით დაშვებული იქნა „ლიბისეული“, 5568 ± 30 -წლიანი ტრადიციული ნახევარდაშლის პერიოდის პირობითი გამოყენება⁵³. როგორც ცნობლია, უ. ლიბის მიერ მიღებული ნახევარდაშლის პერიოდის მნიშვნელობა არ არის ზუსტი; მასზე ზუსტია, როგორც ეს ჯერ კიდევ 1962 წელს ქემბრიჯში ჩატარებულმა რადიონახშირბადული დათარიღების V საერთაშორისო კონფერენციამ ცხადყო, 5730 ± 40 -წლიანი ნახევარდაშლის პერიოდი⁵⁴, რომელიც ძველისაგან 1,03 კოეფიციენტზე გამრავლებით მიიღება. თუ ახალი ნახევარდაშლის პერიოდის გამოუყენებლობისა და უ. ლიბის ნახევარდაშლის პერიოდის ძალაში დატოვების შესახებ ქემბრიჯის კონფერენციის დადგენილების მიზეზი იყო ორი სხვადასხვა ნახევარდაშლის პერიოდის საფუძველზე მიღებული თარიღების ერთმანეთში აღრევის საშიშროების თავიდან აცილება, ლოუერ ჰათ სითიში მიღებული გადაწყვეტილების მიზეზი უკვე დენდროქრონოლოგიური მონაცემების საფუძველზე მიღებული საკალიბრაციო მრუდეების საშუალებით 3000 წელზე მეტი ასაკის რადიონახშირბადული თარიღების მნიშვნელოვანი შესწორების საჭიროება იყო. ვინაიდან ნახევარდაშლის პერიოდების ორსავე მნიშვნელობით, როგორც ახლით ისე ძველით მიღებულ თარიღებს შესწორება სჭირდება, არქეოლოგიური ხასიათის ნაშრომებში ძველი, დბალი ნახევარდაშლის პერიოდის მნიშვნელობის მქონე თარიღების ახალ, მაღალ ნახევარდაშლაზე გადაყვანის არავითარი აუცილებლობა აღარ არის⁵⁵, თუ არ ჩავთვლით იმ რამდენიმე მრუდსა თუ ტაბულას, რომლებიც შესასწორებელ, საწყის თარიღებს

⁵² L. G. Sulerzhitsky. Radiocarbon dating of volcanoes. «Bulletin volcanologique», vol. 35, 1970, p. 85—94.

⁵³ R. Burleigh. op. cit, p. 55.

⁵⁴ H. Gordon. Half-life of radiocarbon. «Nature», vol. 195, 1962, p. 984.

⁵⁵ ხოლო გეოფიზიკური კვლევის შედეგად მიღებული ^{14}C თარიღების უმეტესობა ამჟამად ახალი ნახევარდაშლის პერიოდზეა გადაყვანილი. იხ. P. E. Damon,

მხოლოდ მაღალი ნახევარდაშლის პერიოდის მნიშვნელობით მოთხოვნა⁵⁶.

ბოლო ხანებში რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენებებს ურჩევენ დაივიწყონ ახალი, 5730-წლიანი ნახევარდაშლის პერიოდი, როგორც გამოუსადეგარი⁵⁷. როგორც ვხედავთ, კალიბრებული თარიღების გამოყენებამ მთლიანად უარსაყოფი გახადა ახალი ნახევარდაშლის საჭიროება. მით უმეტეს დაუშვებელია ახალი ნახევარდაშლის პერიოდის საშუალებით მიღებული თარიღების „ძველი წელთაღრიცხვის — ახალი წელთაღრიცხვის შკალაზე“ გადაყვანა, რასაც არავითარი პრაქტიკული სარგებლობა არ მოაქვს და კიდევ უფრო მეტი გაუგებრობის შემოშენება. საწუხაროდ, უკანასკნელ წლებში ჩვენში გამოჩნდა ნაშრომები, რომლებშიც რადიონახშირბადული თარიღები ძვ. წ. — ახ. წ. შკალაზე ახალი ნახევარდაშლის პერიოდის მნიშვნელობით გვხვდება.

1976 წლის ივნისში კალიფორნიის უნივერსიტეტში ჩატარდა რადიონახშირბადის IX ინტერნაციონალური კონფერენცია. მიუხედავად სამივე ამერიკული ლაბორატორიის — თუსონის, ლა ჯოლას და ფილადელფიის — საკალიბრაციო მრუდეების მონაცემების არსებითი თანხედენისა, სრული თანხმობა მათ შორის ვერც ამჯერად იქნა მიღწეული⁵⁸. მართალია, ერთიანი საყოველთაოდ აღიარებული საკალიბრაციო მრუდი ვერ შემუშავდა, მაგრამ რადიონახშირბადული თარიღების შესწორების საჭიროება თითქმის ერთიმად არის აღიარებული მეცნიერთა მიერ⁵⁹; თვით ჰ. უათერბოლ-

J. C. Lerman, A. Long. Temporal fluctuations of atmospheric ^{14}C -causal factors and implications. «Earth and Planetary Science Letters», vol. 6, 1978, p. 459.

⁵⁶ მაგ. E. K. Ralph. op cit.

⁵⁷ J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie, op. cit., p. 221.

⁵⁸ R. Burleigh. 1976 International radiocarbon conference. «Antiquity», vol. LI, p. 46.

⁵⁹ მხოლოდ ერთულებს თუ შეაქვთ მის საჭიროებაში ეკვი. მაგ., H. McKerrel. On the origins of British Iaience beads and some aspects of the Wessex-Mycenae relationship. «Proceedings of the Prehistoric Society», vol. 38, 1972, p. 286—301. უფრო გვიან გამოქვეყნებულ ნაშრომშიც ჰ. მაქკერელი მხოლოდ ძვ. წ. 2000 წ. მომდევნო ხანის რადიონახშირბადული თარიღების შესწორებას მიიჩნევს მიუღებლად და ამავე დროს აღნიშნავს შესწორებული ^{14}C თარიღების თანხედენას ეგვიპტის ძველი სამეფოს ხანის ისტორიულ ქრონოლოგიასთან (იხ. H. McKerrel. Correction..., p. 47—100). თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ჰ. მაქკერელის მიერ შემოთავაზებული ^{14}C თარიღების შესწორების მეთოდი (ibid) ფიზიკური მონაცემების მიხედვით მიუღებელი ჩანს (იხ. R. M-

ქიც, რომელაც რადიონახშირბადული თარიღების შესწორების ფართო გამოყენებას სრულყოფილი მრუდის უქონლობის გამო ნაადრევად მიიჩნევდა, აღნიშნავდა, რომ შესწორებული თარიღები გამოსადეგია ცალკეული არქეოლოგიური ფაზების ხანგრძლივობის უკეთ განსაზღვრისათვის⁶⁰.

კალიფორნიის უნივერსიტეტში ჩატარებული კონფერენციის მონაწილენი შეთანხმდნენ, რომ შეუსწორებელი რადიონახშირბადული თარიღები მოცემული იქნება მხოლოდ მათი აბსოლუტური ხნოვანებით (1950 წელთან მიმართებაში).⁶¹ ეს გადაწყვეტილება თვალნათლივ მიანიშნებს შეუსწორებელი რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენების უსაფუძვლობას არქეოლოგიურ ლიტერატურაში. ძვ. წ.—ახ. წ. შკალაზე მხოლოდ დენდროქრონოლოგიური მონაცემების საფუძველზე შესწორებული, კალენდარულ წლებთან დაახლოებული თარიღები უნდა იხმარებოდეს. ამავე დროს, ვინაიდან კალიბრების მეთოდი ჯერ კიდევ დახვეწის პროცესშია და მიღებული თარიღები Clark. Bristlecone pine and ancient Egypt: a re-appraisal. «Archaeometry», vol. 20, 1978, p. 16).

უკანასკნელ ხანებში კელნის უნივერსიტეტის თანამშრომელმა ქ. შვაბედისენმა ურჩია არქეოლოგებს თავი შეიკავონ ხის ყოველწლიური რგოლების მონაცემების საფუძველზე მიღებული საკალიბრაიო მრუდეების გამოყენებისაგან (H. Schwabedissen. Konventionelle oder kalibrierte C¹⁴—Daten? «Archäologische Informationen», 4, 1979, S. 110—117). მაგრამ, მისი რჩევის უსაფუძვლობას გარდა ზემოთ აღნიშნული ცენტრალური ევროპისა და კალიფორნიის მონაცემებს შორის რადიონახშირბადის შემადგენლობის მნიშვნელოვანი სინქრონულობის გამოვლენისა ცენტრალური ევროპის არქეოლოგიური მასალის წინააზიური პარალელები უნდა მოწმობდეს (იხ. A. F. Harding. Radiocarbon calibration and the chronology of the European Bronze Age. «Archäologické rozhledy», vol. XXXII, 1980, p. 178—186; ცენტრალური ევროპის ბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიის საკითხებისათვის იხ. აგრეთვე A. Neustupný. Absolute chronology of the Bronze Age in central Europe. «Istraživanja Novi Sad», 5, 1976, p. 111—116). რაც შეეხება ისტორიული ქრონოლოგიის მონაცემების გათვალისწინებით ეგეოსის ზღვის აუზისათვის (განსაკუთრებით ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში) შესწორებული ¹⁴C თარიღების გამოუსადეგრობას (იხ. H. Schwabedissen. op. cit.; H. McKerrel. Correction...; K. Brainigan. Radiocarbon and the absolute chronology of the Aegean Bronze Age. «Kretika Chronika», vol. 25, 1973, p. 352—374), სხვა ჯერჯერობით დაუდგენელ ფაქტორებთან ერთად, ალბათ, მხედველობაში მისაღები უნდა იყოს ეგეოსის ზღვის რეგიონისათვის დამახასიათებელი ეულკანური აქტივობის ზემოქმედების შესაძლო შედეგიც (შდრ. P. P. Betancourt, G. A. Weinstein. Carbon-14 and the beginning of the Late Bronze Age in the Aegean. «American Journal of Archaeology», vol. 80, 1976, p. 340).

⁶⁰ H. T. Waterbolk. Working with radiocarbon dates. «Proceedings of the Prehistoric Society», vol. 37, 1971, p. 29.

⁶¹ R. Burleigh. 1976 International., p. 47.

ლები მიახლოებითი და დროებითი ხასიათისაა, აუცილებელია აღნიშნოს, თუ რომელი საკალიბრაციო მრუდის, თუ ტაბულის საფუძველზე იყო მიღებული ესა თუ ის თარიღი. საყურადღებოა, რომ რადიონახშირბადული დათარიღების საკითხებში ისეთმა კომპეტენტურმა სამეცნიერო ჟურნალმა, როგორიცაა „Radiocarbon“, შეწყვიტა შესწორებელი რადიონახშირბადული თარიღების ძვ. წ.—ახ. წ. შკალაზე გადაყვანა. ჟურნალში ^{14}C თარიღები მოცემულია მათი აბსოლუტური ასაკით, 5568-წლიანი ნახევარდაშლით, ხოლო ძვ. წ.—ახ. წ. შკალაზე გადაყვანება მხოლოდ შესწორებული ^{14}C თარიღები კომენტარის სახით და გამოყენებული საკალიბრაციო მრუდის აღნიშვნით.⁶² საკალიბრაციო მრუდეებისა და ტაბულების სიმრავლე და შესაბამისად ყოველი ცალკეული შესწორებელი თარიღისათვის სხვადასხვა მრუდეებისა და კოეფიციენტების გამოყენების შედეგად განსხვავებული მნიშვნელობების მიღება აუცილებელს ხდის სამეცნიერო ნაშრომებში შესწორებულ თარიღთან და საკალიბრაციო მრუდის აღნიშვნასთან ერთად რადიონახშირბადული თარიღის მიმღები ლაბორატორიის სიგლის, ანალიზის ნომრისა და თარიღის შესწორებელი, აბსოლუტური მნიშვნელობის მოყვანას.

ჩვენ შევეცადეთ რ. მ. ქლარქის მიერ შეფილდის უნივერსიტეტში შედგენილი საკალიბრაციო მრუდის გამოყენებით მიგველო შესწორებული ^{14}C თარიღები საქართველოში მოპოვებული 2700 წელზე მეტი ხნოვანების (საშუალო მნიშვნელობით) ნიმუშებისათვის⁶³. ასეთი არჩევანი განაპირობა ამ მრუდის შედარებითმა სიახლემ და მისმა დანიშნულებამ არსებული მასალის საფუძველზე შეასწოროს ადრეული მრუდების ნაკლოვანებები⁶⁴. „ქლარქის მრუდი“

⁶² Notice to readers. «Radiocarbon», vol. 21, 1979, p. III. უკანასკნელი ცნობებით, «Radiocarbon»-ი რეკომინდებულია კალიბრებული ^{14}C თარიღების გამომქვეყნებელ ოფიციალურ ორგანოდ (R. Burleigh. X International radiocarbon conference. «Antiquity», vol. LIV, 1980, p. 136).

⁶³ R. M. Clark. A calibration...,

⁶⁴ *ibid.*, p. 251. უახლოეს მომავალში უნდა გამოქვეყნდეს პ. სუსის ახალი საკალიბრაციო ტაბულა, H. E. Suess. A calibration table for conventional radiocarbon dates. In: Proceedings of the IX international radiocarbon dating conference (in press).

რადიონახშირბადული თარიღების შესწორების საკითხთან დაკავშირებით მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენდა 1979 წ. იანვარში არიზონის უნივერსიტეტში, თუსონში ჩატარებული შეხვედრა, რომლის ძირითად მიზანს ერთიანი საკალიბრაციო სისტემის შემუშავების მოზადება შეადგენდა (იხ. R. Burleigh X International..., p. 135—136) სტანდარტიზებული, ზუსტი და სრულყოფილი საკალიბრაციო მრუდის მიღება განსაკუთრებით მოსალოდნელი ხდება 1979

ითვალისწინებს რადიონახშირბადული თარიღების ცდომილების გამომწვევი თითქმის ყველა მიზეზის შესაძლო ზემოქმედების შედეგს, მათ შორის ლაბორატორიების განზომილებებში დაშვებულ შეცდომებს, რომლებიც ზოგჯერ მოცემულ სტატისტიკურ ცდომილებას აღემატებოდა. რ. მ. ქლარკის მიერ განსაზღვრული შესწორებული თარიღების სტატისტიკური მერყეობა, გამოყვანილი ორი სიგმას, Σ_1 და Σ_2 გამოყენების შედეგად, თავისი გავრცელების რადიუსში შეიცავს იმ თარიღებსაც, რომლებიც მიიღება სხვა მრუდეებისა და ტაბულების გამოყენებით (სამივე სიგმა — Σ_1 , Σ_2 და Σ_3 — მცირეწლოვანი ან სეზონურად მზარდი მცენარეებისათვის გამოიყენება „მზის ლაქების ეფექტის“ ზემოქმედების გასათვალისწინებლად)⁶⁵. რ. მ. ქლარკის მიერ მოცემული კალიბრაციული ცდომილების ძირითადი პერიოდი, როგორც ჩანს, შეიცავს ატმოსფეროში რადიონახშირბადის შემცველობის ლოკალურ გადახრასაც⁶⁶.

შესამცირებლად სტატისტიკური მერყეობისა, რომელიც განსაკუთრებით მაღალი სტატისტიკური ცდომილების მქონე რადიონახშირბადული თარიღების კალიბრებისას ზოგ შემთხვევაში მინიმალურ დამთარიღებელ მოთხოვნილებებსაც ვეღარ აკმაყოფილებს, აუცილებელი ხდება ^{14}C თარიღების მაქსიმალური სიზუსტით განსაზღვრა. ამჟამად უკვე შესაძლებელია 5000 წლის ასაკის ნიმუშების ± 15 -წლიანი გადახრით გაანგარიშება, რაც კალიბრების შედეგად იძლევა მხოლოდ 80-წლიანი ნდობის ინტერვალს⁶⁷. უახლოეს მომავალში შესაძლებელი უნდა გახდეს ერთი მილიგრამი ან სულაც ნაკლები ნახშირბადის შემცველი ნიმუშების ასაკის განსაზღვრაც, ვინაიდან ნიმუშის ასაკის დასადგენად ბეტა-სხივე-

წ. აგვისტოში ჰაიდელბერგსა და ბერნში ჩატარებულ X საერთაშორისო რადიონახშირბადულ კონფერენციაზე საერთაშორისო საკალიბრაციო კომიტეტის ჩამოყალიბების გამო. კომიტეტს დაევალა ახალი მონაცემების პერიოდული განხილვა და მომავალი საერთაშორისო რადიონახშირბადული კონფერენციისათვის, რომელიც განზრახულია ჩატარდეს ოქსფორდში, 1982 წ., ^{14}C თარიღების კალიბრებისათვის ყველა საჭირო შესწორების წარმოჩენა; გარდა ამისა კომიტეტი დაახლ. სამ წელიწადში ერთხელ წარმოადგენს წერილობით მიმოხილვას აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით (ibid., p. 136). როგორც ჩანს, ღიბი ყურადღება დაეთმობა რადიონახშირბადული თარიღების კალიბრაციას 1981 წ. გრონინგენის კონფერენციაზე, რომელიც მთლიანად მიეძღვნება არქეოლოგიაში ^{14}C თარიღების გამოყენების საკითხს (ibid., p. 137).

⁶⁵ R. M. Clark. A calibration ..., p. 257.

⁶⁶ იხ. J. A. Cambell, M. S. Baxter, L. Alcock. Radio-carbon dates for the Cadbury massacre. «Antiquity», vol. LIII, 1979, p. 37.

⁶⁷ J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie. op. cit., p. 220.

ბის დაწლის სიჩქარის გამომანგარიშების ნაცვლად უკიდურესად მკრანობიარე სპექტრომეტრის მეშვეობით ხერხდება საკუთრივ ნახშირბადის, და სხვა იზოტოპების, მაგ. ბერილიუმ-10, ატომების დათვლა, ხოლო თარიღის განსაზღვრისათვის საჭირო იქნება მხოლოდ ერთ საათამდე დრო⁶⁸. გარდა რადიონახშირბადული დათარიღების შესაძლებლობების მნიშვნელოვანი ზრდისა ახალი მეთოდი ხელს შეუწყობს აგრეთვე ^{14}C თარიღების კალიბრაციის სიზუსტის სრულყოფას, შესაძლებელს გახდის რა, ხშირ შემთხვევაში, ცნობილი ასაკის საგნების რადიონახშირბადულ დათარიღებას მათგან მიღებული ძალზე მცირე რაოდენობის ნახშირბადის საშუალებით და ხის ყოველწლიური რგოლებიდან ცალკეულების ^{14}C დათარიღებას, ნაცვლად ათწლიანი „ბიჭებით“ დათარიღებისა, რასაც, მაგალითად, კალიფორნიული ფზიანი ფიკვის ნიმუშების შემთხვევაში ჰქონდა ადგილი⁶⁹. ყოველივე ეს განუზომლად ზრდის ფიზიკური მეთოდების გამოყენებით არქეოლოგიური მასალის დათარიღების შესაძლებლობებს და სავარაუდოა, რომ 80-იანი წლები იქნება წინარეისტორიული ხანის კულტურების დათარიღებაში ახალი ეპოქის დაწყების აღმნიშვნელი.

ჩვენი არჩევანი ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის გამოყენებაზე განპირობებულია აგრეთვე იმ გარემოებით, რომ ეს მრუდი დაფუძნებულია სხვადასხვა ლაბორატორიების ერთობლივ მონაცემებზე და გამიზნულია კალიბრებული თარიღების მისაღებად ნებისმიერი ლაბორატორიის, ნებისმიერი რადიონახშირბადული თარიღისათვის, რომელიც კი მიღებულია ნებისმიერი ორგანული ნივთიერებიდან, ნებისმიერ გეოგრაფიულ რეგიონში⁷⁰. ვინაიდან

⁶⁸ R. A. Muller. Radioisotope dating with a cyclotron. «Science», vol. 196, 1977, p. 489—494; C. L. Bennett, R. P. Beukens, M. R. Clover, H. E. Gove, R. B. Liebert, A. E. Litherland, K. H. Purser, W. E. Sondheim. Radiocarbon dating using electrostatic accelerators: negative ions provide the key. «Science», vol. 198, 1977, p. 508—510; C. L. Bennett, R. P. Beukens, M. R. Clover, D. Elmore, H. E. Gove, L. R. Kilus, A. E. Litherland, K. H. Purser. Radiocarbon dating using electrostatic accelerators: dating of milligram samples. «Science», vol. 201, 1978, p. 345—347; R. A. Muller, E. J. Stephenson, T. S. Mast. Radioisotope dating with an accelerator: a blind measurement. «Science», vol. 201, p. 347—348; M. Stiver. Carbon-14 dating: a comparison of beta and ion counting. «Science», vol. 202, 1978, p. 881—883; R. Burleigh. X International..., p. 136.

⁶⁹ E. B. Banning, L. A. Pavlish. A revolution in radiocarbon dating. «Antiquity», vol. LIII, 1979, p. 227.

⁷⁰ R. M. Clark. A calibration..., p. 253.

მისი საკალიბრაციო მრუდის მონაცემები ძრითადად თანხედება უფრო ადრე შემუშავებული მრუდეებისას, რ. მ. ქლარქის შეხედულებით, ძნელად მოსალოდნელია, რომ მომავალი უფრო სრულყოფილი მრუდი მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდეს მისი მრუდისაგან⁷¹.

ქლარქის მრუდის მიხედვით ჩვენ მიერ შესწორებული საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული ნიმუშების რადიონახშირბადული თარიღები 2700—6500 წლისაა. 2700 წელზე უფრო „ახალგაზრდა“ თარიღები კალიბრებისას საგრძნობ სხვაობას არ იძლევა და, ვფიქრობთ, არც არსებობს მათი შესწორების დიდი საჭიროება, მით უმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულიდან საქართველოს არქეოლოგიური მასალის დათარიღებისათვის რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენების საჭიროება უმნიშვნელოა, ხოლო კალიბრების მეთოდი არასრულყოფილების გამო ამ ხანისათვის ნაკლებად გამოსადეგია. რაც შეეხება 4500 წელზე „ზნეორ“ თარიღებს, მათი კალიბრებისათვის მონაცემებს, სამწუხაროდ ქლარქის საკალიბრაციო მრუდი არ იძლევა⁷². კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის აბსოლუტური დენდროქრონოლოგიური შკალის შესაბამისი ასაკის ნიმუშების რადიონახშირბადული ანალიზების სიმცირის გამო არც სხვა არსებული მრუდეები იძლევიან მსგავს ადრეულ თარიღებს. მაგრამ, როგორც წინასწარი მონაცემების საფუძველზე ვარაუდობენ, კალენდარულ წლებთან დასახლოებლად რადიონახშირბადული თარიღები ძვ. წ. 4500—7000 წლებისათვის დაახლოებით ათასი წლით უნდა დაძველდეს⁷³. აღსანიშნავია, რომ შეეცდის გეოლოგიური დანალე-

⁷¹ *ibid.*, p. 258. საქართველოს და მისი მომიჯნავე მხარეების ადრეული ლითონის ხანის მასალისათვის შესწორებული თარიღების მიღებისა და მათ საფუძველზე აღნიშნული ხანის კულტურებისათვის ახალი აბსოლუტური თარიღების დადგენის მიზნით ადრე გამოყენებული გეჟონდა პენსილვანიის უნივერსიტეტის საკოორდინაციო კოეფიციენტი (გ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე. ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისა და შტორე აზიის კულტურათა ურთიერთობის შესახებ ადრე ბრინჯაოს ხანაში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის განყოფილების გეჟონის მიხედვით შესრულებული ორ-წლიანი თემის პირველი ნაწილი. 1978 წ., ხელნაწერი. გვ. 12—22); მიღებული შედეგები მნიშვნელოვნად არ განსხვავდება ქვემოთ მოყვანილი „ქლარქის მრუდის“ საშუალებით კალიბრებული თარიღებისა და ქრონოლოგიური ტაბულის მონაცემებისაგან (ქრონოლ. ტაბ. 2).

⁷² *ibid.*, p. 256, fig 2; p. 265, table 8.

⁷³ R. Berger, R. Protsch. The domestication of plants and animals in Europe and the Near East. «Orientalia», n. s., vol. 42, 1973, p. 214—

ქების სეზონური ფენოვნობის — ვარვის ქრონოლოგიის მიხედვით განსხვავება რადიონახშირბადულ და კალენდარულ თარიღებს შორის ისევე მცირდება, განსაკუთრებით ძველ ხანებში⁷⁴. ვარაუდობენ, რომ განსხვავება შეუსწორებელ და კალიბრებულ რადიონახშირბადულ თარიღებს შორის მაქსიმალურია ძვ. წ. V ათასწლეულში (რადიონახშირბადული თარიღებით), ბოლო ძვ. წ. VII-VIII ათასწლეულებში ხდება მათი ხელახალი დაახლოება⁷⁵.

რამდენადაც წინამდებარე ნაშრომი საცდელი ხასიათისაა, ხოლო ჩვენ მიერ მიღებული შესწორებული თარიღების მნიშვნელობა — პირობითი და დროებითი, მიუხედავად საკალიბრაციო მრუდეებსა და ტაბულებში 6500 წელზე მეტი ხნოვანების რადიონახშირბადული თარიღებისათვის კალენდარულ წლებში გადასაყვანი მონაცემების უქონლობისა, შესაძლებლად ჩავთვალეთ ქლარქის მრუდის მონაცემების ექსტრაპოლაციის საშუალებით მიგველო შესწორებული თარიღები 6500 წელზე მეტი ასაკის რადიონახშირბადული თარიღებისთვისაც. თუვისთავად ეცადია, რომ ამ უკანასკნელთა კალიბრებული მნიშვნელობები, რომლებიც ბოლიანად ადრესამიწათმომქმედო კულტურას განეკუთვნებოდა, საკუთრივ ქლარქის მრუდის საფუძველზე მიღებულ თარიღებთან შედარებით კიდევ უფრო მეტად პირობითი და საცდელია. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ექსტრაპოლირებული თარიღების მისაღებად ქლარქის მრუდის მსგავსი გამოყენება გამონაკლის შემთხვევას არ წარმოადგენს არქეოლოგიურ ლიტერატურაში⁷⁶.

ქვემოთ მოყვანილ შესწორებულ თარიღებში, რომლებიც მიღებულია ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის მიხედვით, სტატისტიკური ცდომილების ნაცვლად მოცემულია 95% ნდობის ინტერვალის

227. იხ. J. Mellaart. The neolithic of the Near East. London, 1975, p. 13.

⁷⁴ H. Tauber. The Scandinavian varve chronology and C¹⁴ dating. In: Radiocarbon variation..., p. 173—196.

⁷⁵ ibid., J. Oates. A radiocarbon date from Choga Mami. «Iraq», vol. XXXIV, 1972, p. 53. თუმცა, მინესოტას ვარვის მონაცემები, რომლებიც ძვ. წ. 5555 წლამდე ძალზე კარგად ეთანხმება კალიფორნიული ფხიანი ფიჭვის მიერ ასახულ სურათს, მიგვანიშნებს, რომ ძვ. წ. 5000—8000 წწ. რადიონახშირბადის კონცენტრაცია ატმოსფეროში ზედმეტი რჩებოდა 7—10%, რაც 600—800-წლიან სხვაობას უნდა იძლეოდეს აღნიშნული ხანის ¹⁴C თარიღებთან შედარებით (M. Stuiver. Tree ring, varve and carbon-14 chronologies. «Nature», vol. 228, 1970, p. 454—455).

⁷⁶ იხ. Ch. Niederberger. Early sedentary economy in the basin of Mexico. «Science», vol. 203, 1979, p. 132.

(confidence interval) დიაპაზონი (მალქოლმ კლარკის რეკომენდაციის გათვალისწინებით⁷⁷). ნდობის ინტერვალის მნიშვნელოვანობა ხანგრძლივობა მომავალში აუცილებელს გახდის მიღებული თარიღების შემდგომ დაზუსტებას. ქვემოთ მოყვანილი შესწორებული თარიღები კალიბრების მეთოდის მხოლოდ თანამედროვე მონაცემების დონეს ასახავენ და ააშკარაებენ იმ სიძნელეებს, რომლებიც დროებით გამოწვეულია უფრო სრულყოფილი და უნივერსალური საკალიბრაციო მრუდის და უფრო მკირე სტატისტიკური ცდომილების მქონე რადიონახშირბადული თარიღების უქონლობით.

მაგრამ ყოველივე ზემოთ თქმული, ვფიქრობთ, შესაძლებლობას გვაძლევს განვაცხადოთ, რომ წარმოდგენილი კალიბრებული თარიღები მნიშვნელოვნად უფრო ახლოს დგას თავიანთ ნამდვილ, კალენდარულ ასაკთან, ვიდრე ამჟამად ხმარებული შეუსწორებელი რადიონახშირბადული თარიღები, თუნდაც 1,03 კოეფიციენტით, ნახევარდაშლის ახალ, 5730-წლიანი პერიოდის მნიშვნელობაზე გადაყვანილები⁷⁸; ხოლო შესწორებული თარიღებისათვის მოცემული ნდობის ინტერვალის დიაპაზონი უნდა ითვალისწინებდეს მიღებული თარიღების მომავალ, დაზუსტებულ მნიშვნელობასაც⁷⁹. ამდენად, თანამედროვე ეტაპზე შეს-

⁷⁷ R. M. Clark. A calibration.... p. 255—257, 265—266. თუმცა, ისიც უნდა ითქვას, რომ არქეოლოგიური მიზნებისათვის რ. მ. კლარკის მრუდს ზოგჯერ ნდობის ინტერვალის გარეშეც იყენებენ, იხ. მაგ., A. F. Hardin *op. cit.*, p. 184.

⁷⁸ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საბუთს კალიბრებული რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენების მართებულობისათვის უნდა წარმოადგენდეს მათთან თერმოლუმინესცენტური მეთოდის საშუალებით მიღებული თარიღების თანხედნა (იხ. მაგ., D. W. Zimmerman, J. Huxtable. Some thermoluminescent dates for Linear Pottery. «Antiquity», vol. XLIV, 1970, p. 304—305). საფიქრებელია, რომ ახლო მომავალში უაღრესად მგრძნობიარე სპექტრომეტრის გამოყენების საშუალებით ორგანული მინარევების მქონე კერამიკის მოსალოდნელმა ¹⁴C დათარიღებამ ფართო პერსპექტივა უნდა შექმნას რადიონახშირბადული და თერმოლუმინესცენტური დათარიღების მეთოდების კორლაციისათვის და თვით ¹⁴C დათარიღებისას ნიმუშების შერჩევაში შემთხვევითობის მინიმუმამდე დაყვანაში.

ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ზოგიერთი პალეოასტრონომიული ხასიათის მქონედ მიჩნეული ნაგებობიდან მიღებული კალიბრებული ¹⁴C თარიღების შესატყვისობა ნაგებობის მიერ ასახული პალეოასტრონომიული სიტუაციის თარიღთან (იხ. მაგ., E. Pleslová—Štiková, F. Marek, Z. Horský. A square enclosure of the Funnel Beaker Culture (3500 B. C.) at Makotřasy (Central Bohemia): a palaeoastronomic structure. «Archeologické rozhledy», vol. XXXII, 1980, p. 3—35).

⁷⁹ აღნიშნული გარემოება გადამწყვეტი გამოდგა ჩვენთვის, რ. მ. კლარკის საკალიბრაციო მრუდისათვის უპირატესობის მინიჭებისას. აღსანიშნავია, რომ ხ.

წორებული თარიღების პირობითი გამოყენება არქეოლოგიური ხასიათის ნაშრომებში სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია.

რადიონახშირბადული თარიღების ცხრილის პირველ გრაფაში მოცემულია განათხარი ნიმუშების ასაკის დამდგენი ლაბორატორიების სივრცის და ანალიზების რიგითი ნორმები, მეორე გრაფაში — რადიონახშირბადული თარიღების აბსოლუტური ასაკი, 5568-წლიანი ნახევარდაშლის პერიოდით, მესამეში — რ. მ. ქლარკის საკალიბრაციო მრუდის მიხედვით ჩვენ მიერ მიღებული შესწორებული თარიღები, 95% ნდობის ინტერვალით, მეოთხეში — შესწორებული თარიღები, ძვ. წ. — ახ. წ. შკალით.

1	2	3	4
TB — 1	3075±150 ⁸⁰	3322±395	1372±395
TB — 3	3720±165	4169±486	2219±486
TB — 4	4835±180	5604±402	3654±402
TB — 5	3470±190	3860±500	1910±500
TB — 9	4625±170	5354±416	3404±416
TB — 14	2670±160	3120±390	1170±390
TB — 15	5920±300	6760±634 ^{*81}	4810±634*
TB — 16	6625±210	7470±401*	5520±401*
TB — 26	3370±60	3709±269	1759±269

არსლანოვი არიზონის უნივერსიტეტის თანამშრომლების პ. დემონის, ა. ლონგის და ე. უალიქის საკალიბრაციო ტაბულის (P. E. Damon, A. Long, E. I. Wallick. op. cit.) გამოყენებას გეთავაზობს მასში ასახული ასაკის, კორექციასთან დაკავშირებული ცდომილების გამო (X. A. Арсланов. О поправках к радиоуглеродному возрасту. «Геохимия», 1978, № 8, с. 1162). მაგრამ, გარდა იმისა, რომ რ. მ. ქლარკის „ნდობის ინტერვალი“ აღემატება პ. დემონის, ა. ლონგის და ე. უალიქის მიერ მოცემულს (იხ. R. M. Clark. A. calibration..., p. 258), ქლარკის მრუდი, აგრეთვე, ნაკლებად თანაბრად მზარდია მასზე (ibid., p. 255), რაც, ცენტრალურევროული მონაცემების მიერ „კალიფორნიული ფიანი ფიქვის ხეუღლების“ არსებობის დადასტურების შუქზე (იხ. შენ. 21) მას პ. დემონის, ა. ლონგის და ე. უალიქის ტაბულასთან შედარებით უფრო სანდოს ხდის.

⁸⁰ თბილისის სახ. უნივერსიტეტის რადიონახშირბადის ლაბორატორიის მიერ განსაზღვრული ნიმუშების TB—1—82 შეუსწორებელი მნიშვნელობებისათვის იხ. A. A. Бурчуладзе, Л. Д. Гедеванишвили, С. В. Пагава, Г. И. Тогонидзе, И. В. Эрпставн, Д. В. Чалаташвили. Радиоуглеродное датирование образцов органического происхождения. საქართველოს მეცნ. აკადემიის მომბე, 80, 1975, გვ. 89—92.

⁸¹ ექსტრაპოლირებული თარიღები აღინიშნება—*ით.

1	2	3	4
TB — 27	6300±120	7166±260*	5216±260*
TB — 29	4220±90	4859±380 ⁸²	2909±380
TB — 30	3330±60	3663±267	1713±257
TB — 31	3235±60	3540±256	1590±256
TB — 37	2730±130	2914±376	964±376
TB — 50	2770±45	3004±258	1054±258
TB — 63	2795±50	3031±264	1081±264
TB — 72	6653±55	7491±212*	5541±212*
TB — 73	3025±50 ⁸³	2262±325	1312±325
TB — 80	3235±50	3540±256	1590±256
TB — 81	3115±50	3380±267	1430±267
TB — 82	4405±50	5125±287	3175±287
TB — 92	6525±60 ⁸⁴	7378±212*	5428±212*
TB — 231	3282±45 ⁸⁵	3601±258	1651±258
TB — 232	4010±50	4567±333	2617±333
TB — 233	4451±50	5175±283	3225±283
TB — 242	4029±50	4593±330	2643±330

⁸² კალიბრებული თარიღების მისაღებად გამოყენებულია სამივე სიგმა.

⁸³ ანალიზის № და ასაკის შეესწორებელი მნიშვნელობისათვის იხ. A. Bur-chuladze, L. Gedevanishvili, G. Togonidze. Tbilisi radiocarbon dates III. «Radiocarbon», vol. 18, 1976, p. 359.

⁸⁴ TB—92 და SOAN—1292 იხ. Т. Н. Чубинишвили, Л. М. Чели-дз-е. К вопросу о некоторых определяющих признаках раннеземледельчес-кой культуры VI—IV тыс. до н. э. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგ-რაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1978, № 1, გვ. 66. თარიღები 5730 წ. ნახევარდაშლის პერიოდთან დადევანეთ 5568 წ. ნახევარდაშლის პერიოდზე.

⁸⁵ გამოქვეყნებული რადიონახშირბადული თარიღების გამოქვეყნების უფ-ლებისათვის მადლობას მოვასხენებ ბატონ ალექსანდრე ბურჭულაძეს, აგრეთვე, ცალკეული თარიღებისათვის, ბატონ დავით ხახუტაიშვილს (თარიღები TB—231—233, 306—307), ბატონ ჯონი ტანტინე თიხელაურს (TB—242, 247—254, 294, 296—298), ბატონ გელა გიუნაშვილს (TB—244—245), ბატონ კარლო კალანდაძეს (TB—255), ბატონ კახა კახიას (TB—272), ბატონ თეიმურაზ შიქელაძეს (TB—274—276), ბატონ დავით გოგელიას (TB—300), ბატონ თამაზ კილურაძეს (TB—301), ბატონ თეიმურაზ მუჯირს (TB—302—303). თარიღები დადევანეთ 5568 წ. ნახევარდაშლის პერიოდზე.

1	2	3	4
TB — 243	3985±50 ⁸⁸	4534±337	2584±337
TB — 244	2917±45	3152±283	1202±283
TB — 245	2864±45	3097±215	1147±275
TB — 247	3136±45	3401±265	1457±265
TB — 248	3155±45	3433±252	1483±262
TB — 249	3102±40	3362±270	1412±270
TB — 250	2791±40	3027±263	1077±263
TB — 251	2601±40	3037±265	1067±265
TB — 252	2825±40	3062±271	1112±271
TB — 253	2864±40	3099±277	1149±277
TB — 254	3083±45	3336±272	1386±272
TB — 255	2864±40	3099±277	1149±277
TB — 258	2937±45	3171±195	1221±195
TB — 272	2806±40	3042±267	1092±267
TB — 274	3757±50	4208±308	2258±308
TB — 275	3825±50	4302±316	2352±316
TB — 276	3646±50	4058±360 ⁸²	2108±360
TB — 277	6767±60 ⁸⁷	7605±238 ⁸²	5655±238*
TB — 294	2961±30	3198±286	1248±286
TB — 296	3175±110	3457±295	1507±295
TB — 297	3068±60	3316±275	1366±275
TB — 298	2990±90	3228±285	1278±285
TB — 300	7136±70	7937±202*	5987±202*
TB — 301	6437±50	7300±210*	5350±210*
TB — 302	3087±170	3342±440	1392±440
TB — 304	3010±70	3248±283	1298±283
TB — 306	3340±60	3675±267	1725±267
TE — 307	2874±60	3109±279	1159±279
LE — 157	4760±90 ⁸⁹	5532±277 ⁸²	3582±277

⁸⁸ TB—243 და UCLA—იხ. Ш. Ш. Дедабришвили. Курганы алазанской долины. Тб., 1979, с. 25. TB—243 (წიგნი, TB—208) გადაეყვანეთ 5568 წ. ნახევარდაშლის პერიოდზე.

⁸⁷ იხ. А. Д. Горгидзе. Живой реликт культурной пшеницы. Са-ჭათველის მეცნ. აკადემიის შრომებზე, 96, 1979, გვ. 425.

⁸⁸ იხ. П. М. Долуханов, В. И. Тимофеев. Абсолютная хронология неолита Евразии (По данным радиоуглеродного метода). В: Проблемы, с. 42

1	2	3	4
LE — 779	2830 ± 60^{90}	3067 ± 272	1117 ± 272
LE — 1099	6700 ± 80^{90}	$7540 \pm 207^*$	$5590 \pm 207^*$
LE — 1100	6310 ± 130	$7174 \pm 277^*$	$5224 \pm 277^*$
SOAN—1292	6050 ± 100	6873 ± 276	4923 ± 276
UCLA — ?	4120 ± 50 90	4718 ± 319	2768 ± 319
LJ — 3270	6540 ± 70^{91}	$7390 \pm 212^*$	$5440 \pm 212^*$
LJ — 3271	3900 ± 60	4268 ± 312	2318 ± 312
LJ — 3272	4190 ± 60	4820 ± 325	2870 ± 325

საქართველოს ტერიტორიაზე მიღებული არქეოლოგიური ნიმუშებისათვის ^{14}C თარიღების სიმცირე არ იძლევა დამატარილებელი მიზნებისათვის მათი ეფექტური გამოყენების საშუალებას. მომავალში რადიონახშირბადული თარიღების რიცხვის ზრდასთან ერთად მდგომარეობა უნდა შეიცვალოს. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სხვადასხვა ძეგლების მსგავსი კულტურული ფენებიდან მიღებული თარიღების სიახლოვის ზარისხს, რაც მათი სანდოობის მნიშვნელოვანი საბუთია. სასურველია აგრეთვე ცალკეული ძეგლების ერთი და იმავე ფენიდან რამდენიმე თარიღის მიღება, რაც მიღებული თარიღების საშუალო არითმეტიკული მნიშვნელობის გამოყენების შედეგად ამ ფენისათვის საკმაოდ მაღალი სიზუსტის თარიღის მიღების შესაძლებლობას იძლევა.

მიუხედავად უძველესი ხანის საქართველოს არქეოლოგიური კულტურებისათვის რადიონახშირბადული თარიღების უკმარისობისა, ჩვენ შევეცადეთ, ძვ. წ. V—II ათასწლეულების საქართველოს არქეოლოგიური კულტურებისათვის ტრადიციული დათარი-

⁹⁰ იხ. А. А. Семенов, П. М. Долуханов, Е. Н. Романова. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА (1968—1969 гг.). «Советская археология», № 3, 1972, с. 214.

⁹⁰ LE—1099 და LE—1100 იხ. ალ. ჭავჭავაძის მიერ, თ. კილუბაძე. ადრესამიწათმკმედო ნასოფლარები. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1971 წწ.). თბ., 1975, გვ. 127.

⁹¹ ლა ჯოლას ლაბორატორიის თარიღებისათვის იხ. T. W. Linick. La Jolla radiocarbon measurements VII. «Radiocarbon», vol. 19, 1977, p. 30. იქვე მოცემულია კალიბრებული თარიღები ლა ჯოლას ლაბორატორიის სამივე ნიმუშისათვის, LJ—3270—ძვ. წ. 55 ან 56 ს., LJ—3271—დაახლ. ძვ. წ. 23 ს., LJ—3272—ძვ. წ. 29 ან 28 ს.

ლების ნიხედვით შედგენილი ქრონოლოგიური ტაბულისაგან⁹² (იხ. ქრონოლ. ტაბ. 1) განსხვავებით, მიგველო საცდელი ხასიათის ქრონოლოგიური ტაბულა (იხ. ქრონოლ. ტაბ. 2), დაფუძნებული კალიბრებული რადიონახშირბადული თარიღების მონაცემებზე, რომელთა გათვალისწინებაც, ვფიქრობთ, მიზანშეწონილი უნდა იყოს.

საქართველოს ადრეული ხანის კულტურებისათვის ჩვენ მიერ მიღებული ტერმინოლოგია დაფუძნებულია არა იმდენად მათში ნაგულისხმევი კულტურების შინაგან ნიშან-თვისებებზე, ამა თუ იმ ეპოქის მახასიათებლებზე და გამოიყენება სხვა მხარეების მათ სინქრონულ კულტურებთან ნომენკლატურული თანხვედრისათვის. ეტაობრივი ნომენკლატურის მსგავსი გამოყენება აადვილებს სხვადასხვა მხარეების თანადროული კულტურების კორელირებას და მათზე ერთიანი შეხედულების ჩამოყალიბებას. მაგრამ ძირითადი მიზეზი ეტაობრივი ნომენკლატურის მსგავსი გამოყენებისა და მის მიმართ არსებული სკეპტიციზმისა უკანასკნელი ხანების კვლევის შედეგად გამოწვეული შეხედულებების ტრანსფორმაციაა. კერძოდ, აღმოჩნდა, რომ ზოგიერთ რეგიონში ნეოლითის ხანაში მეტალურგია უკვე არსებობდა⁹³, ხოლო რკინის ფართო გამოყენება ზოგან ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულს დასტურდება⁹⁴.

თუ რამდენად ახლოს დგას სინამდვილესთან ჩვენ მიერ შემოთავაზებული მოდერნიზებული ქრონოლოგიური შკალა, ვფიქრობთ, მომავალი კვლევის შედეგად გახდება ნათელი. ამავდროულად აღვნიშნოთ, რომ საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის კულტურებისათვის ჩვენ მიერ რ. მ. ქლარქის მრუდის მიხედვით მიღებული ახალი თარიღები არა მხოლოდ აბსოლუტური ქრონოლოგიური შკალის მნიშვნელოვან კორექტირებას საჭირო-

⁹² ტაბულის შედგენისას გამოიყენეთ: კ. ფიციხელაური. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.). თბ., 1973, ტაბ. LXIX; ე. გოგაძე. თრიალეთის ყორანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბ., 1972, გვ. 39, 95; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.). Л., 1970, с. 61—62; ი. ჭაფარიძე. ა. ჭავჭავაძის მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე. თბ., 1971, გვ. 107; თ. კილერაძე. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია. თბ., 1976, გვ. 134—135, 147.

⁹³ იხ., მაგ., C B u r n e y. From village to empire. An introduction to Near Eastern archaeology. Oxford, 1977, p. 27.

⁹⁴ R. M a x w e l l - H y s l o p. The metals amñtu and ašī'u in the Kül-tepe texts. «Anatolian Studies», vol. XXII, 1972, p. 159—162.

ებს, არამედ შედარებითი ქრონოლოგიის თვალსაზრისითაც იწვევს საგრძნობ ცვლილებებს. საქართველოს არქეოლოგიური კულტურების თარიღების დაძველებით იცვლება ის ქრონოლოგიური ბალანსი, რომელიც არსებობდა საქართველოს კულტურებსა და მათ თანადროულად მიჩნეულ იმ მახლობელ აღმოსავლურ კულტურებს შორის, რომლებიც სანდოდ არიან დათარიღებული ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით და რომელთა თარიღების საგრძნობი დაძველება არ ხერხდება. შესაბამისად, საქართველოს ზოგიერთი არქეოლოგიური კულტურის შედარებითი ქრონოლოგია ხელახალი განხილვის საგანი ხდება. შედარებით ქრონოლოგიაში ცვლილებები, თავის მხრივ, მთელი რიგი ისტორიული, კულტურული, სოციალურ-ეკონომიკური და ეთნოგენეტიკური ხასიათის მოვლენების ახლებურად დანახვის შესაძლებლობას იძლევა.

მხოლოდ ერთი, ცალკე აღებული რეგიონის რადიონახშირბადული თარიღები, რა თქმა უნდა, თავისთავად ვერ წყვეტენ ქრონოლოგიურ საკითხებს, მაგრამ მათი და სხვა მხარეების თანადროულად მიჩნეული მასალის ქრონოლოგიური მონაცემების ერთობლივი გათვალისწინება უკვე აშკარად ეფექტურია. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიული ქრონოლოგიების საშუალებით დათარიღებულ მასალასთან შეხვედრის წერტილების პოვნას, რაც საიმედო დასაყრდენს იძლევა რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენების მართებულობის შესამოწმებლად იმ მხარეების აბსოლუტური და შედარებითი ქრონოლოგიების დადგენისათვის, რომლებისთვისაც არ მოგვეპოვება წერილობითი წყაროების მონაცემების მიხედვით შედგენილი ისტორიული ქრონოლოგიები. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით რადიონახშირბადული თარიღების შესწორება იწვევს იმ ქრონოლოგიური „რღვევის ხაზის“ ჩამოყალიბებას, რომელიც გამოჰყოფს ისტორიული თარიღების მქონე მხარეებს (მახლობელი აღმოსავლეთი, ეგეოსის ზღვის აუზი) დანარჩენი ევროპისაგან, სადაც ისტორიულ ქრონოლოგიებთან დაკავშირება მხოლოდ დიფუზიის ჰიპოთეზის საფუძველზე ხდებოდა; მათი აზრით, გეოლოგიური რღვევის ანალოგიურად, ორივე ეს მხარე, ერთმანეთის მიმართ en bloc გადაადგილდება, ხოლო „რღვევის ხაზის“ მიღმა კულტურების თანამიმდევრობა და ურთიერთობის ხასიათი ორივე მხარეში უცვლელი რჩება⁹⁵. ეფექ-

⁹⁵ C. Renfrew. Before civilization. The radiocarbon revolution and prehistoric Europe. London, 1973, p. 104—105, figs. 20—21; M. S. Tite. Methods of physical examination in archaeology. London, New York, 1972, p. 186.

პრონოლოგიური ტაბულა 1

ქვ წ.

900	
1000	ადრეკინის ხანა
1100	გვიანბრინჯაოს ხანის მეორე საფეხური
1200	გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული პერიოდი
1300	გარდამავალი პერიოდი შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებს შორის
1400	თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის III ჯგუფის ყორღანები
1500	თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის II ჯგუფის ყორღანები
1700	თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის I ჯგუფის ყორღანები
2000	ადრებრინჯაოს ხანის III პერიოდი (თრიალეთის ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანები)
2300	
2500	ადრებრინჯაოს ხანის II პერიოდი (მტკვარ-არეზის კულტურა)
	ადრებრინჯაოს ხანის I პერიოდი (მტკვარ-არეზის კულტურა)
3000	
	მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული (გვიანეოლითური) საფეხური
3500	შუალედური ეტაპი მტკვარ-არეზისა და შულავერ-შომუხ თეფეს კულტურებს შორის
4000	
4500	აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა (შულავერ-შომუხ თეფეს კულტურა)
5000	
5500	
6000	

ქრონოლოგიური ტაბულა 2

ძე წ.

900	ადრეული რკინის ხანა	
1000		
1100		
1200	გვიანი ბრინჯაოს ხანის III ფაზა (ანუ მეორე საფეხური)	
1300	გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზა (ანუ ადრეული ეტაპი)	
1400	გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზა (ანუ გარდამავალი პერიოდი შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებს შორის)	
1500		
1700	შუა ბრინჯაოს ხანის II ფაზა	
2000	შუა ბრინჯაოს ხანის I ფაზა (ანუ თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის III ჯგუფის ყორღანები)	B პერიოდი
	ადრეული ბრინჯაოს ხანის III ფაზა (ანუ თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის I და II ჯგუფის ყორღანები)	A პერიოდი
2500		B პერიოდი
	ადრეული ბრინჯაოს ხანის II ფაზა (ანუ ადრეობრინჯაოს ხანის III პერიოდი)	A პერიოდი
3000		
	ადრეული ბრინჯაოს ხანის I ფაზა (ანუ ადრეობრინჯაოს ხანის I და II პერიოდები)	C პერიოდი
3500		B პერიოდი
		A პერიოდი
4000	გვიანი ენეოლითი (ანუ მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხური)	
4500	შუა ენეოლითი (ანუ შუალედური ეტაპი მტკვარ-არეზისა და შულავერ-შომუ თეფეს კულტურებს შორის)	
5000		
5500	ადრეული ენეოლითი (ანუ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესა-მიწათმოქმედო კულტურა)	
6000		

რობთ, კავკასიისა და კერძოდ საქართველოს არქეოლოგიური მასალები, „კავკასიური წარმომადგენლობის მქონე მტკვარ-არჯვის კულტურის“ წინა აზიაში გავრცელების შუქზე (იხ. ქვემოთ), გარკვეულად აახლოებს კავკასიისათვის აღნიშნული „რღვევის ხაზის“ ორსავე მხარეს, და ამავე დროს, საიმედოდ დასაყრდენს იძლევა ^{14}C თარიღებზე დაფუძნებული კავკასიის აბსოლუტური ქრონოლოგიური შკალის სისწორის შესამოწმებლად, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიული ქრონოლოგიების მონაცემების გათვალისწინებით.

საცდელი და წინასწარული ქრონოლოგიური ტაბულის (ქრონოლ. ტაბ. 2) რეალურობის განსაზღვრისათვის აუცილებელია დასახელებული არქეოლოგიური კულტურების მასალების ხასიათის გათვალისწინება. მხოლოდ მასალის ანალიზის შედეგად შეიძლება თქმა, თუ რამდენად მისაღებია შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღების მონაცემების საფუძველზე საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის კულტურების ნავარაუდები დათარიღება. ჩვენ შევეცდებით მოკლედ და შეძლებისდაგვარად შევუბნოთ აღნიშნულ საკითხს, რომლის საფუძვლიანი განხილვა საგანგებო კვლევას მოითხოვს.

მასალას განვიხილავთ ცალკეული პერიოდების მიხედვით. საცდელ ქრონოლოგიურ ტაბულაში (ქრონოლ. ტაბ. 2) მოცემული ეტაპობრივი ნომენკლატურითა და თანამიმდევრობით.

ადრეული ენეოლითი

აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული ადრესამიწათ-მოქმედო კულტურის შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპის ანუ ჩვენ მიერ გამოყენებული ეტაპობრივი ნომენკლატურით ადრეული ენეოლითის (ქვემოთ ყველგან ა. მ.) ხანის დათარიღება ძირითადად რადიონახშირბადულ თარიღებს ემყარება. საქართველოს ა. მ. ხანის კულტურისათვის მიღებული ^{14}C თარიღების კალიბრებული განზომილებებია: შულავრის გორა, 0,2 მ დონე, TB—15, ძვ. წ. $4810 \pm 634^*$ წ.; შულავრის გორა, 2,4 მ დონე, TB—16, ძვ. წ. $5520 \pm 401^*$ წ. იგივე ნიმუში, ხელახლა განსაზღვრული თბილისის უნივერსიტეტის ლაბორატორიაში, TB—72, ძვ. წ. $5541 \pm 212^*$ წ., სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ციმბირის განყოფილების ნოვოსიბირსკის ლაბორატორიაში, SOAN—1292, ძვ. წ. $4923 \pm 276^*$ წ. შულავრის გორა 1,6 მ დონე, LE—1099, ძვ. წ. $5590 \pm 207^*$ წ.; შულავრის გორა, 0,1 მ დონე, LE—1100, ძვ. წ. $5224 \pm$

277* წ., იმირის გორა, IV—I პორიზოხტები, TB—27, ძვ. წ. 5216 ± 260 * წ.; არახლო (იგივე ნახიდური⁹⁶) I, ზედა პორიზონტი, TB—92, ძვ. წ. 5428 ± 212 * წ.; არახლო (ნახიდური) I, II სამშენებლო ღონე, TB—277, ძვ. წ. 5655 ± 238 * წ.; არახლო (ნახიდური) I, ქვედა ფენა, TB—300, ძვ. წ. 5987 ± 202 * წ.; ხრამის ღიდი გორა, V ღონე LJ—3270, ძვ. წ. 5440 ± 212 * წ.;⁹⁷ ხრამის ღიდი გორა, შუა ფენები, TB—301, ძვ. წ. 5350 ± 210 * წ. აზერბაიჯანის სსრ ტერ-ბოტანიკაში არსებული თანადროული ძეგლების ¹⁴C თარიღების — გარღალარ თეფესი, ადრეული დანალექები, LE—1084, 6125 ± 60 წ., ამავე ძეგლის მატერიკის ფენაზე ნაგები თიხატექ-პნოლი შენობა, LE—1083, 6750 ± 60 წ., თოირა თეფე, 2 მ სიღრმე, TF—372, 6085 ± 120 წ. და შომუ თეფე, 1 მ სიღრმე, LE—631, 7510 ± 70 წ.⁹⁸ — შესწორების შედეგად მივიღეთ LE—1084, ძვ. წ. 5008 ± 245 წ. LE—1083, ძვ. წ. 5640 ± 202 * წ.: TF—372, ძვ. წ. 4952 ± 305 წ. და LE—631, ძვ. წ. 6324 ± 202 * წ.

შესწორებული ¹⁴C თარიღების მონაცემების მიხედვით საქართველოს ა. მ. ხანის კულტურა ძირითადად ძვ. წ. VI ათასწლეულით უნდა დათარიღდეს, რაც მის კულტურულ-ქრონოლოგიურ სიახლოვეს უნდა მოწმობდეს წინა აზიის ადრეული ხალკოლოთის ხანის კულტურებთან. პასუხის კულტურა, რომელთანაც საქართველოს ა. მ. ხანის კულტურა თავისი არსებობის ყველა საფეხურზე განსაკუთრებულ სტადიალურ სიახლოვეს ავლენს⁹⁹, შედარებით უმნიშვნელოდ იველდება თანამედროვე მონაცემების მიხედვით. როგორც ირკვევა, იგი ადრეული პალაფის კულტურის თანადროული უნდა იყოს¹⁰⁰.

⁹⁶ დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. თბ., 1979, გვ. 28.

⁹⁷ ჯ. სუსის მიხედვით კალიბრებული—ძვ. წ. 5550 წ. (იხ. თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 134). ქვემოთ მოცემული ყველა შესწორებული ¹⁴C თარიღი, რომლისთვისაც საგანგებოდ არ იქნება მითითებული გამოყენებული საკალიბრაციო მრუდი ან კოეფიციენტი, მიღებულია ჩვენ მიერ რ. მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის საშუალებით.

⁹⁸ Н. Г. Нариманов. К истории древнейшего скотоводства Закавказья. «Доклады Академии наук Азербайджанской ССР», т. XXXIII, № 10, 1977, с. 57; П. М. Долуханов, В. М. Тимофеев. Ук соч., с. 42. თოირა თეფეს და შომუ თეფეს თარიღებს შორის 1400 წელზე მეტი სხვაობა, ორივე ამ თარიღის თუ არა, ერთ-ერთის სისწორეში მაინც, ეჭვს უნდა ბადებდეს.

⁹⁹ თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 133.

¹⁰⁰ დ. ქირკპრადი შუა პალაფის სამარის პერიოდის თანადროულად თვლის და აყენებს საკითხს ადრეული პალაფის, თავის მხრივ, პასუხა I ა და „ჩქელ პერი-

აღსანიშნავია, რომ ა. ჯავახიშვილი და თ. კილურაძე შესაძლებლად მიიჩნევდნენ შულავრის გორის თარიღის ძვ. წ. VI ათასწლეულში გადატანას აქ მოპოვებული მასალის წინააზიურ ანალოგიებზე დაყრდნობით და მხოლოდ ძვ. წ. VI ათასწლეულით დათარიღებული რადიონახშირბადული თარიღების უქონლობის გამო დაათარიღეს იგი ძვ. წ. V ათასწლეულით¹⁰¹. თ. კილურაძე მიუხედავად პ. სუსის მიერ შესწორებული ხრამის დიდი გორის თარიღის, ძვ. წ. 5550 წ., გათვალისწინებისა, მაინც შეუწირვრებელ ¹⁴C თარიღებს ეყრდნობა და შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპს ძვ. წ. V ათასწლეულით ათარიღებს, თუმცა ამავე დროს სავსებით დასაშვებად მიიჩნევს მისი საწყისი საფეხურების ძვ. წ. VI ათასწლეულში გადატანას¹⁰².

ჩვენი აზრით, ზემოთ მოყვანილი კალიბრებული ¹⁴C თარიღები ნაწილობრივ მაინც ძლევენ წინააღმდეგობას ძვ. წ. VII—VI ათასწლეულებით დათარიღებულ საქართველოს ა. მ. ხანის კულტურის მასალის მრავალრიცხოვან წინააზიურ პარალელებსა და საქართველოს ა. მ. ხანისათვის მიღებულ შეუწირვრებელ ¹⁴C თარიღებს შორის, რომლებიც თავის მხრივ უმთავრესად ძვ. წ. V ათასწლეულში თავსდებიან¹⁰³.

საქართველოს ა. მ. ხანის კულტურის საწყისები შესაძლებელია ძვ. წ. VII ათასწლეულში გადადიოდეს. მსგავსი ვარაუდის საფუძველს იძლევა არა მხოლოდ ძვ. წ. VII ათასწლეულით დათარიღებული წინააზიური ანალოგიები, არამედ ხრამის დიდი გორის ზედა პორიზონტისა და არახლოს (ნახიდური) შესწორებული

ოღებთან" თანადროულობის შესახებ (D. Kirk bridge. Umm Dabaghiyah 1951. «Iraq», vol. XXXIV, 1972, p. 15), ზოგიერთ ავტორის დაკვირვებით, ქასენის, სამარისა და ღირეული ქალაქის კულტურები ერთმანეთს თანხედებიან, ხოლო რასაც ქასენის თანამოდევრობაში მიიჩნევდნენ სამ, ერთმანეთის მონაცვლე კულტურად, სინამდვილეში გამოდგა ამ სამი ფაქტიურად სინქრონული კულტურის ურთიერთ-ზემოკმედების შედეგი (J. Oates. Prehistoric settlement patterns in Mesopotamia. «Man, Settlement and Urbanism». London, 1972, p. 299—310. იხ. J. Mellaart. The neolithic of the Near East. London, 1975, p. 141—144, 149).

¹⁰¹ ალ. ჯავახიშვილი, თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 127.

¹⁰² თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

¹⁰³ კალიბრებული ¹⁴C თარიღების გათვალისწინების გარეშე, მხოლოდ ნახიჩევანის მოხატული კერამიკის ქალაქურ წარმომავლობაზე დაყრდნობით, შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის ძვ. წ. VI ათასწლეულის პირველ ნახევარამდე დაძველება, ვფიქრობთ, ნაკლებად შესაძლებელი იქნებოდა ნახიჩევანის ქალაქური იმპორტის საკუთრივ ქალაქის კულტურასთან შედარებით გვიანდლობის გამო (იხ. ქვემოთ).

¹⁴C თარიღები, ორივე ეს ძეგლი, ხრამის დიდი გორაც და არახლოც (ნახიდური), თ. კილურაძის პერიოდიზაციით, განეკუთვნება შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის ყველაზე გვიანდელ—V საფეხურს. აღნიშნული გარემოება უფრო ადრეული საფეხურის ძეგლებს კიდევ უფრო მეტად უნდა აძველებდეს. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ მთლიანობაში არახლოს (ნახიდური) ¹⁴C თარიღები შულავერისა და იმირის გორების ¹⁴C თარიღებზე ადრეულია (იხ. ზემოთ). აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს მოსაზრება არახლო (ნახიდური) I-ის კულტურულ ფენებს შორის ქრონოლოგიური ხარვეზის არსებობის შესახებ¹⁰⁴. საქართველოში ა. მ. ძეგლების რადიონახშირბადული თარიღების სიჭრელში ეჭვის შეტანისათვის საფუძველი თითქმის არ უნდა მოიპოვებოდეს, ამას მოწმობს როგორც თბილისისა და ლენინგრადის ლაბორატორიებში მიღებული შულავერის და იმირის გორების ¹⁴C თარიღების მონაცემების მეტ-ნაკლები თანხედენა, ასევე სიახლოვე ორი თანადროულად მიჩნეული ძეგლის, ხრამის დიდი გორისა და არახლოს (ნახიდური) ¹⁴C თარიღებისა, რომლებიც თბილისისა და კალიფორნიას უნივერსიტეტების ლაბორატორიაში მიიღეს¹⁰⁵. მრუხნდავად ამისა, ¹⁴C თარიღების სიმცირე ჭეղჩეობით არ უნდა იძლეოდეს ა. მ. ხანის კულტურის პერიოდიზაციის საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას. კვლავ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს რ. მუნჩაივის განცხადებას იმის თაობაზე, რომ არსებული რამდენიმე რადიონახშირბადული თარიღის მიხედვით დაბეჭითებით საუბარი შეიძლება მხოლოდ შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპის მთელი ჯგუფის აბსოლუტურ ქრონოლოგიაზე და რომ ცალკეული ძეგლების ურთიერთმიმართების საკითხი მოითხოვს რადიონახ-

¹⁰⁴ Т. Н. Чубинишвили, Л. Д. Небнеридзе, Г. Г. Пхакадзе, Г. И. Мирцхулава. Памятники раннеземледельческой культуры (VI—IV тыс. до н. э.) в зоне строительства арахлинской оросительной системы. В: Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. Тб., 1976, с. 61.

¹⁰⁵ თუ ხრამის დიდ გორას აქ მოპოვებული ანთროპომორფული ქანდაკებების, პასუნისა და პალატის ქანდაკებებთან მსგავსების გამო ძეგლის გამოხრელები ამ ორი კულტურის შუალედური ხანით, ძე წ. V ათასწლეულის შუახანებით, თარიღებდნენ (Л. И. Глонт, А. И. Джавахишвили, Т. В. Кигурадзе. Антропоморфные фигурки Храма Диди Гора. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შოაბე, ტ. XXXI-B, 1975, გვ. 97), კალიბრებული ¹⁴C თარიღების მონაცემებით პასუნისა და პალატის კულტურების თარიღების დაძველების ველგად მისი თარიღი—ძე. წ. VI ათასწლეულში უნდა ექცოდეს.

შირბადული თარიღების მნიშვნელოვან სერიებსაც¹⁰⁶; ოღონდ, განსხვავებით რ. მუნჩაევის მიერ ნავარაუდები ძვ. წ. V ათასწლეულისა შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპისათვის¹⁰⁷, ამჟამად შესწორებული ¹⁴C თარიღების მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება აღნიშნული ეტაპი ძირითადად ძვ. წ. VI ათასწლეულით დავათარილოთ.

შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპის ანუ ბ. მ. კულტურის ძეგლების პერიოდიზაციის შესახებ ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული, ამიტომ ჩვენ თავს ვარიდებთ საქართველოს ბ. მ. კულტურაში ცალკეული პერიოდების გამოყოფის შესაძლებლობას და მოგაყვანთ მხოლოდ სხვადასხვა მეცნიერთა შეხედულებას აღნიშნულ საკითხზე.

ლ. ლონტი, ალ. ჭავჭავაძე და თ. კილურაძე, კერამიკული და ძვლის ნივთების, აგრეთვე არქიტექტურული ნაშთების თავისებურებათა გათვალისწინებით, ხრამის დიდ გორას შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის შედარებით მოგვიანო საფეხურს აკუთვნებენ¹⁰⁸. თ. კილურაძე თავის მონოგრაფიაში ასაბუთებს, რომ ამ კულტურის ყველაზე ადრეული ძეგლია შულავერის გორა¹⁰⁹. რ. მუნჩაევის მიხედვით, ყველაზე ადრეული ძეგლებია არახლო (ნახიდური), წოფი, გარღალარ თეფესი, შემდეგ შულავერის გორა და მერე შომუ თეფე და თორა თეფე¹¹⁰. ტ. ჩუბინიშვილი და

¹⁰⁶ Р. И. Мунчаев. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975, с. 99.

¹⁰⁷ Там же.

¹⁰⁸ Л. И. Глonti, А. И. Джавахишвили, Т. В. Кигурадзе. Ук. Соч., с. 85.

¹⁰⁹ თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 106—128.

¹¹⁰ Р. И. Мунчаев. Ук. соч., с. 97, 99. რ. მუნჩაევი არახლოს (ნახიდური) და წოფს, ტ. ჩუბინიშვილისა და ლ. ქედიძის მონაცემებზე დაყრდნობით, მიიჩნევს ადრეულ ძეგლებად (იხ. ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ქედიძე. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. კრებული: საველ არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. თბ., 1973, გვ. 33—35). რ. მუნჩაევის აზრით, შულავერის გორის ადრეულობა შომუ თეფესთან შედარებით მტკიცდება შომუ თეფეს ბუნარევი კერამიკის შესაძლო თანადროულობით შულავერის ჩუფის ძეგლების ზედა ფენებში ბუნარევი კერამიკის გამოჩენასთან, რასაც თითქმის თორა თეფეს ¹⁴C თარიღიც უნდა ეხმარებოდეს (Р. И. Мунчаев. Ук. соч., с. 99). საფიქრებელია, რომ მხოლოდ კერამიკის ბუნარეუობის საფუძველზე აღნიშნულ ძეგლთა ურთიერთიმართების საკითხის გადაწყვეტა ძნელი უნდა იყოს, მით უმეტეს, რომ ჩრდილო-დასავლეთ ირანში, იანიქ თეფეს ნეოლითურ ფენებში, აგრეთვე ბუნარევი კერამიკაა დადასტურებული (C. A. Burney. The excavation at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962. «Iraq», vol.

ლ. კელიძე შომუ თეფესა და ხრამის დიდ გორას ყველაზე არქაულად მოიჩნევენ; მათი აზრით, შულავრის გორას არახლოზე (ნახიდური) უფრო ადრეულად მიჩნევისათვის არ მოეპოვება საკმარისი საფუძველი¹¹¹. ჯ. მელარტი აღნიშნავს, რომ კერამიკული ფორმები და ნაძერწი ორნამენტები, შეტად მარტივი არახლოზე (ნახიდური), უფრო დახვეწილი და განვითარებული ჩანან შულავრის გორაზე. სადაც მათ ნაქაწრი ორნამენტიც ემატება¹¹². არახლოს (ნახიდური) კურკლის შემკულობას ჯ. მელარტი აახლოებს წინარეპალაოლური ხანის ჩრდილომესოპოტამიური ძეგლის უმ დაბალიას მასალასთან, მაგრამ შენიშნავს, რომ ეს ორი ძეგლი ქრონოლოგიურად ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვნად უნდა იყოს დაშორებული¹¹³. კერამიკული შემკულობით, კერძოდ ნაძერწობების ხასიათით, უმ დაბალია თავის მხრივ ახლოს დგას გირდ ალი ალასთან, მატარას ქვედა ფენასთან, პასუნა Ia, თეფე გურანთან¹¹⁴. აღსანიშნავია, რომ უმ დაბალიასთან კერამიკული შემკულობის ხასიათით ახლოს დგანან საქართველოს ბ. მ. ხანის სხვა ძეგლებიც¹¹⁵. უმ დაბალიასა და არახლოს მასალებს შორის მსგავსების ასახსნელად შესაძლოა გასათვალისწინებელი იყოს ის გარემოებაც, რომ გვიანი პალაოლისა და უბეიდის ხანის წინა აზიის სხვადასხვა მხარეებში შეიმ-

XXVI, 1964, p. 56). იანიჭ თეფეს გვიანი ნეოლითის ¹⁴C თარიღები P—1244, 7035±59 წ. და P—1243, 6926±80 წ. (იხ. R. S l u c k e n r a t h, B. L a w n. University of Pennsylvania dates XI. «Radiocarbon», vol. 11, 1969, p. 151). კალიბრების შედეგად მივიღეთ P—1244, ძე. წ. 5896±202* წ. და P—1243, ძე. წ. 5798±202* წ.

¹¹¹ Т. Н. Чубинишвили, Л. М. Челидзе. Ук. соч., с. 66. მოსაზრება არახლოს (ნახიდური) ზედა ფენების ადრეულობაზე შულავრის გორის მასალებთან შედარებით ემყარება ამ ძეგლებზე ობსიდიანის ინვენტარის განხეივებულ რაოდენობრივ შეფარდებას, რომლის ანალიზიც. ლ. კელიძის მიხედვით, მოწმობს არახლოს (ნახიდური) მონაცემებთან შედარებით შულავრის გორაზე სამუშაოთა ძველი სახეობების უფრო დიდი რაოდენობით გამოდევნას. (Л. М. Ч е л и д з е. Орудия труда энеолитического поселения Арахло I. Мასალეხი საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, VII, 1979, თბ., გვ. 30).

¹¹² J. M e l l a a r t. The neolithic..., p. 204.

¹¹³ ibid. უმ დაბალია თელ სიტოს ქვედა ფენის იდენტურ მასალას შეიცავს (იხ. Н. О. Б а д е р. Раннеземледельческое поселение Телль-Сотто (по раскопкам 1971, 1973—1974 гг.). «Советская археология», 1975, № 4, с. 99—111).

¹¹⁴ D. K i r k b r i d e. op. cit., p. 13.

¹¹⁵ მაგალითად, იმირის გორა. შტრ. ტაბ. I და ტაბ. II (იხ. ალ. ჭ ა ე ა ხ ი-მ ე გ ი ლ ი, თ. კ ი ლ უ რ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., ტაბ. 43—44, 46, 50—51, 53 და D. K i r k b r i d e. op. cit., pl VI c, XI).

ჩნევა ნაძერწი ორნამენტებით ჭურჭლის შემკობის ტრადიციის აღორძინება, ზოგ შემთხვევაში გარეგნულად ახლომდგომი ბევრად უფრო ადრეული ხანის მასალასთან¹¹⁶.

შუა ენეოლითი

შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპის კულტურასა და მტკვარ-არეზის კულტურის ყველაზე ადრეულ ძეგლებს შორის შეიძლება ცალკე გამოიყოს ჭგუფი იმ ძეგლებისა, რომელთა მასალა გარკვეული მსგავსების ნიშნებს ავლენს, როგორც ჩანს, დროის საკმაო მონაკვეთით ერთმანეთისაგან დაშორებულ ორივე ამ კულტურასთან; ამ შუალედური ხანის კულტურის ძეგლები, რომლებსაც პირობითად შუა ენეოლითური (შ. ე.) ხანის კულტურა ვუწოდეთ, საქართველოს ტერიტორიაზე სადღეისოდ ძალზე მცირე რაოდენობითაა გამოვლენილი, მაგ. წოფში, ალაზნის ველზე—თამარიანისა და ულიანოვკას მახლობლად, სიონში (მდ. შულავერის ხეობა), დელისში, არაგვის ხეობაში—ეჩინვალში, ქვემო არანისში, ბოდორნაში, ხერთვისში და სხვ.¹¹⁷ მათთვის არც რადიონახშირბადული თარიღები გავაჩნია და თითქოს არც ამ ძეგლებზე მოპოვებული მასალა უნდა იძლეოდეს მახლობელი აღმოსავლეთის თანადროულ მასალასთან კორელირების საშუალებას.

მიუხედავად მასალის სიმცირისა, შ. ე. ხანის კულტურის კვლევას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოს არქეოლოგიურ კულტურათა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის საკითხთა გადაწყვეტისათვის, კერძოდ ადრესამიწათმოქმედო და მტკვარ-არეზული კულტურების ურთიერთმიმართების ხასიათის გასარკვე-

¹¹⁶ საყურადღებოა კოპებით ჭურჭლის შემკობის ტრადიციის არსებობა კორუჯუთეფეზე (აღმოსავლეთ ანატოლია) ჰალაფურ და უბეიდურ კერამიკულნატებებიან V ფენაში, რომელიც მიუხედავად იმისა, რომ ტიპოლოგიური ხასიათით, კოპებისა და რელიეფური ორნამენტების გამოყენების გამო, თითქოს ამჟამად A—B ფაზების სანით უნდა დათარიღებულყო, აშუ D ხანის თანადროული ჩანს (R. W. Brandt. The chalcolithic pottery. The excavations at Korucutepe, Turkey, 1968—70. «Journal of Near Eastern Studies», vol. 32, 1973, p. 444). კორუჯუთეფეს V ფენის ¹⁴C თარიღია P—1929, 6310±70 წ. (B. Law. University of Pennsylvania radiocarbon dates XVII. «Radiocarbon», vol. 16, 1974, p. 224). პენსილვანიის უნივერსიტეტის საკორექციო კოეფიციენტით მიღებული თარიღია ძვ. წ 5220 წ. (M van Loon Architecture and general finds. The excavations at Korucutepe..., p. 359). ქლარქის მრუდის საშუალებით მივიღეთ კალიბრებული თარიღი—ძვ. წ 5230±215 წ.

¹¹⁷ იხ. მ. მენაბდე, თ. კილურაძე. სიონის არქეოლოგიური ძეგლები (იბეჭდება). თ. კილურაძე ადრე აღნიშნულ ჭგუფში სამშვილდის ქვედა ფენასაც ათავსებდა (თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 147).

ვად. გამოთქმულია წინასწარული ვარაუდიც მომავალში აღნიშნული ხანის ძეგლების საქართველოში მეტი რაოდენობით გამოვლენის შესახებ¹¹⁸. მანამდე კი, საქართველოს შ. მ. ხანის კულტურის დასათარიღებლად, ვფიქრობთ, მიზანშეწონილი უნდა იყოს ამიერკავკასიის სხვა მხარეების ამ ძეგლების მონაცემების გათვალისწინება, რომლებიც ქრონოლოგიურად აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურასა და მტკვარ-არაგვის კულტურას შორის თავსდება და რომელთა დათარიღება შესაძლებელი ხდება წინააზიური პარალელების შემცველი მასალის გათვალისწინების საფუძველზე.

სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე აღნიშნული საშუალოდ პერიოდის ძეგლებს მიეკუთვნება თელუტი (ეჩმიადინთან) მიშარჩის და გურუ ღერეს ჯგუფები (მულანში) და სხვ. შესაძლებლად მიგვაჩნია აგრეთვე ნახიჩევანის ქიულ თეფე I და მისი თანადროული მილი-ყარაბალის ძეგლების შ. მ. ხანში მოთავსება, ვინაიდან სხვაობა, რომელიც შეიმჩნევა ჩამოთვლილი ძეგლებისა და ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპის მასალებს შორის, გამოწვეული უნდა იყოს ალბათ არა იმდენად მათი გეოგრაფიული, რამდენადაც ქრონოლოგიური დამოკიდებულებით. ქიულ თეფე-მილი-ყარაბალის (ანუ შ. მ. ხანის) ძეგლები, შულავერ-შომუ თეფეს ეტაპის (ანუ ა. მ. ხანის) ძეგლებისაგან განსხვავებით, სტადიალური თვალსაზრისითაც უფრო დაწინაურებული ჩანს და, ვფიქრობთ, არ უნდა მოიპოვებოდეს საკმარის საფუძველი მათი გაერთიანებისათვის ერთიან „შულავერ-შომუ თეფეს კულტურაში“¹¹⁹. ქიულ თეფე I გვიანდლობას ა. მ. ხანის ძეგლებთან შედარებით ¹⁴C თარიღებიც უნდა მოწმობ-

¹¹⁸ იქვე; К. Н. Пицхелаური, Ш. Ш. Дедабришвили. Археологические исследования на новостройках Кахети. В: Археологические исследования..., с. 13.

¹¹⁹ იხ. თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 104—105. აღსანიშნავია, რომ ქიულ თეფე I-ში, განსხვავებით „შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის“ ძეგლებისაგან, მოპოვებულია სპილენძის 7 ნივთი (იხ. О. А. Абнгулаев. Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане. «Советская археология», 1963, № 3, с. 161). რაც შეეხება ქიულ თეფეს ბორბლის მოდელისა და ხარის მინიატურული ქანდაკებების სიახლოვეს არახლოს (ნახიდური) მასალებთან (თ. კილურაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 128), უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავს საგნებს გაერკელების საკმარად ფართო ქრონოლოგიური შუალედი აქვს—ბორბლის მოდლები და ხარის ქანდაკებები თვით ქიულ თეფეს II დონის, მტკვარ-არაგვული კულტურის ფენებშიც გვხვდება (О. А. Абнгулаев. Ук. соч., с. 161).

დენე¹²⁰. მიღებულია ქიულ თეფე I ორი თარიღი, 15,35 მ სიღრ. მიდან, LE—434, 4870 ± 150 წ. და 18,20 მ LE—477, 5770 ± 90 წ.¹²¹ რომელთა კალიბრებული განზომილებებია ძვ. წ. 3700 ± 333 წ. (LE—434) და ძვ. წ. 4679 ± 232 წ. (LE—477). პირველი თარიღი, LE—434, 4870 ± 150 წ., არასწორად ითვლება. მისი მცდარობა განსაკუთრებით კარგად ჩანს ქიულ თეფე II, მტკვარ-არეზული ფენებიდან (8,50 მ სიღრმე) მიღებული თარიღის ფონ-ზე¹²², LE—163, 4880 ± 90 წ.,¹²³ კალიბრებით ძვ. წ. 3714 ± 224 წ.

ქიულ თეფე I მეორე თარიღის — LE—477, 5770 ± 90 წ. — სისწორე, რომელიც 5568-წლიანი ნახევარდაშლის მიხედვით თარიღდებოდა ძვ. წ. 3820 ± 90 წ., ათიოდე წლის წინ ექვს არ იწვევდა და აღინიშნებოდა, რომ ეს თარიღი, ქიულ თეფე I პალაფის კულტურის იმპორტული კერამიკის ნატეხების აღმოჩენის გათვალისწინებით, პირიქით, ნიხარს უჭერდა პალაფის კულტურისათვის იმ დროს მიღებულ დათარიღებას — ძვ. წ. V ათასწლეულის მეორე ნახევრით და ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასაწყისით¹²⁴. უფრო მოგვიანებით, პალაფის კულტურის ზედა თარიღის ძვ. წ. V ათასწლეულის შუა ხანებით განსაზღვრის გამო, ქიულ თეფეს ეს ¹⁴C თარიღიც უკვე მიუღებელი აღმოჩნდა — თ. კილურაძემ მის გამოყენებაზე უარის თქმით და პალაფურ იმპორტზე დაყრდნობით ქიულ თეფე I ძვ. წ. V ათასწლეულით დაათარიღა¹²⁵. აღნიშნული თარიღის შესწორებული მნიშვნელობა — ძვ. წ. 4679 ± 232 წ. (LE—477) — თითქმის კარგად შეესაბამება ქიულ თეფე I პალაფური ხანით ნავარაუდევ დათარიღებას, მაგრამ კალიბრებული თარიღების მონაცემებმა თავის მხრივ პალაფური კულტურის თარი-

¹²⁰ მიუხედავად ნახიჩევანის ქიულ თეფეს საქართველოდან სიშორისა, მის ¹⁴C თარიღებს, განვიხილავთ საქართველოში ზოგოვებული თანადროული ენოლო-თური მასალის დათარიღებისათვის, ადგილობრივი ¹⁴C თარიღების მიღებამდე მათი დიდი მნიშვნელობის გამო.

¹²¹ П. М. Долуханов, В. Н. Тимофеев. Ук. соч., с. 42.

¹²² C. A. Burney, D. M. Lang. The peoples of the hills. London, 1971, p. 42.

¹²³ В. А. Артемьев, С. В. Бутомо, В. М. Дрожжин, Е. Н. Романова. Результаты определения абсолютного возраста ряда археологических и геологических образцов по радиоуглероду ¹⁴C. «Советская археология», 1961, № 2, с. 11.

¹²⁴ К. Х. Кушнарёва, Т. Н. Чубинишвили, Ук. соч., с. 51.

¹²⁵ თ. კილურაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

ლიც დაამკვლეს და იგი ძირითადად უკვე ძვ. წ. VI ათასწლეულში უნდა იყოს მოქცეული¹²⁶.

როგორც ეხედავთ, ქიულ თეფე I შესწორებული ^{14}C თარიღი: ძვ. წ. 4679 ± 232 წ. (LE—477), კვლავ „ჩამორჩება“ პალაფური კულტურის თარიღს და ამდენად ეპკი უნდა შევიტანოთ ან ამ თარიღის სისწორეში, ანდა ქიულ თეფე I პალაფის კულტურასთან თანადროულობაში. რა თქმა უნდა, ქიულ თეფე I დათარიღებისას ძირითადი მნიშვნელობა ენიჭება არ მხოლოდ ამ ერთ იზოლირებულ ^{14}C თარიღს, არამედ იმ კულტურულ პარალელებს, რომლებიც თავის მხრივ განსაზღვრავენ თვით მოცემული რადიონახ-შერბადული თარიღის (LE—477) სისწორეს.

რ. მუნჩაევის დაკვირვებით, ქიულ თეფეში საკუთრივ პალაფური მხოლოდ ერთი ქოთანი აღმოჩნდა. იგი ტექნოლოგიური ხარისხით და მოხატვის მოტივებით სავსებით შეესაბამება პალაფის კულტურის ანალოგიურ ქურქელს, ხოლო მოხატული კერამიკის ძირითადი ნაწილი დალმა თეფეს (ჩრდილო-დასავლეთ ირანი, სოლდუზის ველზე) ზედა ფენის კულტურის ნაწარმს უახლოვდება¹²⁷. ქიულ თეფე I-ში აღმოჩენილი ყველა ორ ათეულამდე მოხატული იმპორტული ნატეხი, ე. ი. როგორც პალაფური, ისე დალმას ზედა ფენისა, $16,85-19$ მ სიღრმეზე გვხვდება¹²⁸, რაც ერთმანეთთან მათ ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე უნდა მიუთითებდეს ქიულ თეფე I-ის $8,5-9$ მ სიღრმეზე ფენებში (ზედაპირიდან $12,18$ მ— 21 , 10 მ სიღრმეზე). აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობთ, იძლევა იმის საშუალებას, რომ ქიულ თეფე I წინააზიურ კულტურებთან სინქრონიზირებისას პირველ რიგში დალმა თეფეს ზედა, მოხატულკერამიკიანი კულტურის თარიღი მივიღოთ მხედველობაში.

ყურადღებას იპყრობს დალმა თეფეს მოხატულკერამიკიანი კულტურის ^{14}C თარიღის $P-503$, 5986 ± 87 წ.,¹²⁹ კალიბრებით ძვ. წ. 4869 ± 269 წ. გარკვეული თანხედენა ქიულ თეფე I შეს-

¹²⁶ მაგ., ჩალარ-ბაზარიდან (სირია, მდ. ხაბურთან) მიღებულ პალაფის კულტურის თარიღია $P-1487$, 6665 ± 77 წ. (B. L a w n. University of Pennsylvania radiocarbon dates XV, p. 373), კალიბრებით—ძვ. წ. 5553 ± 212 წ.

¹²⁷ P. M. M y n c h a e v. Ук. соч., с. 120, 129.

¹²⁸ Т. Н. Ч у б н и ш в и л и. К древней истории Южного Кавказа. Тб., с. 131.

¹²⁹ P. J. W a t s o n. The chronology of North Syria and North Mesopotamia from 10000 B.C. to 2000 B.C. In: Chronologies in Old World archaeology. Edited by R. W. Ehrich. Chicago, London, 1965, p. 88.

წორებულ თარიღთან — ძვ. წ. 4679 ± 232 წ. (LE—477). გვიანა დაღმა თეფესა და ქიულ თეფე I ^{14}C თარიღების სიახლოვე ქიულ თეფე I-ში გვიანი დაღმა თეფეს მოხატული კერამიკული ნატეხების არსებობის შუქზე ორივე ამ თარიღის სისწორეს დამაჯერებელს ხდის. თუმცა ამავე დროს არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ორ ერთმანეთისაგან ტერიტორიულად და, როგორც ირკვევა, ქრონოლოგიურად დამორებულ¹³⁰ წინააზიურ კულტურასთან, პალაფის კულტურასთან და დაღმას ზედა ფენის კულტურასთან დაკავშირებული მასალის არსებობა ქიულ თეფე I ქვედა ფენებში გარკვეული შეუსაბამობის ხასიათს ატარებს.

აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ა. იესენის შეხედულება ქიულ თეფეს პალაფური კერამიკის მსგავსების შესახებ ვანის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარე თილქი თეფეს ქვედა, III ფენის უბეიდურ-პალაფურ კერამიკასთან, რომელიც მოხატვაში პალაფისა და უბეიდის კულტურებთან საერთო ელემენტებს ავლენს¹³¹. როგორც ცნობილია, უბეიდურ-პალაფური ხასიათი ჩრდილოეთ უბეიდის კულტურისათვისაა დამახასიათებელი; ეს კულტურა პალაფური და უბეიდური ტრადიციების სიმბოლოზ წარმოადგენს¹³².

როგორც ირკვევა, მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში, კერძოდ თეფე გავრაში, უბეიდური კულტურა უფრო გვიან გავრცელდა, ვიდრე სამხრეთ მესოპოტამიაში¹³³, წინა აზიის რიგ მხარეებში, მაგალითად სირიაში, კილიკიაში, უბეიდური ზეგავლენა შეინიშნება თეფე გავრასთან შედარებით კიდევ უფრო გვიან ხანებში, გვიანი უბეიდის ხანაში, რომელიც სამხრეთ მესოპოტამიაში ურუკის ნაწარმის გამოჩენის ხანას თანხვდება¹³⁴. პალაფის ხანის დასასრულისა და ჩრდილოუბეიდური ხანის დასახლებებს შორის ბევრ ძეგლზე შუალედური ფენები არსებობდა¹³⁵. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ საშუალედო ფენების ხანა და ჩრდილოეთ უბეიდის კულტურის არსებობის ადრეული ხანა ხასიათდებოდა პალაფური ნაწარმის სპორადული გამო-

¹³⁰ J. Mellaart. The neolithic..., p. 183.

¹³¹ А. А. Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV и III тысячелетиях до нашей эры. «Краткие сообщения», № 93, 1963, с. 12.

¹³² იბ. В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток. М., 1964, с. 411—414.

¹³³ Там же.

¹³⁴ J. Mellaart. The neolithic ..., p. 168, 179.

¹³⁵ ibid., p. 168.

ჩენით, განსაკუთრებით პალაფის კულტურის გავრცელების პერიოდში¹³⁶. თილქი თეფეზე, პალაფის კულტურის გავრცელების განაპირა ჩრდილოეთში, შემორჩენილი ჩანს სწორედ პალაფის კულტურის გვიანი ვარიანტი¹³⁷, შესაძლოა პოსტ-პალაფური ხანისა. აღნიშნული გარემოება იმის საშუალებას უნდა იძლეოდეს, რომ ქიულ თეფეს პალაფური იმპორტი, რომელიც, რ. ნუნჩაევის ვარაუდით, ეანის ტბის სანახებიდან მომდინარეობს¹³⁸, თილქი თეფეს მსგავსად გვიანი პალაფის ხანით დათარიღდეს. მეორე მხრივ, ქიულ თეფეს პალაფური კერამიკის სხვაობა თელუტის ჩრდილო-უბეიდური იმპორტული ნატეხებისაგან¹³⁹ მოწმობს მის განსხვავებაზე საკუთრივ ჩრდილოუბეიდური კულტურის კერამიკისაგან.

თილქი თეფეს პალაფური ნაწარმის პალაფის კულტურის დასკვნითი ხანისათვის მიეკუთვნება თითქოს ეწინააღმდეგება თვით თილქი თეფეს ზედა, I დონის ჩრდილოუბეიდური ფენების ქვედა, III დონის პალაფური ფენებისაგან 5 მ სიმაღლერის II დონის ფენებით დაშორება¹⁴⁰. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ ჩრდილოეთ უბეიდის კულტურის ათასწლოვან არსებობას, ვფიქრობთ, შეუძლებელი აღარ უნდა ჩანდეს თილქი თეფეზე ასახული ქვედა,

¹³⁶ მაგ., ხალკოლითურ კორუქუთეფეში V და XIV ფენებში გვხვდება კერამიკა, რომელიც დამზადების ტექნიკით და მოხატვით საოცარ მსგავსებას აქვს პალაფის ნაწარმთან (იხ. R. W. Brandt. op. cit., p. 441, fig. 20:15, 16), ხოლო V და XIV ფენებს შორის მდებარე VI—XIII დონეებში უბეიდის კერამიკის მსგავსი ქურჭლის ნატეხები გვხვდება (ibid., p. 441, fig. 20:8, 12; M. van Loon. op. cit., p. 358). გვიანი პალაფის პოლიტიკოზული ნაწარმი თავს იჩენს მერსინის XX—XVII დონეებში, რომელთაც ჯ. მელარტი ამუც D ხანისად თვლის (J. Mellaart. The neolithic..., p. 165), განსხვავებით ადრე მათი ამუც C ხანით დათარიღებისა (იხ. P. J. Watson. op. cit., p. 83). ამუც D შესწორებული ¹⁴C თარიღების მიხედვით ძვ. წ. VI—V ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება. იხ. მაგ., სირიის ადრეული უბეიდისათვის ამუც D ხანის ძველის რას შამრა III C თარიღი, P—389, 6134±81 წ., (იხ. J. Mellaart. The neolithic..., p. 287), კალიბრებით ძვ. წ. 5020±242 წ. აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ პოსტ-პალაფური ხანის არაჰიას მე-5 დონეში პალაფის კერამიკა აღრეულია უფრო გვიანი ხანის (უბეიდურ) მასალაში (იხ. ibid., p. 167), ხოლო მახლობლად მდებარე თეფე გავრამში პალაფური ნაწარმი დასტურდება მხოლოდ XII უბეიდურ დონეზე (A. P. Orada. The relative chronology of Mesopotamia. Part I. In: Chronologies..., p. 142).

¹³⁷ ჯ. მელარტი აღნიშნავს, რომ თილქი თეფეზე და გერიქიპაჩიანში (ქ. დიარბაქირთან) ვრცელდება გვიანი პალაფი (J. Mellaart. The neolithic..., p. 165).

¹³⁸ P. M. Мунчаев. Ук. соч., с. 125, 130.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ იხ. A. A. Иессен. Ук. соч., с. 11.

გვიანპალაფური კულტურის, და ზედა. ჩრდილოუბეიდურ-კულტურის ჩამოყალიბებული სახეობის, ერთნანეთისაგან მანე-ნელოვანი სტრატეგრაფიული დაშორება. მსგავსი კულტურულ-ქრონოლოგიური ურთიერთდამოკიდებულება შეინიშნება ქუელ თეფე I ქვედა ფენების გვიანპალაფურ თუ პოსტპალაფურ მასალასა და თელუტის ჩრდილოუბეიდური იმპორტის შემცველ ფენებს შორისაც¹⁴¹.

დალმას მოხატული კერამიკის ადრეულობას გვიან ჩრდილოეთ უბეიდის კულტურასთან და მასთან ერთად ქიულ თეფე I ადრეულობას თელუტთან შედარებით მოწმობს თეფე გიანის (დასავლეთ ირანი) და იანიქ თეფეს მონაცემები. გვიანი დალმას კერამიკას პარალელი ეძებნება თეფე გიანის VB დონეში, ხოლო თეფე გიანის მომდევნო VC დონე ჩრდილოეთ უბეიდის დასკვნითი სტადიის თანადროულია¹⁴². დალმა თეფეს მოხატულკერამიკიანი მასალის შემცველ იანიქ თეფეს ხალკოლითის ადრეული ფენების ზედათ გამოვლენილია ფიქდელი თეფეს (ურმიის ტბის სამხრეთით) ჩრდილოუბეიდური კულტურის იმპორტი¹⁴³.

თელუტი, როგორც ჩანს, ძვ. წ. V ათასწლეულის მეორე ნახევრით უნდა დათარიღდეს და შესაძლოა ნაწილობრივ თანადროულიც კი იყოს საქართველოს გვიანი ენეოლითის ხანის კულტურისა, რომლის დასაწყისი, მტკვარ-არეზის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურის ფენებისათვის მიღებული შესწორებული ¹⁴C თარიღების გათვალისწინებით (იხ. ქვემოთ), ძვ. წ. V ათასწლეულის მეორე ნახევარშია სავარაუდო. არ არის გამორიცხული, რომ თელუტის ასაკის განსაზღვრისათვის გარკვეული წინშეწელობა ჰქონდეს თეფე გავრა XIA-ამუც F კულტურის წარმომავლობის საკითხსაც¹⁴⁴. თეფე გავრა XIA-ამუც F კულტურული კომპ-

¹⁴¹ იხ. P. M. Мунчаев. Ук. соч., с. 120.

¹⁴² R. H. Dyson, Jr. Problems in the relative chronology of Iran, 6000—2000 B. C. In: Chronologies..., p. 229—231.

¹⁴³ C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 37. რ. მუნჩაევი ნახიჩევანის ქიულ თეფეს გარდა დალმას მოხატული კერამიკის მსგავს მასალას ხედავს აგრეთვე მილი-ყარაბახის სტეპის ძეგლებში—ილანლი თეფეში, ალიკევე თეფესში, რუს თეფესში, ქიული თეფეში და ვარაუდობს, რომ გინჩშიც (დაღესტანი) (P. M. Мунчаев. Ук. соч., с. 129).

¹⁴⁴ თეფე გავრა XIA-ამუც F კულტურა ახალმოსახლეთა კუთვნილება ჩანს როგორც თეფე გავრაში, ასევე ამუცის მხარეში (იხ. R. Braidwood, L. S. Braidwood. Excavations in the plain of Antioch, I. Chicago. 1960, p. 513; A. J. Tobler. Excavations at Tepe Gawra. Philadelphia, 1950, p. 24—26).

აღმოჩენა¹⁴⁸ უნდა მოწმობდეს¹⁴⁹. ილანლი თეფე, თ. კილურადის პერიოდიზაციის მიხედვით, შულავერ-შომუ თეფეს V საფეხურზე უფრო გვიანდელი ძეგლია¹⁵⁰. ეს გარემოება თავისთავად უნდა მოწმობდეს, რომ მით უმეტეს უნდა გაძნელდეს V საფეხურში, არახლოსთან (ნახილურა) და ხრამის ღიდ გორასთან ისეთი ძეგლის გაერთიანება, როგორცაა ქიულ თეფე I, რადგან ამ უკანასკნელის ქვედა პორიზონტებში გვხვდება დალმა თეფეს ზედა, მოხატულკერამიკიანი ფენის ნაწარმი, რომელიც, თუ გავითვალისწინებთ თუნდაც დალმა თეფეს სტრატиграფიულ მონაცემებს¹⁵¹, აშკარად უფრო გვიანდელია, ვიდრე ილანლი თეფეზე დადასტურებული დალმა თეფეს ქვედა, ქდეულორნამენტიანი კერამიკა.

ყოველივე ზემოთ თქმული, ვფიქრობთ, საშუალებას იძლევა ქიულ თეფე I და მისი თანადროული ძეგლები გამოვყოთ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის უფრო ადრეული ძეგლებისაგან და დავათარილოთ ძვ. წ. V ათასწლეულით. მიუხედავად მათ წინამორბედ ა. ი. ხანის კულტურებთან მემკვიდრეობითი კავშირისა, ქიულ თეფე I, მისი თანადროული და უშუალოდ მისი მომდევნო ხანის ძეგლები, საქართველოს შ. ი. ძეგლებთან ერთად როგორც ქრონოლოგიურად, ისე სტადიალური თვალსაზრისით, განეკუთვნება განსხვავებულ კულტურულ ხანას, რომლის წიაღშიც უკვე შეინიშნება მომდევნო გვიანი ენეოლითური ხანის კულტურისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანთვისება.

¹⁴⁸ რ. მუნჩაევის აზრით, მსგავსება დალმა თეფეს ქვედა ფენის ქურქელთან შეიძლება აგრეთვე მიმართოს ნამოსახლარებში, გურუ დერე I და ნაწილობრივ კხზაქ ბლურში, შენგავით I, მაშთოც ბლურში (P. M. Munchaev. Ук. соч., с. 128). თ. კილურაძე და ჩ. ბიორნი მხოლოდ ილანლი თეფეს მასალებთან ხედავენ დალმა თეფეს ქდეულორნამენტიანი კერამიკის მეტ-ნაკლებ ახლო ანალოგიებს (თ. კილურაძე დასახ. ნაშრ., გვ. 131; C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 38).

¹⁴⁹ ჩ. ბიორნის მიხედვით, იანიქ თეფეს ხალკოლითური ხანის ყველაზე ადრეულ ფენებში გამოვლენილია დალმას ქდეულორნამენტიანი კერამიკის იმპორტი (C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 37). საფიქრებელია, რომ ილანლი თეფეს და, საერთოდ, სამხრეთ ამიერკავკასიის ძეგლების დალმას ქდეულორნამენტიანი კერამიკის მსგავსი ნაწარმის თარიღის დადგენისათვის გასათვალისწინებელია ხალკოლითური იანიქ თეფეს საწყისი თარიღი, რომელიც, ჩ. ბიორნის აზრით, დაშორებულია იანიქ თეფეს გვიანი ნეოლითისაგან დაახლოებით ხუთსაუკუნოვანი დროის მონაკვეთით (C. A. Burney, op. cit., p. 58).

¹⁵⁰ თ. კილურაძე დასახ. ნაშრ., გვ. 131.

¹⁵¹ იხ. P. M. Munchaev. Ук. соч., с. 127, 129—130.

საქართველოს გვიანი ენეოლითის (ბ. მ.) ხანის ძეგლები მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეულ ეტაპს განეკუთვნებიან და განსხვავებით ამ კულტურის მომდევნო ხანის ძეგლებისაგან, რომლებიც ადრეული ბრინჯაოს ხანით თარიღდებიან, ავლენენ ენეოლითური ხანის კულტურისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს¹⁵². ენეოლითური კულტურის წინა საფეხურის, შ. მ. ხანის, ძეგლებთან მსგავსების, აგრეთვე სტრატиграფიული მონაცემების გათვალისწინებით, აშკარა ხდება აღნიშნული ჯგუფის ძეგლების ადრეულობა მტკვარ-არეზის კულტურის სხვა ეტაპების ძეგლებთან შედარებით. როგორც უკვე ითქვა, საქართველოს ბ. მ. ხანის კულტურის ადრეულ ხანაში არ უნდა იყოს გამოირიცხული ამიერკავკასიის სხვა მხარეებში შ. მ. ხანის კულტურის დასასრული ხანის ფენების არსებობის შესაძლებლობა. ალბათ, ნაწილობრივ ამ გარემოებითაც უნდა იყოს განპირობებული ის ზოგიერთი თანხედენა, რომელიც შეიმჩნევა შ. მ. და ბ. მ. ხანის მასალებში.

საქართველოში გავრცელებული მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურის ძეგლებად მიიჩნევენ დიდუბეს, კიკეთს, ორთაქალას, თამარისს, არდისუბანის, ყორანთას, კოდას, გომარეთს, დილომს, ხიზანაანთ გორის E ფენას, სამშვილდის ზედა ფენას და სამაროვანს, სიონს (მდ. ივრის ხეობაში), გრემს, მაშნაარ II, ზემო ბრდბეს, ნაომარი გორის სამარხ № 1 და სხვ.¹⁵³

საქართველოს ბ. მ. ხანისათვის არც ერთი რადიონახშირბადული თარიღი არ მოგვეპოვება და ამიტომ მისი თარიღის დადგენა ხერხდება მხოლოდ შ. მ. ხანისათვის ნავარაუდევ სასრულ და ადრეული ბრინჯაოს ხანის საწყის თარიღებს შორის ინტერპოლაციის საშუალებით. საქართველოს შ. მ. ხანის კულტურის დასას-

¹⁵² ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976, გვ. 88.

¹⁵³ იხ. Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941, с. 115—116; ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ., 1961, გვ. 115—116; Т. Н. Чубинишвили. Ук. соч., с. 86; Ш. Ш. Дедабришвили. Культура эпохи ранней бронзы Иорго-Алазанского бассейна. Автореферат. Тб., 1970, с. 10, 15; ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 76-79; გ. შ ი რ ც ხ ლ ა ე ა. სამშვილდე (1968—70 წწ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგები). თბ., 1975, გვ. 65; გ. შ ი ნ დ ი ა შ ე ი ლ ი. ადრებრინჯაოს ხანის სამარხი ნაომარი გორის ნაოსახლარიდან. კრებულში: არქეოლოგიური ძიებანი. თბ., 1977, გვ. 19—23.

რული, როგორც ამიერკავკასიის სხვა მხარეების თანადროული მასალის ზემოთ მოყვანილი წინააზიური პარალელები უნდა მოწმობდეს, სავარაუდოა გვიანი ჩრდილოეთ უბეიდის კულტურის თანადროულ ხანაში. ამდენად საქართველოს ბ. მ. ხანის საწყისი თარიღის მიახლოებითი განსაზღვრა ჩრდილოეთ უბეიდის ხანის გვიანი ან დასკვნითი სტადიით, რომელიც ამჟამად F ფაზის ზემოაღნიშნული დათარიღებიდან გამომდინარე, დაახლოებით ძვ. წ. V ათასწლეულის ნეოლეოლით ნახევარში უნდა ექცეოდეს, არ უნდა ჩანდეს დაუშვებელი; ხოლო საქართველოს ბ. მ. ხანის სასრული თარიღის ადრეული ძვ. წ. IV ათასწლეულით განსაზღვრის საშუალებას გვაძლევს მტკვარ-არეზის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურისათვის მიღებული შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღები (იხ. ქვემოთ).

საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის როგორც ორი ერთმანეთის მომდევნო ეპოქის — ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის კულტურის შესახებ არსებულ შეხედულების გარდა¹⁵⁴ მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურის ბ. მ. ხანისადმი მიკუთვნებას ხელს უნდა უწყობდეს მისი თანადროულობაც წინა აზიის გვიანი ხალკოლითური ხანის კულტურებთან.

საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურაში ცალკეული ეტაპების გამოყოფის საკითხისათვის და საერთოდ საქართველოს არქეოლოგიური კულტურების აბსოლუტური და რელატიური ქრონოლოგიების დადგენისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სიონი-გრემის და დიდუბე-კიკეთის ჯგუფების მასალის ქრონოლოგიზაციის საკითხებს¹⁵⁵, რასაც გარკვეული შუქი უნდა მოჰქონოს საქართველოს მომიჯნავე მხარეებში აღმოჩენილმა ახლომდგომმა მასალებმაც.

სიონი-გრემის ჯგუფის ძეგლების (სიონი, გრემი, მაშნაარი

¹⁵⁴ ი. ჭაფარიძე ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 38—39; К. Н. Пицхелаури, Ш. Ш. Дедбришвили. Ук. соч., с. 14.

¹⁵⁵ გამოთქმულა, ერთი მხრივ მოსაზრება სიონის, გრემისა და ხიზანანთ გორა E დონის მასალის ადრეულობის შესახებ დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის მასალასთან შედარებით (იხ. Ш. Ш. Дедбришвили. Памятники эпохи ранней и средней бронзы. В: Труды Кахетской археологической экспедиции, I Тб., 1969, с. 72; К. Н. Пицхелаури, Ш. Ш. Дедбришвили. Ук. соч., с. 13), მორე მხრივ, მეზიდ მნიშვნელოვანია შესდულება დიდუბე — კიკეთის ჯგუფის ძეგლების ადრეულობის შესახებ ხიზანანთ გორის E დონესა და ამ უკანასკნელთან დაკავშირებულ შიდა ქართლისა და კახეთის მტკვარ-არეზული ძეგლების მასალებთან შედარებით (ი. ჭაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 78).

II ყორღანი, ზემო ბოდბე და სხვ.) ქრონოლოგიური ადგილის განსაზღვრისათვის აუცილებელია სიონის პირველი ჯგუფის მოწითალო-ცვილოსფერი, ე. წ. თხუპნია კერამიკის (მას თხელი ნაპრიალები ანგობა იოლად ძვრება, ხოლო რბილი თიხის მომდევნო ფენა შეხებისთანავე ითხუპნება) კულტურულ-ქრონოლოგიური მიმართების გარკვევა ენეოლითისა და ადრეული ბრინჯაოს ხანის კავკასიის სხვა მხარეების ანალოგიურ კერამიკასთან. შ. დედაბრიშვილის აზრით, აღნიშნული კერამიკა სამშვილდეში, თეთრწყაროში, პაპუანწყაროში და არდისუბანში ნაპოვნი მსგავსი კერამიკის იდენტურია¹⁵⁶. თხუპნია კერამიკას მტკვარ-არეზის კულტურის მასალასთან შედარებით უფრო ადრეულად მიიჩნევენ თეთრწყაროსა და სამშვილდის სტრატиграფიული მონაცემებისა და აგრეთვე არახლო (ნახიდური) I-ში და აბელიაში ამ კერამიკასთან ერთად ნაპოვნი მასალის არქაულობის გათვალისწინებით¹⁵⁷. ამავე დროს, შ. დედაბრიშვილისა და რ. მუნჩაევის მიაჩნიათ, რომ სიონი-გრემის ტიპის კერამიკას ჭურჭლის ფორმებისა და იდენტური ტექნიკური მონაცემების მხრივ ზუსტი ანალოგიები მოეპოვება ლუგოვოს ნამოსახლარის (ინგუშეთში, მდ. ასას ხეობაში, დ. მუეჩიჩი) კერამიკის სახით¹⁵⁸. ლუგოვოს ნამოსახლარი კი, მათი აზრით, მაიკოპის კულტურის ნოვოსეობოდნაიას ეტაპის წრის ძეგლებს განეკუთვნება¹⁵⁹. გვიანმაიკოპური ნოვოსეობოდნაიას ეტაპი, საფიქრებელია, რომ მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანდელი (ანუ საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის მომდევნო, ყორღანული კულტურის) ხანის თანადროული იყოს (იხ. ქვემოთ).

როგორც ვხედავთ, სიონი-გრემის ტიპის კერამიკის დათარიღება სხვა მხარეების ანალოგიური მასალის გათვალისწინების საფუძველზე ინელადდასაძლევ წინააღმდეგობას აწყდება, ვინაიდან, დღევანდელი მონაცემების მიხედვით, ექვს არ უნდა იწვევდეს

¹⁵⁶ Ш. Ш. Дедабришвили. Культура эпохи..., с. 11. მსგავსი კერამიკული ნატეხები ნაპოვნია აგრეთვე ქვემო ქართლის სხვა ძეგლებზე.

¹⁵⁷ Т. Н. Чубиншвили. Ук. соч., с. 42, 50, 52.

¹⁵⁸ Ш. Ш. Дедабришвили. Культура эпохи..., с. 10, 20; Р. М. Мунчаев. Ук. соч., с. 352—353. ჩრდილოეთ კავკასიაში მსგავსი კერამიკა გვხვდება სერეენიურტის ნამოსახლარებში, ნალჩიკის ნამოსახლარში და სამაროვანში, ურუხის ნამოსახლარში და სტარო ურუხის ყორღანებში, შაუ-ლეგეთში, დოლინსკოეს ნამოსახლარის ქვედა ფენაში (Там же, с. 202, 351; Р. Ж. Бетров. Культура племен центрального Предкавказья в эпоху раннего металла. Автореферат. Тб., 1972, с. 9).

¹⁵⁹ Р. М. Мунчаев. Ук. соч., с. 352, 356.

შულავერ-შომუ თეფეს კულტურის ზედა კულტურული ფენების ხანის თუ შათი მომდევნო (შ. ე.) ხანის მასალასა და ნოვოსვობოდნაიას ეტაპის ძეგლებს შორის მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური ხარვეზის არსებობა.

შ. დედაბრიშვილი აღნიშნული წინააღმდეგობისა და მაიკოპის კულტურის მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას ეტაპების შესაძლო სინქრონულობაზე არსებული შეხედულების¹⁶⁰ გათვალისწინებით, ლუგოვოს ნამოსახლარისათვის და საზოგადოდ ნოვოსვობოდნაიას ეტაპისათვის უფრო ადრეულ თარიღს ვარაუდობს და ჩრდილოკავკასიური თხუპნია კერამიკის გენეზისს ანალოგიური ამიერკავკასიური ნაწარმის (თეთრიწყარო-სიონის ტიპის) შემოღწევის უკავშირებს, რომლის ადრეულობაც, ჩრდილოკავკასიურთან შედარებით, თეთრიწყაროს სტრატეგრაფიული მონაცემების მიხედვით, სადავოდ არ მიაჩნია¹⁶¹.

არც რ. მუნჩაევის ეჭვს არ იწვევს ამიერკავკასიური თხუპნია კერამიკის აზლო მსგავსება გვიანმაიკოპურთან. მაგრამ სწორედ ამ კერამიკული ჯგუფების სიახლოვე არ აძლევს მას საშუალებას დაეთანხმოს სიონი-გრემის ტიპის ძეგლების ნავარაუდევ დათარიღებას მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული ხანით და თვლის, რომ კახეთის ძეგლები უნდა შეესაბამებოდეს ლუგოვოს ნამოსახლარის კულტურულ-ქრონოლოგიურ მდგომარეობას, რომლის გადასინჯვისათვის, მისი აზრით საფუძველი არ უნდა არსებობდეს¹⁶². მისივე შეხედულებით, გრემი-სიონის ტიპის ძეგლების გვიანმაიკოპური ხანით დათარიღების მართებულობას გასათვალისწინებელია, რომ მოწმობდეს მათი განლაგებაც, მაიკოპის კულტურის ძეგლების (ლუგოვოვ, დოლინსკოე და სხვ.) მსგავსად, და „მტკვარ-არეზული“ ძეგლებისაგან განსხვავებით, მდინარეთა ტერასებზე და აგრეთვე მათი მდებარეობა ჩრდილოეთ კავკასიის მოსაზღვრე მხარეში¹⁶³.

¹⁶⁰ იხ. Б. А. Латынин. Вопросы изучения майкопской культуры. Тезисы докладов научной сессии, посвященной итогам работы Государственного Эрмитажа за 1959 год. Л., 1960, с. 6.

¹⁶¹ Ш. Ш. Дедабришвили. Культура эпохи..., с. 21; Его же. Памятники..., с. 72. ჩრდილოკავკასიურ თხუპნია კერამიკას, ამიერკავკასიური წარმომავლობის მქონედ სხვა მეცნიერებიც თვლიან (გ. გობეჯიშვილი. თეთრიწყაროს ნასოფლარი. თბ., 1978, გვ. 112; И. М. Чеченов. Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик, 1973, с. 48; Б. В. Техов. О культурных связях Северного Кавказа и Закавказья в древности. Сабхრეთის საეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის მოამბე, XXV, თბ., 1980, გვ. 7).

¹⁶² Р. М. Мушчаев. Ук. соч., с. 194, 352—353, 371—372.

¹⁶³ Там же, с. 352—353, 372.

როგორც ჩანს, რ. მუნჩაევი სათანადოდ არ ითვალისწინებს თეთრწყაროში, სამშვილდეში, აბელიასა და არახლო (ნახიდური) I-ში თხუპნია კერამიკის არსებობას, რაც ძნელი წარმოსადგენია მაიკოპის კულტურის ზეგავლენის შედეგი იყოს; მაგრამ სიონი-გრემის ტიპის ძეგლების დათარიღებისას ეფიქრობთ, ანგარიშგასაწევია ის გარემოება, რომ ნაჩინჯისფერი და ვარდისფერი რბილქეციანი თხუპნია კერამიკა არა მხოლოდ თეთრწყაროს A ღონეში გვხვდება, არამედ ზედა B ღონეშიც, რომელიც ძირითადად შედგება მტკვარ-არეზის კულტურის შუა და გვიანი საფეხურებისათვის ტიპური ნაცრისფერი და შავი პრიალა კერამიკისაგან¹⁶⁴; ეს კი არ უნდა გამორიცხავდეს თხუპნია კერამიკის არსებობის შესაძლებლობას მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული ეტაპის ხანაშიც. სიონი-გრემის I ჯგუფის თხუპნია კერამიკის შედარებით გვიანდელობაზე შესაძლოა მიგვანიშნებდეს სიონისა და გრემის ორმოების III ჯგუფის ყავისფერი ქურჭლების წსგავსება ფორმითაც და დამზადების ხარისხითაც ილტოს ნამოსახლარის „სამზარეულო კერამიკისთან“¹⁶⁵, რომლის გვიანდელობას მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეულ მასალასთან შედარებით, გარდა თვით ილტოს სხვა მასალის ხასიათისა¹⁶⁶, უნდა მოწმობდეს მისი აღმოჩენა ალავერდის ნამოსახლარის მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული საფეხურებისათვის დამახასიათებელი შავპრიალა კერამიკის შემცველ 1,5 მ სიმაღლის ფენაში¹⁶⁷.

¹⁶⁴ გ. გო ბ ე ჯ ი შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 61, 112.

¹⁶⁵ Ш. Ш. Д е д а б р и ш в и л и. Памятники..., с. 68—69.

¹⁶⁶ Там же, с. 54, 61, 63.

¹⁶⁷ Ш. Ш. Д е д а б р и ш в и л и. Культура эпохи..., с. 10. აღსანიშნავია, რომ ამავე ტიპის კერამიკა გვხვდება უზერლიქ თეფეში, ქ. ავღამთან. ყარაბაღ-მილის ველზე (Ш. Ш. Д е д а б р и ш в и л и. Памятники..., с. 54), რომლის მასალაც თრიალეთის „ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის“ ზოგადდ თანადროულად არის მიჩნეული (გ. გო ბ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 50, იხ. აგრეთვე, К. Х. К у ш н а р е в а. Новые данные о поселении Узерлик—Тепе, около Агдама. Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II. «Материалы и исследования по археологии СССР», № 125. М.—Л., 1965, с. 96—97). უზერლიქ თეფეს შუა ფენის ლენინგრადის ლაბორატორიაში მიღებული ¹⁴C თარიღია, I. E — 3, 3300 ± 260 წ. (Там же, с. 99), კალიბრებით ძე. წ. 1676 ± 683 წ. ამ თარიღის საშუალო მნიშვნელობა, ეფიქრობთ, უფრო თრიალეთის კულტურის უკანასკნელი ყორღანების თანადროული უნდა იყოს (იხ. ქვემოთ), ხოლო რწმუნების ინტერვალის სიდიდე—1366 წელი, აზრს უკარავს აღნიშნული თარიღის გამოყენებას დამათარიღებელი მიზნებისათვის.

როგორც არქეოლოგიური კვლევის შედეგები მოწმობენ, სიონი-გრემის ტიპის ძეგლების თანადროულად მიჩნეული ლუგოვოეს ნამოსახლარისა და მასთან ერთად გვიანმაიკოპური, ნოვოსობოდნაის ეტაპის, ადრემაიკოპური, მაიკოპის ეტაპის თანადროულად წარმოდგენისათვის საფუძველი არ უნდა მოიპოვებოდეს¹⁶⁸. მაგრამ ლუგოვოეს ნამოსახლარზე დიდუბის ტიპის ყავისფერი და წაბლისფერი ჭურჭლის ფრაგმენტებისა და შიდა ქართლის ადრეული ნტკვარ-არეზული კერამიკის გამოვლენა¹⁶⁹ და აგრეთვე დასაჯელეთ საქართველოს სამერცხლე კლდე-საგვარჯილეს ტიპის გამოქვაბულებში მტკვარ-არეზისა და მაიკოპის კულტურების ადრეული ელემენტების თანაარსებობა საზოგადოდ მაიკოპის კულტურის ჩამოყალიბების თარიღის დაძველების საკითრების საბუთად არის მიჩნეული¹⁷⁰.

მოუხედავად მაიკოპის კულტურის აბსოლუტური თარიღის დაძველების აუცილებლობისა (შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღების მონაცემების გათვალისწინებით), ლუგოვოეს ნამოსახლარზე და იმერეთის გამოქვაბულებში მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული ეტაპისათვის დამახასიათებელი კერამიკის პოვნის გამო მტკვარ-არეზის კულტურასთან მიმართებაში მაიკოპის კულტურის შედარებითი თარიღის გადასაჩვენისათვის საფუძველი, ვფიქრობთ, არ უნდა მოიპოვებოდეს. ლუგოვოეს ნამოსახლარზე გვიანმაიკოპურად მიჩნეულ სიონი-გრემის ტიპის მსგავს კერამიკასთან ერთად დიდუბის ტიპის კერამიკის აღმოჩენა, რაც,

¹⁶⁸ იხ. В. А. Сафронов. Хронология бронзового века степных районов бассейна Кубани. В: Х Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа (тезисы докладов). М., 1980, с. 6—7; Р. М. Мунчаев. Ук. соч., с. 197—335. მაიკოპის კულტურის მაიკოპის ეტაპის სიძველეს ნოვოსობოდნაის ეტაპთან შედარებით მეშოკოს ნამოსახლარის (სტანიცა კაშენოვოს ტყაის მახლობლად) სტრატეგრაფიული მონაცემებიც მოწმობენ (А. Д. Столяр. Мешоко—поселение майкопской культуры. «Сборник материалов по археологии Адыгей», т. II (серия археологическая). Майкоп, 1961, с. 88).

¹⁶⁹ Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. «Материалы и исследования по археологии СССР», № 100, М., 1961, с. 106—108. იხ. აგრეთვე, ო. ჭაფარიძე ქართველ ტომთა ეთნიკურ ..., გვ. 165; Т. Н. Чубинишвили. Ук. соч., с. 152—153.

¹⁷⁰ Там же, с. 153—154. იხ. Л. Глonti, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзс, Д. Тушабрамишвили. Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедиций. «საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე», ტ. XXV-B, თბ., 1968, გვ. 10.

გვიანმაიკოპურად მიჩნეული კერამიკის გარდა, უნდა მიუთითებდეს თვით სიონი-გრემის ტიპის კერამიკის ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე დიდუბე-კიკეთის ტიპის ნაწარმთან (რომელთანაც ფორზის მხრივაც მნიშვნელოვან მსგავსებას აქვს)¹⁷¹, სულაც არ უნდა ნიშნავდეს სიონი-გრემისა და დიდუბე-კიკეთის ჯგუფების მასალების აუცილებელ ადრეულობას მტკვარ-არეზის კულტურის სხვადასხვა ლოკალური თუ ქრონოლოგიური წრის ძეგლების მასალასთან შედარებით. დიდუბე-კიკეთისა და სიონი-გრემის ტიპის კერამიკის თანადროულობასა და მათ შესაძლო შედარებით გვიანდელ 'ხანებში' გამოვლენის შესაძლებლობას, გარდა ლუგოვკის ნამოსახლარის მონაცემებისა, ალბათ, უნდა მოწმობდეს ბეშთაშენში ბ. კუფტინის მიერ ცალკე გამოყოფილ ერთ-ერთ ჯგუფში დიდუბე-კიკეთის ტიპის კერამიკის თანაარსებობა მოწითალო-ცვილისფერი თხუპნია ზედაპირის მქონე ჭურჭელთან¹⁷² და მათთან ერთად მტკვარ-არეზის კულტურის მოგვიანო ხანისათვის დამახასიათებელი რიგი ნიშნების შემცველი აერამიკის აღმოჩენის ფაქტი¹⁷³.

მაიკოპის კულტურის ქრონოლოგიზაციაში რადიკალური ცვლილებების შეტანის საჭიროების საწინააღმდეგოდ, გარდა ამ კულტურისათვის მიღებული რადიონახშირბადული თარიღების მონაცემებისა¹⁷⁴, უნდა მიგვაჩვენებდეს მეშოკოს ნამოსახლარის ქვედა ფენასა და იასენოვა პოლიანაში მაიკოპის კულტურის ადრეული ეტაპის კერამიკასთან ერთად მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული ეტაპის კერამიკისათვის დამახასიათებელი რელიეფური, ირიბხაზოვანი ორნამენტით შემკული ნატეხების გამოვლენა¹⁷⁵ და ქ. ოდესის მახლობლად მდებარე ყორღანის გვიანრომოსამარხების ხანის სამარხებში მაიკოპის კულტურის ზეგავლენის კვალის აღმოჩენა¹⁷⁶.

¹⁷¹ Ш. Ш. Дедбришвили. Культура эпохи..., с. 20.

¹⁷² Б. А. Куптин. Ук. соч., с. 115.

¹⁷³ ი. ჯაფარიძე. ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 71.

¹⁷⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 94

¹⁷⁵ А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья М., 1965, с. 75—76, 145.

¹⁷⁶ В. Збенович, А. М. Лесков. О стратиграфии и классификации погребений Одесского кургана. «Краткие сообщения института археологии», вып. 115, 1969, с. 35, 38. ოდესის ყორღანის 20 სამარხში ნაპოვნია მაიკოპის კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭელი (Там же, рис. 12; 10), რომელსაც პარალელები ძირითადად გვიანი მაიკოპის ხანის სამარხებში ეძებნება (М. М. Кубланов. К истории азиатского Восточного...

ვ. ზბენოვიჩი და ა. ლესკოვი, უშვებენ რა გვიანტრიპოლიეს (უსატოვოს) კულტურის სამარხებისა და გვიანი ორმოსამარხების მეტ-ნაკლებ სინქრონულობას, ვარაუდობენ ოდესის ყორღანში კავკასიიდან და გვიანტრიპოლიეს კულტურიდან მომდინარე ზეგავლენის თანადროულობას¹⁷⁷. მაგრამ, როგორც უკანასკნელი ხანების სტრატოგრაფიულმა კვლევამ გამოაშკარავა, დასავლეთ უკრაინაში და მის დასავლეთით მდებარე მხარეებში ორმოსამარხები, უსატოვოს ტიპის გვიანტრიპოლიეს ხანის სამარხებთან შედარებით, უფრო გვიანდელ ფენებშია განლაგებული¹⁷⁸, რაც აღნიშნულ მაიკოპურ პარალელებს გვიანტრიპოლიეს კულტურის მომდევნო ხანით უნდა ათარიღებდეს.

ორმოსამარხების კულტურის უსატოვოს კულტურასთან შედარებით გვიანდლობას ცხადყოფს ამ კულტურებისათვის მიღებული რადიონახშირბადული თარიღებიც.

უსატოვოს კულტურისათვის მაიკიდან (სამხრეთ-დასავლეთ უკრაინა) მიღებული თარიღებია¹⁷⁹: LE—645, 4340 ± 65 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3086 ± 301 წ.; Bln—629, 4400 ± 100 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3168 ± 299 წ., აღმოსავლეთ რუმინეთში ჰამანგიადან (Kn—38, 4060 ± 160 წ.; Bln—29, 4090 ± 160 წ.)¹⁸⁰ და ჩერნავოდადან (Bln—62, 4260 ± 100 წ.)¹⁸¹ მიღებული ორმოსამარხების კულტურის ¹⁴C თარიღების შესწორებული მნიშვნელობებია: Kn—38, ძვ. წ. $2681 \pm \pm 496$ წ.; Bln—29, ძვ. წ. 2723 ± 496 წ.; Bln—62, ძვ. წ. $2968 \pm \pm 334$ წ.

სავარაუდოა, რომ ეს თარიღები უნდა იძლეოდეს ოდესის ყორღანის მიახლოებითი დათარიღების საშუალებას¹⁸².

археология», XXIX—XXX, 1959, рис. 19:3, 4; Р. М. Мунчаев, В. И. Сарганиди. Исследование Бамутского курганного могильника в 1965 г. «Краткие сообщения института археологии», вып. 106, 1966, рис. 32:4).

¹⁷⁷ В. Г. Збенович, А. М. Лесков. Ук. соч., с. 36, 38.

¹⁷⁸ M. Dinu. Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie. «Preistoria Alpina», t. 10, 1974, p. 261—275.

¹⁷⁹ H. Quitta, G. Kohl. Neue Radiocarbon daten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. «Zeitschrift für Archäologie», B. 3, 1969, S. 242.

¹⁸⁰ H. Schwabedissen, J. Freundlich. Köln radiocarbon measurements I. «Radiocarbon», vol. 8, 1966, p. 245; G. Kohl, H. Quitta. Berlin radiocarbon measurements I. «Radiocarbon», vol. 6, 1964, p. 314.

¹⁸¹ ibid.

¹⁸² ორმოსამარხების ანალოგიური მასალის კიდევ ერთი ¹⁴C თარიღია მიღე-

ეფიქრობთ, არც დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულებში მაიკოპის კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტების არსებობა უნდა იძლეოდეს, თავისთავად, მაიკოპის კულტურის შედარებითი თარიღის დაძველების საშუალებას, ვინაიდან ამ გამოქვაბულების მასალის სტრატиграფიული და ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური ანალიზი მაიკოპის კულტურის მსგავსი მასალის შემცველ ფენებს საკუთრივ მაიკოპის კულტურის თანადროული ხანით უნდა ათარიღებდეს¹⁸³. გასათვალისწინებელია აგრეთვე მაიკოპის კულტურის მასალის წინააზიური და ეგეოსური პარალელების საკმარის გვიანდელი თარიღიც¹⁸⁴.

სავარაუდოა, მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული პერიოდის სიძველეს მაიკოპის კულტურასთან, და კერძოდ ლუგოვოეს ნამოსახლართან, შედარებით მოწმობდეს ლუგოვოეში და ნოვოსოზოდნაიას ეტაპის სხვა ძეგლებში მორგვზე დამზადებული ქურქლების აღმოჩენა¹⁸⁵, ვინაიდან მორგვზე დამზადებული ქურქების არსებობა ადრეული მტკვარ-არეზის კულტურის ხანის კავკასიაში ნაკლებად დამაჯერებელი ჩანს. ლუგოვოეში მორგვზე დამზადებული ქურქების პოვნა, მრავალ სხვა ნიშანთან ერთად¹⁸⁶, ამ ნამოსახლარს ნოვოსოზოდნაიას ეტაპის ძეგლებთან აახლოებს, თუმცა ლუგოვოეს ნამოსახლარზე კერამიკა რამდენადმე განსხვავებული ტექნიკური მანერით შესრულებული მარგალიტისებური ორნამენტით შემკული ქურქლებით ხასიათდება; ყუბა-

ბული ჩრდილო-აღმოსავლეთ უნგრეთიდან, ქეთეგიაზიდან—Bl II — 609, 4265±80 წ. (H. Quitta, G. Kohl. op. cit., p. 282), მისი შესწორებული მნიშვნელობაა—ძვ. წ. 2976±320 წ.

¹⁸³ დ. თუ შ ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ლ. ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე. საქართველოს ზოგიერთ „ნეოლითური“ ძეგლის დათარიღებისათვის. „მაცნე“, ისტორიის ... სერია, № 4, 1971, გვ. 76—83.

¹⁸⁴ იხ. მაგ., ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართულ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 211—231; გ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე. ცენტრალური ანატოლიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ურთიერთობის საკითხისათვის ადრებრინჯაოს ხანაში. „არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტინისტიკა“. თსუ შრომები, ტ. 183, თბ., 1978, გვ. 5—19; А. А. Формозов. Ук. соч., с. 138—139; P. P. Betancourt. The Maikop copper tools and their relationship to Cretan metallurgy. «American Journal of Archaeology», vol. 74, 1970, p. 351—358.

¹⁸⁵ А. А. Бобринский, Р. М. Мунчаев. Из древнейшей истории гончарного круга на Северном Кавказе. «Краткие сообщения института археологии», вып. 108, 1966, с. 14; Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре..., с. 351, 373—374.

¹⁸⁶ Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура..., с. 101—131; Его же. Кавказ на заре..., с. 344, 352, 356 и др.

ნისპირეთში ეს ორნამენტები ჭურჭლის შიდა კედელზე შეზნევის შედეგად არის მიღებული, ლეგოვოეში კი მომრგვალებული ფორმის დანაძერწებს წარმოადგენს¹⁸⁷. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს განსხვავება ლეგოვოეს ნამოსახლარისა და გვიანი მაიკოპის ხანის მასალების ქრონოლოგიურ დაშორებაზე მიუთითებს, მაგრამ ამის საშუალებას არ უნდა იძლეოდეს ლეგოვოეს ნამოსახლარის მასალის ზემოაღნიშნული მაიკოპური სასიახი და გვიან-მაიკოპურად მიჩნეულ დოლინსკოეს ნამოსახლარში (ქ. ნალჩიკთან) ლეგოვოესათვის დამახასიათებელი ხერხით შესრულებული მარგალიტისებური ორნამენტის გამოვლენა¹⁸⁸. საფიქრებელია ისიც, რომ ლეგოვოეს ნამოსახლარის ორნამენტების შესრულების ტექნიკური თავისებურება თავდაპირველად ქრონოლოგიური განსხვავებას გამომატველი ყოფილიყო¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура..., с. 104.

¹⁸⁸ Там же; А. П. Круглов, Г. В. Подгаецкий. Долнинское поселение у г. Нальчика. «Материалы и исследования по археологии СССР», № 3, М.—Л., 1941, табл. VII:6. თუცა, ვფიქრობთ, მიუხედავად იმისა, რომ რ. მუნჩაევს ლეგოვოეს ნამოსახლარის კერამიკის კავშირი მაიკოპის კულტურის გვიანი საფეხურის ძეგლებისათვის დამახასიათებელ კერამიკულ ჯგუფთან სავსებით უეჭველად მიაჩნია (Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре..., с. 356), ის გარემოება, რომ ლეგოვოეს კერამიკა განსაკუთრებულ სიახლოვეს მაიკოპის კულტურის ყველა სხვა ძეგლთან შედარებით დოლინსკოეს ნამოსახლარის ქვედა პორიზონტის კერამიკასთან ავლენს (Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура..., с. 101, 130), რომელიც ალბათ, არ უნდა იყოს აუცილ ბლად დოლინსკოეს ნამოსახლარის ძირითადი მასალის თანადროული (იხ. Р. Ж. Бетров. Ук. соч., с. 8—9), თითქმის ექვს უნდა ბადებდეს ლეგოვოეს ნამოსახლარის გვიანმაიკოპის ხანით დათარიღებაში და შესაძლოა მის შედარებით ადრეულობაზე მოწმობდეს. საყურადღებოა, რომ ა. იესენი დოლინსკოეს ქვედა ფენის მაიკოპის ეტაპზე ადრეულადაც კი მიიჩნევდა (А. А. Иессен. Майкопская культура и ее датировка. Тезисы докладов на заседаниях посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М., 1962, с. 20).

¹⁸⁹ აღსანიშნავია, რომ მეშოკოს ნამოსახლარის (მდ. ბელაის მარჯვენა ნაპირზე, სტ. კამენოვოსტკაისთან) შუა პორიზონტებში აღმოჩნდა ნაცრისფერი ჭურჭლის ფრაგმენტები მსხვილი დერილისებრი დანაძერწებით, რომლებშიც ა. სტოლიარი მარგალიტისებური ორნამენტის პირველსახეს ხედავს (А. Д. Столяр. Ук. соч., с. 88); ხოლო ამ ორნამენტის ტექნოლოგიური თავისებურების მიერ ქრონოლოგიურად განმასხვავებელი ფუნქციის დაკარგვის მოწმობის ერთ-ერთ გამოვლინებას, ვფიქრობთ, შეიძლება წარმოადგენდეს გვიანი მაიკოპის ხანის თანადროულად მიჩნეულ აღმოსავლეთ საქართველოს „ბედნური კულტურის“ (გ. გობეჯიშვილი. ბედნის აკლდამა. „ძეგლის მეგობარი“, 12, თბ., 1967, გვ. 22; Т. Н. Чуйкин и швили Ук. соч., с. 52—53) ჭურჭლების მარგალიტისებური ორნამენტი, რომლისთვისაც აგრეთვე ჩრდილოური წარმომავლობა არის ნაეარაუდფეო (ო.

ლუგოვოეში მოპოვებული მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ფაქტიურ გეოან თარიღზე და მისი მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურის ხანით დათარიღების საწინააღმდეგოდ ალბათ უნდა მოწმობდეს თვით ლუგოვოეში და ჩაჩნეთ-ინგუშეთის სხვა ნამოსახლარებზე მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული საფეხურისათვის დამახასიათებელი შავპრიალა ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკული ნატეხების არსებობა¹⁹⁰. აღნიშნული ფაქტი, სავარაუდოა, რომ მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული თუ დასკვნითი საფეხურების ხანასთან ამ ნამოსახლარების სინქრონოლობას მოწმობდეს, რადგან ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ნამოსახლარების მოცემული ხანის კულტურული ფენების სითხელე¹⁹¹ და ამავე დროს ლუგოვოეში წარმოდგენილი ძირითადი კერამიკული მასალის ტექნიკური ნიშნების მკაფიოდ გამოხატული ერთგვაროვნება¹⁹² თითქოს არ უნდა იძლეოდეს ლუგოვოეს ნამოსახლარის კულტურულ კომპლექსში სხვადასხვა ხანის მასალის გამორჩევის საშუალებას. ალბათ, შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ ლუგოვოეს ნამოსახლარის და მისი ტიპის ძეგლების სინკრეტული ხასიათი, რაც კარგად ჩანს ლუგოვოეს ნამოსახლარის როგორც კერამიკულ ნაწარმში, ისე ნამოსახლარის მდებარეობაში და სამარხებში¹⁹³.

ლუგოვოეს ნამოსახლარის მასალის თანადროულობას მტკვარ-არეზის კულტურის შავპრიალა წითელსარჩულიან კერამიკასთან და ამავე დროს მაიკოპის კულტურის ხანასთან უნდა მოწმობდეს აგრეთვე მდ. ყუბანის ქვემო დინებაში მაიკოპის ტიპის სამარხების ზემოთ „მტკვარ-არეზული“ სამარხების განლაგება, რომლებიც ძირითადად ნოვოსეოზოდნაიას ეტაპის მასალის თანადროულები ჩანან, თუმცა დროის მცირე მონაკვეთის განმავლობაში თანაარსებობენ მაიკოპის ეტაპის კომპლექსებთანაც¹⁹⁴. მტკვარ-არე-

ჯ ა რ ი ძ ე. ბრინჯაოს ხანის ყორღანები წიგნში: ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1971 წწ.). თბ., 1975, გვ. 158) და რომელიც, როგორც გამოხეილი, ისე დანაქარა კოპებით არის გამოხატული (ცნობისათვის მადლობას გივხსენებ ბატონ ალექსანდრე ჭავჭავაძისადმი).

¹⁹⁰ Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура..., с. 101; Его же. Кавказ на заре..., с. 351.

¹⁹¹ Там же, с. 344.

¹⁹² Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура..., с. 101.

¹⁹³ Там же, с. 130. Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре..., с. 344—345. 363—365; А. А. Формозов. Ук. соч., с. 145; С. А. Асланян. К изучению погребальных памятников куро-аракской культуры. В: Х Крушновские чтения..., с. 83—84.

¹⁹⁴ В. А. Сафронов. Ук. соч., с. 7.

ზის კულტურის განვითარებული ეტაპისათვის დამახასიათებელი კერამიკის დიდი ხნის განმავლობაში შემორჩენას უნდა გვაფიქრებინებდეს მსგავსი კერამიკული ნატეხების პოვნა ქვემო ყუბანისპირეთის, ტამანის, ტემიუტეკსკაის უძველეს კატაკომბურ ძეგლებში, რომელთაც ვ. საფრონოვი ძვ. წ. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრით ათარილებს¹⁹⁵; კატაკომბური კულტურის საწყისი თარიღი, მდგომარეობილი რადიონახშირბადული თარიღების მიხედვით, ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის არის სავარაუდო¹⁹⁶. კატაკომბური კულტურის საწყისი თარიღი, გარდა მტკვარ-არეზის კულტურის კერამიკული ტრადიციის ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში შემორჩენის დათარიღებისა, კატაკომბური კულტურის წინამორბედი მაიკოპის კულტურის ზედა თარიღის განსაზღვრის საშუალებასაც უნდა აძლევდეს.

ბრინჯაოს ხანის ჩრდილოეთ კავკასიაში გავრცელებული კულტურების ქრონოლოგიზაციის საკითხებთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ჩანეთ-ინგუშეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, მდ. თერგის ნაპირზე სტანიცა მეკენსკაიასთან გათხრილი სამარხები. ერთ-ერთ ყველაზე ადრეულ 4 ყორანის 16 სამარხში, რომელსაც პირდაპირი ანალოგია მაიკოპის კულტურის ადრეულ სამარხებთან ეძებნება¹⁹⁷, ნაპოვნია მტკვარ-არეზის კულტურის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი მცირე ზომის თხელკეციანი ჭურჭელი შავპირალა ზედაპირით, განსაკუთრებით ახლო მსგავსების მქონე ქვაცხელებში ნაპოვნ ჭურჭლებთან¹⁹⁸. საფიქრებელია, რომ

¹⁹⁵ В. А. Сафронов. Ук. соч., с. 8.

¹⁹⁶ თარიღები მიღებულია ქ. დონის-როსტოვის მახლობლად მდებარე კატაკომბური სამარხებიდან: LE—624, 3880 ± 90 წ.; BIn—693, 3925 ± 160 წ.; BIn—694, 4215 ± 100 წ.; BIn—696, 4005 ± 100 წ.; BIn—697, 4065 ± 120 წ. (П. М. Долуханов, В. И. Тимофеев. Ук. соч., с. 53). საყურადღებოა კულინოვკას 2 ყორანის 6 სამარხის თარიღიც, რომელსაც ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა ორმოსამარხი (№ 11): UCLA—1273, 3860 ± 80 წ. (R. Berger, W. F. Libby. UCLA radiocarbon dates VIII. «Radiocarbon», vol. 10, 1968, p. 411). კალიბრების შედეგად მივიღეთ შემდეგი თარიღები: LE—624, ძვ. წ. 2433 ± 330 წ.; BIn—693, ძვ. წ. 2508 ± 482 წ.; BIn—694, ძვ. წ. 2905 ± 339 წ.; BIn—696, ძვ. წ. 2609 ± 348 წ.; BIn—697, ძვ. წ. 2687 ± 386 წ.; UCLA—1273, ძვ. წ. 2403 ± 325 წ.

¹⁹⁷ Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт. Курганы у станицы Мекенской. В: Древности Чечено-Ингушетии. М., 1963, с. 40; ი. ჟ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 166—167.

¹⁹⁸ Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт. Ук. соч., с. 40; რ. მუხაიევის აზრით ეს ჭურჭელი ტიპურია მტკვარ-არეზის კულტურისათვის (Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре..., с. 285).

მეკენის სამარხი, ზემოაღნიშნული ძეგლების ანალოგიურად, აგრეთვე უნდა ავლენდეს მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული საფეხურის ქრონოლოგიურ სიახლოვეს ადრეული მაიკოპის კულტურასთან. მიუხედავად იმისა, რომ რ. მუნჩაევს ეკვი შეაქვს მეკენის აღნიშნული სამარხის ადრეულობაში და მას გვიანი მაიკოპის ხანის თანადროულად მიიჩნევს¹⁹⁹, ამ სამარხის ადრეულობას, როგორც ჩანს, უნდა მოწმობდეს მეკენის სამარხების ზედა, მეორე პორიზონტის 6 ყორღანის 11 სამარხში ნაპოვნი უხეშო, მრგვალძირა, მოკლე ცილინდრულყელიანი ქურჭელი, დამახასიათებელი ძველორმოსამარხების კომპლექსებისათვის²⁰⁰. ანალოგიური ქურჭელი ცნობილია მიხაილოვსკაიას ნამოსახლარის (მდ. დნეპრზე) ორმოსამარხების კულტურის II ფენიდან²⁰¹. რომელიც გვიანმაიკოპური ხანის თანადროული ჩანს²⁰². ეს გარემოება დამატებით საბუთს უნდა იძლეოდეს მეკენის ადრეული სამარხების მაიკოპის კულტურის ადრეულ საფეხურთან სინქრონულობისათვის. შენიშნულია ისიც, რომ მეკენის 6 ყორღანის 11 სამარხში ნაპოვნი ქურჭლის ანალოგიები ხშირად გვხვდება ძვლის იმ სახეობის სახვრეტებთან, რომლებიც მეშოკის ქვედა, ადრემაიკოპული ფენისათვის არის დამახასიათებელი²⁰³.

მაიკოპისა და მტკვარ-არეზის კულტურების ქრონოლოგიზაციის საკითხთან დაკავშირებით, გასათვალისწინებელია ო. ჭაფარიძის შენიშვნა, ჩრდილოეთ კავკასიაში მტკვარ-არეზის კულტურის ელემენტების ხანგრძლივი შემონახვის შესახებ, სადაც ისინი გვიან ხანებშიც კარგად გამოირჩევიან²⁰⁴. ვფიქრობთ, რომ სწორედ

¹⁹⁹ Р. М. Мунчаев. Кавказ из зр... , с. 285.

²⁰⁰ Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт. Ук. соч., с. 41.

²⁰¹ Там же.

²⁰² საყურადღებოა, რომ ე. დანილენკო მიხაილოვსკაია II ფენის ტიპის ორმოსამარხთა კულტურის, დნეპრისპირეთში გავრცელებას უკავშირებს გარეგნულ იმპულსს, გამოწვეულს ეთნოკულტურული გადაჯგუფებით. რომელსაც უფრო ადრე ადგილი უნდა ჰქონოდა მაიკოპის კულტურის გავრცელების არეალში, მაიკოპის ეტაპიდან ნოვოსეობოდნაის ეტაპზე. გადასვლისას (В. Н. Даниленко. Эпохыт Украйны. Киев, 1974, с. 86). მიხაილოვსკაიას ნამოსახლარის II ფენის *terminus post quem* -ის თარიღის განსაზღვრის შესაძლებლობას უნდა იძლეოდეს ქვედა I ფენისათვის მიღებული რადიონახშირბადული თარიღები: Bln—630, 4330±100 წ. (Н. Quitta, G. Kohl. op. cit., p. 248), LE—355, 4050±150 წ. (П. М. Долуханов, В. И. Тимофеев. Ук. соч., с. 53) რომელთა კალიბრებული მნიშვნელობებია ძვ. წ. 3067±319 წ. (Bln—630) და ძვ. წ. 2665±468 წ. (LE—355).

²⁰³ Е. И. Крупнов, Н. Я. Мерперт. Ук. соч., с. 41.

²⁰⁴ ო. ჭაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 163.

მტკვარ-არეზის კულტურის ტრადიციების შედარებით გვიან ხანებში შემორჩენით უნდა აიხსნას ლუგოვოეს ნამოსახლარზე აღრეული მტკვარ-არეზული და გვიანმაიკოპური ელემენტების თანაარსებობა.

შესაძლოა, მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხური-სათვის დამახასიათებელი მასალის ჩრდილოეთ კავკასიის რომელიმე რეგიონში გარკვეული პერიოდის განმავლობაში არსებობის შემდეგ ლუგოვოეში შემოტანის ეარაუდს მხარს უჭერდეს უკანასკნელი წლების განმავლობაში ადრეული მტკვარ-არეზული მასალების დაღესტანში გამოვლენა²⁰⁵, იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ თვით ლუგოვოეს ნამოსახლარზე მოპოვებული კერამიკა ხშირად ავლენს სიახლოვას ანიშნებს დაღესტნური ძეგლების მასალებთან²⁰⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ შ. დედაბრიშვილი და რ. მუხჩაევი დაუჭერებლად მიიჩნევენ მტკვარ-არეზის ადრეული საფეხურის მსგავსი კერამიკის, მრავალი ასეული წლის შემდეგ, ხელახალი გამოვლინების შესაძლებლობას ლუგოვოეს ნამოსახლარში, იმ ხანაში, როდესაც ამიერკავკასიაში ბევრად უფრო მაღალხარისხოვანი კერამიკა არსებობდა²⁰⁷, ვფიქრობთ, დიდი ხნის წინანდელი შემორჩენილი ფორმებისა და ჩამორჩენილი ტექნიკური ხერხებით დამზადებული კერამიკის გამოჩენის ფაქტს ლუგოვოეს ნამოსახლარში ახსნა მაინც მოეძებნება²⁰⁸, თუ დავუშვებთ, რომ ეს ადრეული იერის კერამიკა შემოინახა რომელიმე იზოლირებულად არსებულმა ჯგუფმა, რომლისთვისაც იგი დამახასიათებლად

²⁰⁵ М. Г. Гаджиев. К периодизации куро-аракской культуры на северо-восточном Кавказе. В: X Крупновские чтения..., с. 1—2.

²⁰⁶ Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура..., с. 105, 113—119, 124—130. ვფიქრობთ, ნაწილობრივ გასათვალისწინებელაა ის გარემოება, რომ დაღესტნის მოსაზღვრე ჩანეთ-ინგუშეთის აღმოსავლეთ ნაწილში (შალის რაიონი) მდებარე სეროენიურტის ნამოსახლარები, რომლებიც ლუგოვოესთან შედარებით ტერიტორიულად ბევრად უფრო დაშორებული არიან შიდა ქართლს (საიდანაც, რ. მუხჩაევის აზრით, უნდა აღწევდეს ჩანეთ-ინგუშეთში მტკვარ-არეზის კულტურის ძლიერი ზეგავლენა), ლუგოვოეს ნამოსახლარზე უფრო მეტად ავლენენ მტკვარ-არეზულ ხასიათს (იხ. Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре..., с. 355).

²⁰⁷ Ш. Ш. Дедабришвили. Культура эпохи..., с. 21; Р. М. Мунчаев. Кавказ на заре..., с. 353, прим. 53.

²⁰⁸ მხოლოდ იმ შემთხვევაში თუ გავიზიარებთ შეხედულებას ლუგოვოეს ნამოსახლარის სინქრონულობის შესახებ გვიანმაიკოპურ ხანასთან, ვინაიდან ლუგოვოეს ადრეულ ძეგლად მიჩნევის შემთხვევაში სურათი თავისთავად ნათელი იქნებოდა.

იქცა და შემდეგ ამ ჩგუფის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის გავრცელებასთან ერთად სხვა მხარეებშიც იჩინა თავი. მსგავს შემთხვევებში არქეოლოგიური მასალა აღარ იძლევა ერთმნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური განსაზღვრის საშუალებას²⁰⁹.

მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის მიკუთვნებული მასალის დათარიღებისათვის, სავარაუდოა, მნიშვნელობა ჰქონდეს ცენტრალური და აღმოსავლეთ ევროპის ზოგიერთი კულტურის (ადრეული უნეტიცის, გლინა III და სხვ.) მნიშვნელოვან წვავსებას მტკვარ-არეზის კულტურასთან,²¹⁰ კერძოდ კი მის ადრეულ საფეხურთან.²¹¹ ამ ორ, ერთმანეთისაგან ძალზე დაშორებულ კულტურულ ჩგუფს შორის იმდენად დიდია თანხედენა, რომ ვარაუდობენ ხალხთა გარკვეული მასების გადასახლებას კავკასიიდან დასავლეთ კარპატებში,²¹² მცირე აზიის გზით.²¹³ ევროპის აღნიშნული

²⁰⁹ გარკვეულ ინტერესს აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით იწვევს კავკასიური მოწითალო-ნარინჯისფერი თხუნია კერამიკის რამდენაღმე მსგავსი ნაწარმის გამოვლენის ფაქტი ამუკი. ამუკის I ფაზის ეს მოყავისფრო-ნარინჯისფერი თუ ნარინჯისფერ-ცეილისფერი კერამიკა ხასიათდება ეანგმიწის შემცველი თხელი ანგობით, რომელიც ითხუნება და ჭურჭლის ზედაპირს მუქ მოწითალო-ნარინჯისფერ, ნარინჯისფერ-ცეილისფერ-ლია ნარინჯისფერ-აგურისფერს ხდის; დაახლოებით ერთ-მესამედს ნაცრისფერი შუაგული აქვს გადანატეხი, თხა ძირითადად ძალზე წვრილქვიშიანი (R. J. Braidwood, L. S. Braidwood. Excavations in the Plain of Antioch. I. Chicago, 1960, p. 415); მსგავსი თხუნია-ანგობიანი კერამიკის ნატეხი ნაპოვნია ბევრად უფრო ადრეულ ამუკის G ფაზაში, სადაც მას შემთხვევით მოხვედრილად პიჩნევენ (ibid.). მაგრამ თუ გაეთვალისწინებთ ამავე G ფაზის ფენებში მოწითალო-ნარინჯისფერი, ეანგმიწის შემცველი თხელი ანგობიანი ნატეხების (ibid., p. 292—293) და G ფაზის ადრეულ ფენაში, ქედა ფენიდან მოხვედრილად პიჩნეული, ექვსი მოწითალო-ნარინჯისფერ-ყვითელი ნატეხის (ibid., p. 243) გამოვლენას, რომლებიც, ძველის გამთხრელთა შეხედულებით, მოგვაგონებენ წინამორბედი F ფაზის ძალზე წვრილქვიშიანი თუ უმინარევო ღია მოწითალო-ნარინჯისფერ-ყვითელი თიხისაგან დამზადებულ, სუსტად გამოქნარ, მოლურჯო-ნაცრისფერი შუაგულის და ღია ნარინჯისფერ-მუქი ყვითელი ზედაპირის მქონე ნატეხებს (ibid., p. 242, 292), ცხადი უნდა გახდეს ამუკის ძველებზე მოწითალო-ნარინჯისფერი კერამიკის ათასწლოვანი ტრადიციის არსებობა, რაც დარღვეული იყო ღროის მნიშვნელოვანი მონაკვეთით.

²¹⁰ Ш. Ш. Дедабришвили, Г. И. Мипрцхулава. Кургаракская культура и Центральная Европа. В: Всесоюзная конференция античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья Тезисы докладов. Тб., 1975, с. 8.

²¹¹ ო. ჭაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 167.

²¹² იხ. იქვე.

²¹³ Ш. Ш. Дедабришвили, Г. И. Мипрцхулава. Ук. соч., с. 8.

კულტურები „ტრადიციული“ თარიღებით ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუა ხანებიდან თარიღდება,²¹⁴ ხოლო კალიბრებული რადიონახშირბადული თარიღებით — ძვ. წ. III ათასწლეულის გვიანი ხანებიდან.²¹⁵ აღსანიშნავია, რომ ევროპის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურების შესწორებული ¹⁴C თარიღები განსაკუთრებით კარგად შეესაბამება ლევანტში (რას-შამრაში, ბიბლოსში) გამოვლენილი ევროპული წრიული ზოდების (ring-ingot) იმპორტის თარიღს, მიღებულს იქვე ნაპოვნი ყვეიპტური პარალელების გათვალისწინებით²¹⁶.

მიუხედავად ზემოთ ჩამოთვლილი ევროპული კულტურების ქვედა ზღვარის კალიბრებული ¹⁴C თარიღების მიერ დაძველებისა, ამ კულტურებსა და მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეულ საფეხურს შორის მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური ხარვეზი (ათას წელზე მეტი ხნის) არსებობს, რაც, ვფიქრობთ, უნდა გამორიცხავდეს მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურის ხანაში ამიერკავკასიიდან უშუალოდ ევროპის შუაგულისაკენ მოსახლეობის მიგრაციას. მეორე მხრივ, ადრეული მტკვარ-არეზის მასალისა და მის ცენტრალურევროპულ პარალელებს შორის მნიშვნელოვანი ქრონოლოგიური ხარვეზის არსებობა კარგად ეხმიანება ჩანეთ-ინგუშეთის გვიანმაიკოპური ხანის ძეგლებში მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული ეტაპის კერამიკის გამოვლენის ფაქტს, რაც ასეთსავე ძნელდასაძლევ ქრონოლოგიური ხასიათის წინააღმდეგობას ქმნის და საფიქრებელია, რომ ორივე ეს პარალელი ერთი და იმავე მოვლენის — მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული თუ სულაც მომდევნო ხანის თანადროულ ძეგლებში, მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული ეტაპისათვის დამახასიათებელი კულტურული ელემენტების არსებობის — ამსახველია. მსგავსი ვარაუდი მეტ დამაჯერებლობას მატებს შეხედულებას ჩრდილოეთ კავკასიაში მტკვარ-არეზული მასალის ხანგრძლივი შემორჩენის შესახებ და დასაშვებს უნდა ხდიდეს აღნიშნულ ევროპულ პარალელებზე უფრო ადრინდელ, გვიანმაიკოპური წრის

²¹⁴ M. Gimbutas. Bronze age cultures in Central and Eastern Europe. The Hague, 1965, p. 196, table I; А. Л. Монгайт. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974, с. 50.

²¹⁵ Там же, с. 123—124; Е. Neustupný. Absolute chronology of the Bronze Age..., ადრეული უნეტიცის კულტურისათვის პრასკლიჩდან მიღებული ¹⁴C თარიღის Blп—475, 3845±80 წ. (A. F. Harding. op. cit., p. 182) შესწორებული მნიშვნელობა ძვ. წ. 2381±321 წ.

²¹⁶ ibid., p. 180—182, 185, fig. 1.

ძეგლებთან მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული იერის მქონე მასალის სინქრონულობის შესაძლებლობას.

აღმოსავლეთ ცენტრალურ ევროპისა და ჩრდილოეთ კავკასიის მტკვარ-არეზული კულტურის მსგავს მასალას შორის ტიპოლოგიური²¹⁷ და შედარებითი ქრონოლოგიური სიახლოვე ფიქრობთ, უნდა მეტყველებდეს აღმოსავლეთ ცენტრალურ ევროპაში კავკასიური ელემენტების შეღწევის არა მცირეაზიული გზის, არამედ უფრო ჩრდილოშავიზღვისპირეთული გზის სასარგებლოდ. ამასვე უნდა ადასტურებდეს ევროპულ კულტურებში სამხრეთ რუსეთის სტეპებისათვის დამახასიათებელი მნიშვნელოვანი ყორღანული ელემენტების არსებობა²¹⁸, რაც თავის მხრივ საფიქრებელია, რომ უნდა აყენებდეს საკითხს მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული ეტაპისათვის დამახასიათებელი მასალის (მისი ზემოთ ნაპარაუდები გვიანდელი გამოვლინებისას) სინკრეტულობის შესახებ ყორღანული ტრადიციების კულტურებთან. ყორღანული კულტურების გავრცელების ხასიათის გათვალისწინებით, არ არის გამორიცხული, რომ არც თვით ამიერკავკასიაში გავრცელებული ყორღანული კულტურის მატარებელი მოსახლეობა არ ყოფილიყო ჰომოგენური. იგი შესაძლოა წარმოადგენდა განსხვავებული წარმომავლობისა და კულტურული წრის მოსახლეობის სიმბიოზურ ნაერთს, რაც სავსებით დასაშვებია უნდა იყოს, თუ მხედვე-

²¹⁷ ორივეგან, როგორც აღნიშნავდით, ნაპარაუდებია, მტკვარ-არეზის ადრეული საფეხურის მსგავსი მასალის არსებობა.

²¹⁸ ადრეული უნეტიცისა და მისი თანაოროელი და მსგავსი კულტურების გლინა III—შნეკენბერგის (რუმინეთში) და ბელოტიჩელა ცრკვას (იუგოსლავიაში) კულტურების სოციალური სტრუქტურა, მიურნეობა, რელიგიური წარმოდგენები, სამოსახლოთა მდებარეობა, არქიტექტურა, ლითონის იარაღები, სამკაულები—მათი ორნამენტაციის მოტივები და სიმბოლიკა, მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ტიპი აშკარად აღმოსავლურია და სამხრეთ რუსეთის ველების ყორღანული კულტურისათვის არის დამახასიათებელი (M. Gimbutas. op. cit., p. 186, 250, 256; A. Л. Монгайт. Ук. соч., с. 79—80). ამავე დროს, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ადრეული უნეტიცის წინამორბედი კულტურისათვის აგრეთვე დამახასიათებელი იყო ყორღანული ხასიათი (M. Gimbutas. op. cit., p. 186); როგორც ირკვევა, აღმოსავლეთ ცენტრალურ ევროპაში ადგილი ჰქონია ყორღანული კულტურის მატარებელი მოსახლეობის მიგრაციის რამდენიმე ტალღას (ibid.). აღნიშნულის შეუქმ. ევროპულ და კავკასიურ მასალებს შორის შენიშნული მსგავსება ზოგიერთ შემთხვევაში შესაძლებელია ადრეული უნეტიცის კულტურის წინამორბედი კულტურების მექანიზმებითაც აიხსნას. მსგავსების ზოგიერთი ნიშანი, ალბათ, სამხრეთ რუსეთის ყორღანული კულტურების ზემოქმედებასაც უნდა მიეწეროს, ერთი მხრივ ცენტრალურევროპულ, ხოლო მეორე მხრივ, კავკასიურ კულტურებზე.

ლობაში მივიღებთ ყორღანული კულტურის სოციალური განვითარების დონეს, რომელიც ტომობრივი კავშირებისა და იერარქიული ტიპის გაერთიანებებს შექმნას მოითხოვდა²¹⁹. ალბათ, სწორედ მსგავსი მოვლენების გათვალისწინებით შეიძლება აიხსნას ე. წ. ბედენის კულტურისა და თრიალეთის ადრეული ყორღანების კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალების სინქრონულობა. შენიშნული მარნეულის ველის ყორღანებში მოპოვებული მასალის შესწავლის შედეგად²²⁰, და მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის გამოვლენის ფაქტები საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის დასკვნითი ხანისათვის (თუ მისი მომდევნო ხანისათვის) დამახასიათებელ ყორღანებში; მხედველობაში გვაქვს დიდუბე-კიკეთის ტიპის კერამიკის შემცველ შულავის № 3 ყორღანის კონსტრუქციული მსგავსება მახლობლად ნდებარე თრიალეთის ადრეული ყორღანების კულტურის ხანის ყორღანებთან (განსხვავება გამოიხატება მხოლოდ ყორღანის ყრილში სხვადასხვა დონეზე რამდენიმე სამარხის არსებობაში, რითაც იგი ტყვიავისა და საჩხერის რაიონის ყორღანებს უახლოვდება)²²¹ და მაშნაძი II ყორღანის სიახლოვე ტყვიავის ყორღანთან²²².

ჩრდილოეთ კავკასიაში მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი კულტურული ელემენტების ხანგრძლივი შემონახვის პოსტულირება დასაშვებებს უნდა ზღიდეს მათი სპორადული გამოჩენის შესაძლებლობას არა მარტო აზიურ-კავკასიის, არამედ წინა აზიის მტკვარ-არეზის კულტურის ლოკალური ვარიანტების წიაღშიც. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს, ელარის (სევანის ტბის დასავლეთით) ტიპის კერამიკასთან ერთად, დიდუბე-კიკეთის ჭგუფის კერამიკასთან ახლომდგომი ერნისის (ვანის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირთან) მასალისათვის²²³ მრავ-

²¹⁹ იხ. მაგ., გ. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე „სამეფო აკლდამების“ სოციოლოგიური ინტერპრეტაციისათვის. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, VII, თბ., 1979, გვ. 83—92.

²²⁰ ო. ჭ ა თ ა რ ი ძ ე. ბრინჯაოს ხანის..., გვ. 157—158.

²²¹ იქვე, გვ. 137, 150.

²²² შ. შ. Д е л а б р и ш в и л ი. Культура эпохи..., с. 14. უკანასკნელ ხანებში ტიპოლოგიური შედარების საფუძველზე ზ. შატბერაშვილმა გამოთქვა მოსაზრება ტყვიავის ყორღანების თარიღის გაახალგაზრდავების შესახებ (იხ. Ш. Ш. Д е л а б р и ш в и л и. Курганы алазанской долины. Тб., 1979, с. 59).

²²³ Т. Н. Ч у б н и ш в и л и. Ук. соч., с. 144—145; ო. ჭ ა თ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 145—146.

ალრიცხოვანი პარალელების გამოვლენის ფაქტი იანიქ თეფეს იმ ენებში, რომელთაც ჩ. ბიორნი ადრეული ამიერკავკასიური კულურის მეორე პერიოდის უკანასკნელი ფაზით ათარილებს²²⁴. ადრეული ამიერკავკასიური კულტურის მეორე პერიოდის უკანასკნელი ფაზა ანუ იანიქ თეფეს ადრეული ბრინჯაოს ხანის პირველი პერიოდის ფინალური ფენები კი საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის მომდევნო (თუ ნაწილობრივ თანადროული) თრიალეთის ადრეული ყორღანების კულტურის ხანით უნდა დათარიღეს²²⁵.

ერნისის მასალის გვიანი ხანით დათარიღება თითქოს საშუალებას იძლევა, რომ ვივარაუდოთ ელარისა და დიდუბე-კიკეთის გუფის გვიანდლობაც და ეს ძეგლებიც მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანი ხანით დავათარიღოთ. მაგრამ ამის საშუალებას არ უნდა იძლეოდეს მტკვარ-არეზის კულტურის ძეგლების სტრატეგრაფიული მონაცემები, რომლებიც მოწმობენ, რომ საქართველოს ი. მ. ხანის მასალა ბევრად უფრო ადრეულია, ვიდრე იანიქ თეფეს მტკვარ-არეზული ფენებისა და გვიანი შენგავითისა. კერძოდ, ხიზანანთ გორის ქვედა, E დონეში მოპოვებული მასალა დიდუბე-კიკეთის ჭგუფის მასალის მსგავსია²²⁶, ხოლო ქვაცხელეთის B₁ ფენაში, ისევე როგორც მტკვარ-არეზის კულტურის მომდევნო პერიოდის, თრიალეთის ადრეული ყორღანების ძეგლებში, გადასტურებულია შენგავითის და იანიქ თეფეს მასალისათვის დაახასიათებელი ელემენტებით—ჩაღარულ-ამოზურცული და ამონაწერი ორნამენტებით—შემკული ჭურჭელი²²⁷. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია აგრეთვე ურმიის ტბასთან მდებარე გეოი თეფეს „მტკვარ-არეზული“ K დონის კერამიკის

²²⁴ C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 59. ჩ. ბიორნი ადრეული ხანის მასალას ზოგადად ადრეული ბრინჯაოს ხანის მეორე პერიოდით განსაზღვრავდა (C. A. Burney, Eastern Anatolia in the chalcolithic and early bronze age. «Anatolian Studies», vol. VIII, 1958, p. 169, 207).

²²⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 91—93

²²⁶ ი. კიკელიძე. ხიზანანთ გორას ადრეობრინჯაოს ხანის ნასახლარი, თბ., 1972, გვ. 91.

²²⁷ იხ. B. A. Kyrtun. Ук. соч., с. 104—105; ალ. ჭავჭავაძე.

„ლი, ლ. ლონტი. ურბნისი. თბ., 1962, გვ. 38—40. დიდუბე-კიკეთის ჭგუფის ადრეულობის შესახებ იხ. ო. ჭავჭავაძე. ქართველ ტომთა ეთნოქრონი., გვ. 76. შმდ. როგორც ცნობილია, ფაქიზად ამოკაწრული გეომეტრიული ორნამენტი განსაკუთრებით დამახასიათებელია მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანდელი ხანის ღუნებისათვის (იხ. ქვემოთ).

მსგავსება ელარის კერამიკასთან²²⁸ და ამდენად საქართველოს ბ. ი. ხანის მასალებთანაც; გეოი თეფეს K დონე კ, როგორც დასავლე ბრინჯაოს მტკვარ-არეზული ძეგლების სტრატეგრაფიული მონაცემი ბით და ¹⁴C დათარიღებით ირკვევა, რამდენადმე იანიქ თეფს მტკვარ-არეზულ ფენებზე უფრო ადრეულად უნდა ჩაითვალოს²²⁹.

თუ მაინც ჩ. ბიორნის შეხედულება ერნისის მასალის გვიანდლობის თაობაზე არ არის საფუძველს მოკლებული, ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინების შედეგად, იძულებული ვხდებით ვიფიქროთ, რომ ერნისში, ზის ანალოგიურ და თანადროულ ძეგლებში და აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიასა და ცენტრალური ევროპის აღმოსავლეთ ნაწილში ადგილი აქვს საქართველოს ბ. ი. ხანის კულტურასთან ახლომდგომი (როგორც ჩანს, გენეტიურა დაკავშირებული) კულტურის ხელახალ აღორძინებას, დაშორებული საქართველოს ბ. ი. ხანისაგან ღრობის საკმაოდ დიდი მონაკვეთით²³⁰.

საყურადღებო მონაცემებს საქართველოში მოპოვებული ბ. ი. ხანისადმი მიეკუთვნებული ძირითადი მასალის ადრეულობისათვის იძლევა სამხრეთ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გამოვლენილ მტკვარ-არეზის კულტურის მასალები; ელარის, არაგაწის, გარნისის, ზაგლიკის, ბაბა დერვიშის, მინგეჩაურის მასალების ნაწილ ახლო მსგავსების ნიშნებს ავლენს დიდუბე-კიკეთის ჭგუფის მასალებთან²³¹. ო. ჭაფარიძის აზრით, ელარის ტიპის ძეგლები მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურის რამდენადმე მაინც გვიანდელ ეტაპს მიეკუთვნება, მაგრამ წინ უსწრებს არაბატონი ელის ათვისების ხანას²³². „ელარის ტიპის“ მასალის ადრეულობას, მტკვარ-არეზის კულტურის სხვა მასალასთან შედარებით, მოწმობს თვით ელარზე მსგავსი მასალის შემცველი №№ 9, 14, 16, 17, 20, 24, 37 სამარხების ყველაზე უფრო ღრმა შრეებში განლაგ-

²²⁸ А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, с. 35. თუმცა ჩ. ბიორნი იანიქ თეფს ადრეული ბრინჯაოს ხანის მასალებს, კერძოდ, თითო ჩადრმავებულ ორნამენტთან, ელარის ჭგუფის კერამიკასთან აახლოებს (С. А. Бургнеу, D. M. Lang. op. cit., p. 67).

²²⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 89—90.

²³⁰ საყურადღებოა, რომ ე. ხანზადიანი, უკანასკნელი მონაცემებით, ერნისის მასალაში როგორც ადრეულ, ისე გვიანდელ მტკვარ-არეზულ მასალას უნდა ხედავდეს (ხ. ს ა ნ ც ა ი ქ ა ნ. ლაო-იარონი. სქისი, 1979, ლ. 151—152).

²³¹ იხ. ო. ჭაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 116—117, 122; Т. Н. Чубинишвили. Ук. соч., с. 104, 106—107, 121—122, 124 ლ. ს ა ნ ც ა ი ქ ა ნ. ნუკ. სუქ.

²³² ო. ჭაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 117, 122.

ბა ელარის სამაროვნის სხვა სამარხებთან შედარებით და არარა-
ტიის ველზე გათხრილი სტრათიფიცირებული ძეგლების ჭრაპოვი-
ტისა და არევიკის მონაცემები, სადაც ელარის ტიპის მასალა ქვე-
და ფენებშია ნაპოვნი, ხოლო მათ მომდევნო ფენებში (ჭრაპო-
ვიტის V—III და არევიკის IV ქვემოდან დონეები) გამოვლენილია
განვითარებული მტკვარ-არეზის კულტურისათვის დამახასიათებე-
ლი კერამიკა, ოვალური მსხვილი ფოსობით და ჭურჭლის ნაწილე-
ბის აქცენტირებული გადასვლებით²³³. ამ ძეგლების ზედა „მტკვარ-
არეზული“ ფენები უკვე სპირალური ხვეულებით და ზაზოვან-გე-
ომეტრიული მოხატულობით შემკული კერამიკით ხასიათდება²³⁴.

როგორც ირკვევა, ჩრდილოეთ კავკასიაში ბოლო ხანებში მო-
პოვებული მასალაც არ იძლევა საფუძველს დიდუბის კერამიკის
ძირითადი, უორნამენტო ნაწილის არქაულობაში ექვის შეტანი-
სათვის, იმის გამო, რომ რიგი შედარებით გვიანდელი ძეგლების
კერამიკისათვის დამახასიათებელია ორნამენტების უქონლობა²³⁵;
დალესტანში, გემე-ტიზე I (ს. კაიაკენტთან) და ველიკენტში
ჩატარებულ გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ მტკვარ-არე-
ზული მასალის შემცველ ამ ძეგლებზე გლუვზედაპირიანი კერა-
მიკა ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა რელიეფური სპირალურ-
კონცენტრირებული წრეებით ორნამენტირებულ კერამიკასა და
უხეშად შემოგლესილზედაპირიანი ჭურჭლების შემცველ ფე-
ნებს²³⁶.

დიდუბის მასალის ადრეულობას, ტ. ჩუბინაშვილის აზრით,
უნდა მოწმობდეს საკუთრივ დიდუბეში „მტკვარ-არეზულ“ ჭურ-
ჭლებთან ერთად დიდი ბრტყელძირა ბზენარევი თიხისაგან დამზა-
დებული ჯამების ნატეხების აღმოჩენა, რომელთაც პარალელები
არახლო (ნახილური) I, აბელიაში, ბაბა დერევისის ენეოლითურ
ფენაში და ნახიჩევანის ქიულ თეფე I ზედა ფენებში ეძებნე-
ბათ²³⁷. მსგავსი სურათი ჩანს თვით აბელიაშიაც და თეთრიწყაროს
ნასოფლარის ქვედა, A ფენაში, სადაც ბზენარევე კერამიკასთან
ერთად გვხვდება მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხუ-
რისათვის დამახასიათებელი კერამიკა.²³⁸

²³³ ზ. ხ ა ნ ც ი ა ნ. ნეპ. სქს.

²³⁴ ზიკინ თხილ. ზე 151.

²³⁵ იბ. P. M. М у н ч а е в. Кавказ на заре..., с. 194.

²³⁶ М. Г. Г а д ж и е в. Ук. соч., с. 1—2.

²³⁷ Т. Н. Ч у б и н ш в и л и. Ук. соч., с. 85.

²³⁸ Там же, с. 42—43, 50; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ნ. გ ი ვ ე უ ა შ ვ ი ლ ი,
გ. კ ა ხ ი ა ნ ი. ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1980, გვ. 12.

საქართველოს ბ. მ. და შ. მ. ხანების მასალების ურთიერთ-დამოკიდებულების საკითხთან დაკავშირებით²³⁹, გასათვალისწინებელია უკანასკნელ წლებში საქართველოში მოპოვებული განათხარი მასალა. მდ. დიღმისწყლის მარცხენა ნაპირზე თრელიგორების სამხრეთი ბორცვების ძირში და ღმანისის რაიონის სოფ. ვარდისუბნის დასავლეთით მდებარე ღრმახევისთავში გათხრილმა აღრეულმა ორმოებმა (თრელიგორების №№ 1, 2, 3, 5, 6 და ღრმახევისთავის №№ 15, 29, 47, 76 ორმოები) დაადასტურეს მცენარეულ-ჩანარებიანი თიხის ჭურჭლია და მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეულად მიჩნეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის თანაარსებობა²⁴⁰. ღრმახევისთავის მასალის ერთი ნაწილი, გამთხრელთა აზრით, ახლოს დგას დიდუბის, კიკეთის, სამშვილდის, ხიზანანთ გორის E ფენის, თეთრიწყაროს A ფენისა და მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული პერიოდის სხვა ძეგლების კერამიკასთან. ხოლო კერამიკის მეორე, ბუნებრივი ნაწილი, ემსგავსება მუდანის ველის ენეოლითური ხანის მცენარეულჩანარებიან ჭურჭელს²⁴¹; აღნიშნული გარემოება მათ საშუალებას აძლევს თრელიგორებისა და ღრმახევისთავის ადრეული ორმოები მტკვარ-არეზის კულტურის ყველა ცნობილ ძეგლზე უფრო ადრინდელად მიიჩნიონ²⁴².

როგორც ვხედავთ, მიუხედავად მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურის მასალისათვის შედარებით გვიანდელი პარალელების არსებობისა, რაც ამ მასალის ზანგრძლივი დროის განმავლობაში შემორჩენის მაუწყებელი უნდა იყოს, დღევანდელ მონაცემებზე დაყრდნობით მტკვარ-არეზის კულტურაში ადრეული (ბ. მ.) ეტაპისადმი მიკუთვნებული მასალის ძირითადი ნაწი-

²³⁹ საყურადღებო სტრატეგრაფიულ მონაცემებს ბ. მ. კულტურის ადგილი განსაზღვრისათვის წინამორბედ შ. მ. ხანის ძეგლებთან მიმართებაში უნდა იძლეოდეს სამშვილდის ნაშოსახლარის ზედა ფენისა და სამაროვნის კერამიკის მსგავსება დიდუბე—კიკეთის ქვუფის ნაწარმთან და სამშვილდის ნაშოსახლარის ქვედა ფენის კერამიკისა შესაბამისად თეთრიწყაროს ძირა ფენასთან, წოფთან, აბელიასთან (გ. მირცხულავა. დასახ. ნაშრ., გვ. 68, 72).

²⁴⁰ რ. აბრამიშვილი, დ. გოცირიძე. თრელის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარი. წიგნში: თბილისი, I, არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1978 გვ. 42; რ. აბრამიშვილი, ნ. გიგუაშვილი, კ. კახიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 12.

²⁴¹ იქვე, გვ. 13.

²⁴² რ. აბრამიშვილი, დ. გოცირიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 43; რ. აბრამიშვილი, ნ. გიგუაშვილი, კ. კახიანი. დასახ. ნაშრ., გვ. 12—13.

ლის მართლაც მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეულ ხანაში არსებობაში ეკვის შეტანისათვის საფუძველი არ უნდა მოიპოვებოდეს. ამავე დროს, მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურიისათვის დამახასიათებელი მასალის ხანგრძლივი ლოკალური შემონახვისა და მისი შემდგომი გავრცელების ვარაუდი, გარდა ამიერკავკასიის გარეთ ადრეული მტკვარ-არეზული მასალის, შედარებით გვიანდელი მასალის კონტექსტში გამოვლენის შემთხვევების ინტერპრეტაციის შესაძლებლობისა, დასაშვებებს გახდიდა აგრეთვე იმ ზოგიერთი ბ. მ. ხანისად მიჩნეული ამიერკავკასიული ძეგლების ასაკის გაახალგაზრდაებასაც, რომელთა კომპლექსებში, ცალკეულ ადრეულ ნიშნებთან ერთად, გვიანი ხანის მასალისათვის დამახასიათებელი ელემენტებიც იჩენენ თავს და შესაძლოა ისინი მტკვარ-არეზის კულტურის სხვადასხვა ლოკალური ჯგუფების შერწყმის შედეგად ჩამოყალიბებულ სინკრეტულ ხასიათს აელენენ. ეგებ კავკასიის რომელიღაც პერიფერიულ ნაწილში ძველთაგანვე შემორჩენილი ადრეულ მტკვარ-არეზის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალის და ამიერკავკასიის განვითარებული მტკვარ-არეზის კულტურის ლოკალური ვარიანტების მასალის ურთიერთაღრევის შედეგად (რაშიც ალბათ, ჩრდილოეთიდან ყორღანული კულტურის მატარებელი მოსახლეობის მიგრაციას შეეძლო შეეწყო ხელი), წარმოიქმნა ის კერამიკული მრავალფეროვნება მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანი ხანის სამხრეთ ამიერკავკასიაში, როდესაც ე. ხანზადიანის თქმით, ძველი კერამიკული ფორმები შენარჩუნებული ჩანს, ადგილი აქვს კერამიკული ფორმებისა და ორნამენტაციის სინთეზირებას და როდესაც ერთდროულად გვხვდება მტკვარ-არეზის კულტურისათვის დამახასიათებელი ორნამენტების ყველა ვარიანტი²⁴³.

ადრეული ბრინჯაო

ა) ადრეული ბრინჯაოს ხანის I ფაზა

საქართველოში მტკვარ-არეზის კულტურა, გვიანი ენეოლითის გარდა, საფიქრებელია, რომ ადრეული ბრინჯაოს (ბ. ბ.) ხანის ყველაზე ადრეულ, I ფაზას მოიცავს და ძირითადად ძვ. წ. IV ათასწლეულით იფარგლება. მსგავსი ვარაუდი დასაშვებია ჩანს ¹⁴C თარიღების შესწორებული მნიშვნელობებისა და წი-

²⁴³ ზ. ხ ა ნ ი კ ა ნ ი ა ნ. ნუქ. აკს.

ნა აზიაში გავრცელებული მტკვარ-არეზის კულტურის ფენების შემცველი ძეგლების სტრატиграფიული მონაცემების გათვალისწინების შედეგად.

მტკვარ-არეზის კულტურის ა. ბ. ხანის მასალა, ვის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებების მიხედვით, დაყოფილია სამ პერიოდ-დად²⁴⁴, რომელთაც ჩვენ A, B და C პერიოდები ვუწოდეთ.

ა. ბ. ხანის I ფაზის უბეველეს A პერიოდში ანუ მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული ეტაპის საწყის ხანაში შიდა ქართლი ინტენსიურადაა ათვისებული, სამხრეთით კი მტკვარ-არეზის კულტურა ურმიის ტბის სანაპირომდე აღწევს²⁴⁵.

A პერიოდის ძეგლებია ხიზანანთ გორა D, ზიზანანთ გორა-ქვაცხელები C₃, C₂ აღრეული C₁, ქულბაქები, კულო ზოზი, ზღუდრის გვერდა, გულაბერტყა, მეტეხი და სხვ.

A პერიოდის ზედა ზღვარი თარიღდება მომდევნო B პერიოდის შესწორებული ¹⁴C თარიღების გათვალისწინებით, ხოლო ქვედა თარიღი დაახლ. 400—300 წლით უნდა იყოს დაშორებული ზედასაგან.²⁴⁶ შესწორებული ¹⁴C თარიღები ქვაცხელების C₁ დონიდან, LE—157, ძვ. წ. 3582±277 წ. და მისი მეტ-ნაკლებად თანადროული ქიულ თეფე II-დან, LE—163, ძვ. წ. 3714±224 წ., A პერიოდის დასაწყისის, ვფიქრობთ, ძვ. წ. IV ათასწლეულის აღრეული ბანებით უნდა განსაზღვრავდნენ²⁴⁷, ხოლო მთლიანად საქართველოს ა. ბ. ხანის I A პერიოდს — დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრის ფარგლებით.

ა. ბ. I B პერიოდში, ანუ მტკვარ-არეზის ა. ბ. ხანის განვი-

²⁴⁴ წინამდებარე ნაშრომში მტკვარ-არეზის ა. ბ. ხანის კულტურის მასალის სამი ქრონოლოგიური ეტაპის გამოყოფა ეყარება სტრატეგიური ბული ძეგლების მონაცემების საფუძველზე ტ. ჩუბინიშვილის და კ. კუშნარევის მიერ შემუშავებულ პირობით დაყოფას (К. Х. Кушнарєва, Т. Н. Чубинишвили. Ук. соч., с. 61—62) და ო. ჭაფარიძის მოსაზრებას ამიერკავკასიაში მტკვარ-არეზის კულტურის ეტაპობრივი გავრცელების შესახებ (ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართულ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 62—168).

²⁴⁵ იხ. იქვე, გვ. 95—96.

²⁴⁶ შდრ. К. Х. Кушнарєва, Т. Н. Чубинишвили. Ук. соч., с. 61—62.

²⁴⁷ ა. ბ. I A პერიოდის საწყისი თარიღის განსაზღვრისას ვითვალისწინებთ ქვაცხელებზე აღებული ნიმუშის ქვეშ თითქმის 4 დონის არსებობას, მათ შორის არსებული ხარვეზებით, და ქიულ თეფე II დათარიღებული ნიმუშის (LE—163) ქვეშით 4 მ სიმაღლის ფენებს (შდრ. К. Х. Кушнарєва, Т. Н. Чубинишвили. Историческое значение Южного Кавказа в III тысячелетии до н. э. «Советская археология», 1963, № 3, с. 16).

თარებულ ეტაპზე, ხდება შიდაქართლური ვარიანტის საბოლოო ჩამოყალიბება და მისი შემდგომი გავრცელება თრიალეთის, სამცხე-ჯავახეთისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის მიმართულებით²⁴⁸.

B პერიოდს განეკუთვნება ხიზანანთ გორა-ქვაცხელების C₁ პორიზონტის ძირითადი ნაწილი, ქვაცხელების 1, 2, 4, 5 სამარხები, ნ.წილობრივ ბეშთაშენი, ოზნი, ახალციხის ამირანის გორას ქვედა პორიზონტები და სხვ.

საქართველოს ა. ბ. ხანის I B პერიოდი, შესწორებული ¹⁴C თარიღების მიხედვით, დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებით უნდა თარიღდებოდეს. გარდა ქვაცხელების C₁ ღონის შესწორებული თარიღისა — ძვ. წ. 3582 ± 277 წ. (LE—157). B პერიოდს მიეკუთვნება კალიბრებული ¹⁴C თარიღები, ახალციხის ამირანის გორის უძველესი ღონის III შენობიდან, TB—4, ძვ. წ. 3654 ± 402 წ. და ამავე ძეგლის XXIX შენობიდან, TB—9, ძვ. წ. 3404 ± 416 წ.²⁴⁹ ამ ¹⁴C თარიღთა სიახლოვე მათ სისწორეს დამაჯერებლობას მატებს²⁵⁰.

საქართველოს მტკვარ-არეზული კულტურის ფენებისათვის მიღებული სხვა ¹⁴C თარიღები კალიბრების შედეგადაც მცდარი რჩება. ეს თარიღებია TB—29, ხიზანანთ გორიდან, ძვ. წ. 2909 ± 380 წ., LJ—3272, ქვაცხელების C ღონიდან, ძვ. წ. 2870 ±

²⁴⁸ ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 110—112.

²⁴⁹ მიღებული შესწორებული ¹⁴C თარიღების (და მათი გათვალისწინებით B პერიოდისათვის ნაყარაუდვეი დათარიღების) საფუძვლიანობას, ვფიქრობთ, თუნდაც რელატიური ქრონოლოგიის მიხედვით, უნდა მოწმობდეს საქართველოს ა. ბ. I B პერიოდის თანადროული ამუც G ფაზის ¹⁴C თარიღები — ძვ. წ. 3676 წ. (P—1473), რომელიც პენსილვანიის უნივერსიტეტის საკრეკციო კოეფიციენტის მიხედვით არის მიღებული (იხ. B. L a w n. University of Pennsylvania dates. XV, p. 374). მ. ქლარკის საკალიბრაციო მრუდის გამოყენებით მივიღეთ აღნიშნული თარიღის — P—1473, 4782 ± 60 წ. (ibid.) კალიბრებული მნიშვნელობა — ძვ. წ. 3610 ± 231 წ.

²⁵⁰ საინტერესოა, რომ მაგნიტური მეთოდის გამოყენებით ახალციხის ამირანის გორის არქეოლოგიური მასალისათვის მიღებული თარიღების მნიშვნელოვანი ნაწილი ძვ. წ. IV ათასწლეულში მოთავსდა (ნიმუშები №№ 1601, 1591, 1622, 1565, 1466). დათარიღებისას მკვლევართა მიერ გამოყენებული მეთოდის მართებულობა (იხ. М. Н о д и я, Л. В е к у а, З. Ч е л и д з е, Э. П а в л е н и ш в и л и. О Методике изучения вековых вариации магнитного поля Земли до нашей эры. «Геомагнетизм и аэрономия», т. VI, с. 613—614) დასტურდება ს. ბურლაკაიას მიერ მიღებული მრუდის მონაცემებით (იხ. Б. Н. Я н о в с к и й. Земной магнетизм. М., 1978, с. 143). ინფორმაციისათვის გულითად მადლობას მოვახსენებ ბატონ ტარიელ ჩუბინიშვილსა და ბატონ დეო ვეკუას.

± 325 წ., TB — 3, ამირანის გორის XIX შენობა, ძვ. წ. 2219 ± 486 წ.²⁵¹ აღნიშნულ თარიღთა მდებარეობას და ახლომდებარე ან სულაც იმავე კულტურულ ფენებიდან მიღებული ზემოთ მოყვანილი თარიღების (LE—157, TB—4, TB—9) სისწორეს მოწმობს წინა აზიაში გავრცელებული მტკვარ-არეზის კულტურის მასალის დათარიღებაც (იხ. ქვემოთ).

შეიძლება გვეფიქრა, რომ ქვაცხელების C ღონის შესწორებული თარიღი — ძვ. წ. 2870 ± 325 წ. (LJ—3272) — კარგად შეესაბამება ქვაცხელების ამავე ღონის № 4 შენობაში ნაპოვნი ბრტყელი ცულის თიხის ყალიბის (ტაბ. V, 31). მერსინიდან (ტაბ. V, 25—26) და ურიდან (ტაბ. V, 21) შენიშნული პარალელების მიხედვით²⁵², ძვ. წ. III ათასწლეულით დათარიღებას²⁵³. მაგრამ, გარდა იმისა, რომ აღნიშნულ პარალელი მერსინიდან, XVI ღონეს განეკუთვნება და თვით შესწორებული ¹⁴C თარიღების გამოყენებამდე შემუშავებული ქრონოლოგიის მიხედვით ძვ. წ. V ათასწლეულით თარიღდება²⁵⁴, გასათვალისწინებელია ძვ. წ. III ათასწლეულზე ბევრად უფრო ადრეულ ხანებში ბრტყელი ცულების არსებობა სხვა მხარეებშიც, მაგ., ვარანაში (ბულგარეთი)²⁵⁵ (ტაბ. V, 30), თეფე გავრას XII—XI ღონეებში²⁵⁶ (ტაბ. V, 28—29), ეგეოსის ზღვის აუზში — სესკლოში²⁵⁷

²⁵¹ მდგარი თარიღებია ამიერკავკასიის სხვა მხარეებიდან: LE—780, ბაბადერევიდან, 3900 ± 60 წ. (П. М. Д о л у х а н о в, В. И. Т и м о ф е е в. Ук. соч., с. 43), კალიბრებით ძვ. წ. 2465 ± 336 წ. და LE—672, შენგავითიდან, 3770 ± 60 წ. (Там же), კალიბრებით ძვ. წ. 2277 ± 308 წ. შენგავითის თარიღის მდებარეობა ნათელი ხდება შენგავით IV თარიღის გათვალისწინების შედეგად, LE—458, 4020 ± 80 წ. (Там же), კალიბრებით ძვ. წ. 2631 ± 332 წ.

²⁵² J. Garstang. Prehistoric Mersin. Oxford. 1953, fig. 80b; C. L. Woolley. Ur excavations, vol. II. The Royal Cemetery. Oxford, pl. 228 (U. 12016).

²⁵³ აღ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ლ. დლონტი. დასახ. ნაშრ., გვ. 58; ტაბ. 4, № 489. ამ ცულის აგრეთვე საჩხერეს ბრტყელ ცულს (ტაბ. V, 23) ამოგავსებენ (იქვე, გვ. 58; იხ. Б. А. Куфтин. Ук. соч., с. 13, рис. 10 в).

²⁵⁴ J. Garstang. op. cit., p. 132; J. Mellaart. The chalcolithic and early bronze ages in the Near East and Anatolia. Beirut, 1966, Chronological table II.

²⁵⁵ M. Gimbutas. Varna: A sensationally rich cemetery of the Karanovo civilization about 4500 B. C. «Expedition», vol. 19, no. 4, 1977, p. 41, fig. 5.

²⁵⁶ A. J. Tobler. op. cit., pl. XCVIII:1,2.

²⁵⁷ Χρ. Τσοσυτζας. Αι προϊστορικοί χρόνοι της Διμητρίου και Στέφανου Αιναίου, 1908, ζαγρ. 293.

(ტაბ. V, 22), კნოსოში²⁵⁸ (ტაბ. V, 27), მარათონში²⁵⁹ (ტაბ. V, 24).

საქართველოს ა. ბ. ხანის I ფაზის უკანასკნელ C პერიოდს განეკუთვნება ამირანის გორის ზედა პორიზონტები, ხიზანანთ გორა—ქვატბელების B₃, B₂, B₁ ფენები და 3, 6—8 სამარხები, შულავერი II, ლაით-მაზი და სხვ.

საქართველოს ა. ბ. I C პერიოდი მტკვარ-არეზის კულტურის სამხრეთული, არარატის ველის კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტების მოძალებით გამოირჩევა. განსაკუთრებით შესამჩნევია ეს სამხრეთ საქართველოში მდებარე ძეგლებზე, სამცხე-ჯავახეთში, კვემო ქართლში²⁶⁰. საყურადღებოა, რომ წინა აზიაში ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში ფართოდ გავრცელებული მტკვარ-არეზის კულტურის სახეობები „გენეტიკურად“ თითქოს უფრო უმთავრესად სწორედ არარატის ველისათვის დამახასიათებელ კულტურას უკავშირდებიან.

საქართველოს ა. ბ. I C პერიოდის დათარიღებისათვის ვარგისი ¹⁴C თარიღების უქონლობის მიუხედავად წინა აზიის თანადროული ძეგლების მტკვარ-არეზის კულტურის ფენები მნიშვნელოვან მასალას გვაძლევს როგორც რელატიური, ისე აბსოლუტური ქრონოლოგიის დადგენისათვის. სწორედ წინააზიური მონაცემების, კერძოდ კალიბრებული ¹⁴C თარიღების და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, მაზლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ ქრონოლოგიებთან კავშირის გათვალისწინება შესაძლებელს ხდის საქართველოს ა. ბ. I C მასალის სინქრონული და მსგავსი ამ წინააზიური მასალის დათარიღებას ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით. აღნიშნული გარემოება საქართველოს უფრო ადრეული და მომდევნო ხანების არქეოლოგიური მასალის ქრონოლოგიურ მონაცემებთან ერთად შესაძლებლობას იძლევა საქართველოს ა. ბ. I C პერიოდი დავათარიღოთ ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით და ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისით.

როგორც ჩანს, საქართველოს ა. ბ. I C ხანით უნდა დათარიღდეს დასავლეთ საქართველოში ისპანის ნამოსახლარის (ქობულეთის რაიონი) ადრეული მასალა, რომლისთვისაც მიღებული გვაქვს შესწორებული ¹⁴C თარიღები: TB—82 (2,8—3 სიღრმეზე),

²⁵⁸ A. J. Evans. The Palace of Minos, vol. II. London, 1928, fig. 3f

²⁵⁹ K. Branigan. Aegean metalwork of the early and middle bronze age. Oxford, 1974, p. 24, pl. 13:626

²⁶⁰ ი. ჯაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 113—114.

ძვ. წ. 3175 ± 287 წ.; TB—233 (2,8—3 მ), ძვ. წ. 3225 ± 283 წ. მომდევნო ფენების თარიღებია: TB—232 (2.4 მ), ძვ. წ. 2617 ± 333 წ.; TB—231 (1,3 მ), ძვ. წ. 1651 ± 258 წ. დასავლეთ საქართველოს უფრო ადრეულად მიჩნეული ძეგლების მასალა შეიძლება დათარიღდეს მათი სინქრონული აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს მასალისათვის მიღებული შესწორებული თარიღების მიხედვით.

მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ წყაროებზე დაფუძნებულ ქრონოლოგიაში მტკვარ-არეზის კულტურის მასალის ადგილის დადგენა გვაძლევს არა მხოლოდ კავკასიაში მოპოვებული სინქრონული მასალის საიმედოდ დათარიღების შესაძლებლობას, არამედ სტრატиграფიული მონაცემების გათვალისწინების შედეგად წინამორბედი და მომდევნო ხანების არქეოლოგიური ფენებისათვის შესწორებული ^{14}C თარიღების საფუძველზე ნავარაუდები ახალი თარიღების სისწორის განსაზღვრის საშუალებასაც.

ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში და ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში მტკვარ-არეზის კულტურა ფართოდ ვრცელდება წინა აზიაში. მტკვარ-არეზის კულტურის ადგილობრივი ვარიანტები ცნობილია აღმოსავლეთ ანატოლიაში, სირიასა და აშუკის მხარეში, პალესტინაში, დასავლეთ ირანში.

აღმოსავლეთ ანატოლიაში მტკვარ-არეზის კულტურა თავისი განვითარებული საფეხურის ხანაში უნდა ვრცელდებოდეს²⁶¹, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამიერკავკასიიდან აღმოსავლეთ ანატოლიაში ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ორ, ერთმანეთისაგან ქრონოლოგიურად დამორეზულ ნაკადად იჭრება. აღმოსავლეთ ანატოლიის ადრეული „მტკვარ-არეზული“ მასალა დადასტურებული ჩანს ერზურუმის კარაზის „სპილენძის ხანის“ ქვედა ფენებში²⁶². აქ მოპოვებული მასალა ბევრ საერთოს ავლენს ამირანის გორის უძველესი ფენის მასალასთან, რომელიც თავის მხრივ ხიზანანთ გორა-ქეაცხელების C_1 ფენის თანადროული ჩანს²⁶³. ამდენად, საფიქრებელია, რომ კარაზის „ადრეული მტკვარ-არეზი“ საქართველოს ა. ბ. I B პერიოდის ადრეული ხანის სინქრონული იყოს. საყურადღებოა დაკვირვება ახალციხის ამირანის გორისა და ერზურუმის კარაზის მასალებში მტკვარ-არეზის კულტურის

²⁶¹ ო. ჭაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 143.

²⁶² H. Z. Koşay, H. Vary. Die Ausgrabungen von Pulur. Ankara, 1964, S. 64—67. ადრეულად არის მიჩნეული ქ. ხანის ზოგიერთი ძეგლის მასალაც.

²⁶³ ტ. ჩუბინიშვილი. ამირანის გორა. თბ., 1963, გვ. 78—80.

სხვადასხვა ეტაპებისათვის დამახასიათებელი ელემენტების მსგავსი თანმიმდევრობით ასახვის შესახებ, რაც მათ სინქრონულ განვითარებაზე მიგვანიშნებს; ორევე ძეგლის ზედა ფენებში გამოჩენას იწყებს აგრეთვე არარატის ველის კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმები და ორნამენტები²⁶⁴.

განსაკუთრებით ფართოდ აღმოსავლეთ ანატოლიაში სწორედ არარატის ველიდან მომდინარე ეს მეორე ამიერკავკასიური ნაკადი ვრცელდება. იგი კარაზს გარდა გვხვდება ერზურუმის ფულურში, კორუჯეთეფეში, ფულურში (საქიოლი), ნორშუნთეფეში, თეფეჩიქში, არასლანთეფეში და სხვ²⁶⁵. აღმოსავლეთ ანატოლიაში გავრცელებულ მტკვარ-არეზულ მასალას უკავშირებენ აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ ირანში იანიქ თეფეზე გამოვლენილ მტკვარ-არეზის კულტურას, რომელსაც, თავის მხრივ, ისევე როგორც აღმოსავლეთანატოლიურ მასალას, შენგავითის II—III დონეების მასალასთან აახლოებენ²⁶⁶.

აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზული კულტურის დათარიღებისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ელიაზიგ-მალათიის მხარის ზოგიერთ ძეგლზე, მტკვარ-არეზული ფენების ქვემოთ, ამუკის F ფაზის ნაწარმის აღმოჩენას. კერძოდ, ამუკის F ფაზის თუ მასთან ახლოს მდგომი კერამიკა ნაპოვნია კორუჯეთეფეს გვიან ხალკოლითურ XXXI—XXXVI ფენებში²⁶⁷ და XXVII—XXXIX ფენების სამარხებში²⁶⁸, ნორშუნთეფეში²⁶⁹, არსლანთეფეში²⁷⁰ და თეფეჩიქში²⁷¹. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამუკ F და ტარსუსის ხალკოლითური კერამიკის აღმოჩენა

²⁶⁴ ო. ქ ა თ ა რ ი ძ ე ქართულ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 147.

²⁶⁵ იხ. იქვე, გვ. 149—152.

²⁶⁶ M. Kelly—Buccellati. The early bronze age pottery and its affinities. The excavations at Korucutepe, Turkey, 1968—70. Part V. «Journal of Near Eastern Studies», vol. 33, 1974, p. 51.

²⁶⁷ M. van Loon. op. cit., p. 360. კორუჯეთეფეს XXXV ფენის ¹⁴C თარიღი P—1928, 5145±75 წ. (ibid., p. 359), კალიბრებით ძვ. წ. 4016±262 წ. პენსილვანიის კოფიციენტით—ძვ. წ. 4050 წ. (იხ. ibid.).

²⁶⁸ R. W. Brandt. op. cit., p. 444.

²⁶⁹ H. Hauptman. Die Grabungen auf dem Norşun Tepe, 1971. Keban Project 1971 activities. Ankara, 1974, p. 219—237.

²⁷⁰ იხ. M. Alessio, F. Bella, S. Improta, G. Belluomini, G. Calderoni, C. Corlesi, B. Turi. University of Rome carbon-14 dates XIV. «Radiocarbon», vol. 18, 1976, p. 336. ამუკის F ფაზის მასალის შეგუვლი არსლანთეფეს ფენის ¹⁴C თარიღი—R—933a, 4730±50 წ., კალიბრებით—ძვ. წ. 3553±236 წ.

²⁷¹ U. Esin. Tepecik excavations, 1970. Keban Project 1970 activities. Ankara, 1972, p. 157.

„პროტო-ბირზე-ქერაქულ“ შეპირალა ნაწარმის შემცველ თეფე-
ჯიქის ფენებში²⁷². აღნიშნული გარემოება შესწორებული რადიო-
ნახშირბადული თარიღების მიხედვით მიღებული ქრონოლოგიური
შკალის გარეშეც უნდა მიგვათითებდეს აღმოსავლეთ ანატოლი-
ის მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული ფენების ძვ. წ. IV ათას-
წლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებაზე²⁷³, ზოლო შესწორე-
ბული ¹⁴C თარიღების საშუალებით მიღებული ქრონოლოგიით
ტარუსის გვიანი ხალკოლითი ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი
ნახევრით თარიღდება (დაახლ. 3900—3600 წწ.), ე. ი. დაახლო-
ებით ამუქის F ფაზის მსგავსად²⁷⁴. ზემოთხსენებული მაგა-
ლითები, ვფიქრობთ, საიმედოდ უნდა ათარიღებდნენ აღმოსავ-
ლეთ ანატოლიის ადრეულ მტკვარ-არეზულ ფენებს, გვიანი ამუქ
F — ადრეული ამუქ G ფაზის ხანით, რომლის თარიღი სავარაუ-
დო ზდება დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში.
მეორე მხრივ, ამუქ H ფაზასთან აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-
არეზის კულტურის მსგავსების გამო (იხ. ქვემოთ) აღმოსავლეთ
ანატოლიაში მტკვარ-არეზის კულტურის მეორე, არარატის ველი-
დან მომდინარე ნაკადის საწყისი თარიღი საგულეებელი უნდა
იყოს ამუქ G ფაზის უფრო გვიან ხანაში, ვიდრე მის დასაწყის-
ში²⁷⁵. აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის თარი-
ღის განსაზღვრისათვის არასაკლები მნიშვნელობა აქვს ერზურუმის
ფულურის მტკვარ-არეზული დონეების ქვემოთ ალაჯა ჰეიუქ
IV — ბეიუქ გულუჯეკის გვიანხალკოლითური ტიპის კულტურის
არსებობას²⁷⁶, რომელიც საერთო ანატოლიური ა. ბ. ხანის და-
საწყისის დაახლ. ძვ. წ. 3600 წ. დათარიღების გამო²⁷⁷ ამუქ F ფა-
ზის მსგავსად ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით უნდა
დათარიღდეს. გასათვალისწინებელია აგრეთვე ცენტრალურ ანა-
ტოლიაში, ალაჯა ჰეიუქის ა. ბ. ხანის I ფაზის მასალაში ნაპოვნი

²⁷² *ibid.*, აქვე მოიპოვება ცენტრალური ანატოლიის გვიანი ხალკოლითის
მსგავსი მასალა (U. Esin, In: Recent archaeological research in Turkey. «Ana-
tolian Studies», vol. XXV 1975. p. 47).

²⁷³ იხ. მაგ., J. Mellaart The chalcolithic Chronological Tables
I—II.

²⁷⁴ D. F. Easton. *op cit* p. 158. 165.

²⁷⁵ საუბრადღებოა, რომ ამუქ H—I ფაზებისათვის დამახასიათებელი «მტკვარ-
არეზული» კერამიკა ამუქის ეელზე გამოიწერა იწყებს ჭერ კიდეც ამუქ G ფაზის კვი-
რადელი ფენების ხანაში (R. J. Braidwood, L. S. Braidwood.
op. cit., p. 294; figs. 233:13—15, 234: pls 33:9, 36:3).

²⁷⁶ H. Z. Köşay, H. Vary. *op cit*. S 65

²⁷⁷ D. F. Easton. *op. cit.*, p. 1—7—158

მტკვარ-არეზული ქურქლის ნატეხი რელიეფური ორნამენტით, დამახასიათებელი კარაზ-ამირანის გორის ადრეულ მტკვარ-არეზულ ფენებში აღმოჩენილი კერამიკისათვის; სწორედ ამ უკანასკნელმა გარემოებამ მისცა საშუალება ჩ. ბიორნის თავის დროზე დაეთარილებინა აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის ქვედა ზღვარი ძვ. წ. 3000 წლით, ნაცვლად ე. ლემის მიერ ნავარაუდები ძვ. წ. 2750 წლისა²⁷⁸. თანამედროვე ეტაზე, დ. ისთონის მიერ შემუშავებული ქრონოლოგიური შკალის მონაცემების გათვალისწინებით, ალაჯა პუიუქის მტკვარ-არეზული იმპორტის შემცველი ფენა და მასთან ერთად კარაზისა და ამირანის გორის მტკვარ-არეზის კულტურის შესაბამისი ფენები²⁷⁹ დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებით უნდა დათარიღდეს²⁸⁰. აღნიშნული გარემოება ამირანის გორაზე უფრო ადრეულ, საქართველოს ა. ბ. I A პერიოდის მასალას ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით უნდა ათარიღებდეს. ამგვარად, ანატოლიის ქრონოლოგიური მონაცემები, ფიქრობთ, უნდა ადისტურებდეს საქართველოს ა. ბ. I A პერიოდისათვის ზემოთ ნავარაუდევ თარიღს — ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში.

აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანი ხანის მასალა (მხედველობაში გვაქვს არარატის ველის კულტურის ანატოლიაში გამოჩენის მონდენო, უფრო გვიან მასალა, რომელიც გამოვლენილია ერზურუმის ფულურის, კარაზის და ამირანის გორის ფინალურ ფენებში, აგრეთვე ფულურის (საქიოლი) VII—I ღონეებში) იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის II პერიოდის, სირია-

²⁷⁸ C. A. Burney. *Eastern Anatolia...*, p. 167; W. L. Amb. *The culture of North-East Anatolia and its neighbours. «Anatolian Studies», vol. IV, 1954, p. 30.*

²⁷⁹ უნდა აღინიშნოს, რომ რელიეფური ორნამენტაცია გვხვდება აღმოსავლეთ ანატოლიაში უფრო გვიანაც, მაგ. კორუჯუთეფეს LX—LXXVII ფენებში (იხ. M. van Loon. *op. cit.*, p. 364).

²⁸⁰ D. F. Easton. *op. cit.*, დ. ისთონის საცდელი ქრონოლოგიურ შკალა (ibid., p. 165) ძირითადად თანხვდება ქ. მელარტის ქრონოლოგიურ შკალას (შდრ. J. Mellaart. *Egyptian...*, fig. 1). ქ. მელარტისა და დ. ისთონისაგან განსხვავებით ქ. იაქარი აღნიშნავს, რომ დათარიღების მეთოდის საკითხში არსებული წინააღმდეგობების გამო, ანატოლიისათვის ნაადრევია ისტორიულ სინქრონიზმებზე დაფუძნებული შედარებითი თარიღების შეცლა კალიბრებული რადიონახშირბადული თარიღებით (J. Yakar. *op. cit.*, p. 51). თუმცა, იქვე დასტენს, რომ გარკვეული ნაწილი ანატოლიური და ეგეოსური კალიბრებულ ¹⁴C თარიღებისა მათი საშუალო მნიშვნელობით) მეტ-ნაკლებად თანხვდება ისტორიული სინქრონიზაციების შედეგად მიღებულ შედარებით თარიღებს (ibid., p. 64).

პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურის და საქართველოს ბ. ბ. ხანის II ფაზის თანადროული ჩანს დაახლ. ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით უნდა თარიღდებოდეს. აღმოსავლეთ ანატოლიის აღნიშნული ხანის დათარიღებისათვის გასათვალისწინებელია კარახისა და ამირანის გორას ზედა ფენების მსგავსი ჩალარულ-ამოზურცულორნამენტიანი ქოთნის აღმოჩენა ალაჯა ჰეიუქის „სამეფო აკლამენტში“, რომელთა ასაკის გადატანა ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში, უკანასკნელი მონაცემების მიხედვით, არ უნდა ჩანდეს გამორიცხული²⁸¹.

აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზული ფენების გვიანდებლობას საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის განვითარებული საფეხურის მასალასთან შედარებით მოწმობენ კორუჯეთეფეს, არსლანთეფესა და ფულურის (საქიოლი) რადიონახშირბადული თარიღებიც. თუმცა გასათვალისწინებელია, რომ თარიღები ძირითადად მიღებულია ამ ძეგლების ზედა ფენებიდან, რომლებიც საქართველოს ბ. ბ. II ფაზის თანადროულები არიან.

კორუჯეთეფე²⁸²: P — 1618, LVIII ფენა, 4224 ± 62 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2919 ± 324 წ. (პენსილვანიის უნივერსიტეტის საკორექციო კოეფიციენტით, ძვ. წ. 3016 წ.); P—1617 A, LXXIII ფენა, 4106 ± 65 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2749 ± 320 წ. (პენსილვანიის კოეფიციენტით, ძვ. წ. 2789 წ.); P—1617 B, იგივე ნიმუში, 4074 ± 64 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2706 ± 321 წ. (პენსილვანიის კოეფიციენტით, ძვ. წ. 2820 წ.); P—1628, LXXIV ფენა, 3989 ± 64 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2589 ± 337 წ. (პენსილვანიის კოეფიციენტით, ძვ. წ. 2692 წ.); P—1926, LXXVII ფენა, 4344 ± 69 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3092 ± 299 წ., (პენსილვანიის კოეფიციენტით, ძვ. წ. 3104 წ.); GrN—6056, LXXII ფენა, 4160 ± 60 წ., კალიბრებით, ძვ. წ. 2826 ± 324 წ.; M—2376, LXXIII ფენა, 3900 ± 170 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2471 ± 511 წ.²⁸³

არსლანთეფე:²⁸⁴

²⁸¹ J. Mellaart, *Egyptian...*, fig. 1; D. F. Easton. op. cit., p. 163, 165.

²⁸² კორუჯეთეფეს ¹⁴C თარიღებისა და პენსილვანიის უნივერსიტეტის საკორექციო კოეფიციენტის მეშვეობით მიღებული მათი შესწორებული მნიშვნელობებს შესახებ იხ. M. van Loon. op. cit., p. 359; B. Lawn. University of Pennsylvania radiocarbon dates XVII..., p. 223—224.

²⁸³ მიღებული გვაქვს კალიბრებული თარიღი ძვ. წ. 2541 ± 343 წ. (P—1927, 3951 ± 68 წ.), კორუჯეთეფეს მტკვარ-არეზის კულტურის შემდგომი ხანის LXXX ფენისათვის (პენსილვანიის კოეფიციენტით მიღებული შესწორებული თარიღი — ძვ. წ. 2538 წ.).

²⁸⁴ იხ. M. Alessio, et al. op. cit., p. 338.

R—1009. C₈ (11—15)A₃₃. 4360 ± 50 წ. კალიბრებით ძვ. წ. 3117 ± 294 წ.

ფულური (საქიოლი)²⁸⁵:

M—2172, 8,5 მ სიღრმეზე, 4420 ± 150 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3161 ± 412 წ.; M—2173, 9,7 მ სიღრმეზე, 4100 ± 180 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2736 ± 547 წ., M—2170, მე-5 ღონე ზემოდან, 4300 ± 150 წ.; კალიბრებით ძვ. წ. 3008 ± 447 წ.; M—2171, მე-6 ღონე ზემოდან, 3990 ± 180 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2587 ± 539 წ. მოგვეპოვება აგრეთვე ერთი ¹⁴C თარიღი ადრეული მასალისათვის მიღებული XI ღონიდან²⁸⁶, P—2040, 4614 ± 71 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3416 ± 257 წ.

ზემოთ მოყვანილი კალიბრებული ¹⁴C თარიღები, როგორც ვხედავთ, კარგად თანხვდება ნავარაუდევ ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარს აღმოსავლეთ ანატოლიის არარატის ველის მსგავსი მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული მასალისათვის და ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარს მტკვარ-არეზის კულტურის ზედა ფენების მასალისათვის, რომელთა შემადგენლობაში, მტკვარ-არეზულ კერამიკასთან ერთად, გამოჩენას იწყებს უკვე მოხატული ქურჭელი.

აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის ზემოთ მიღებული შესწორებული თარიღების სანდოობის განსაზღვრისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს სირია-პალესტინაში გავრცელებული მტკვარ-არეზის კულტურის (ე. წ. ხირბეთ-ქერაქის კულტურის) თარიღებს. ვინაიდან ხირბეთ-ქერაქის კულტურის აღმოსავლეთ ანატოლიური წარმომავლობა ექვს გარეშეა²⁸⁷ და მას ეგვიპტური მასალის მიხედვით დათარიღებული ფენები გააჩნია (იხ. ქვემოთ), იგი ეგვიპტის ისტორიულ ქრონოლოგიასთან კორელირებით საიმედო დასაყრდენს წარმოადგენს აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არე-

²⁸⁵ იხ. H. R. Crane, J. B. Griffin. University of Michigan radiocarbon dates XIV. «Radiocarbon», vol. 14, 1972, p. 193; H. Z. K o s a y . Pulur (Sakyol) excavations, 1969. Keban Project 1969 activities. Ankara, 1971, p. 105.

²⁸⁶ იხ. B. L a w n. University of Pennsylvania radiocarbon dates XVIII. «Radiocarbon», vol. XVII, 1975, p. 305.

²⁸⁷ იხ. მაგ., J. M e l l a r t. The chalcolithic..., p. 83; M. J. Mellink. Anatolian chronology. In: Chronologies..., p. 117. ტ. ჩუბინიშვილის აზრით, სირია-პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურის კერამიკა ავლენს სამხრეთ აზიურ-კავკასიისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანდელი ფენებისათვის დამახასიათებელ ზოგიერთ ელემენტს (ტ. ჩუბინიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 82).

ზული კულტურის და ამ უკანასკნელის მეშვეობით საქართველოს პ. ბ. I ფაზის კულტურის თარიღს განსაზღვრისათვისაც.

სირია-პალესტინის ხირბეთ-ქერაქული კულტურის კერამიკის პროტოტიპებს პ. კოშაი და პ. ვარი ერზურუმის ფულურისა და კარაზის ფენებში ხედავენ²⁸⁸. ჩ. ბიორნი ხირბეთ-ქერაქის კულტურის ნაწარმს ელიაზიგის მხარის მასალასთან აახლოებს²⁸⁹. ო. ჯაფარიძის შეხედულებით, ხირბეთ-ქერაქის კერამიკა ყველაზე ახლოს დგას ელიაზიგის მხარეში გავრცელებულ იმ თიხის ნაწარმთან, რომელსაც თავის მხრივ ბევრი საერთო აქვს არარატის ველისათვის დამახასიათებელ თიხის ნაწარმთან²⁹⁰. როგორც ჩანს, სირია-პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურის მასალა აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანი ხანის მასალებთან უნდა პოულობდეს საერთოს. ამ მხრივ საყურადღებოა რ. ამირანის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის კერამიკაში ფართოდ გავრცელებული ორნამენტი — რელიეფური სპირალი — არ არის დამახასიათებელი სირია-პალესტინის „მტკვარ-არეზული“ ფენებისათვის²⁹¹. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებით, ხირბეთ-ქერაქის ნაწარმი ჯერ ამუკის მხარეში და სირიაში ვრცელდება და მხოლოდ შემდეგ იწყება მისი შეღწევა პალესტინაში²⁹². ხირბეთ-ქერაქის კულტურის უცხო ხასიათი სირია-პალესტინისათვის აშკარაა. ჩ. ბიორნის შეხედულებით, ამ კულტურის ნაწარმის გავრცელებასთან ერთად სირია-პალესტინაში ადგილი უნდა ჰქონოდა მოსახლეობის მიგრაციასაც. ამას, მისი აზრით, უნდა ასაბუთებდეს კერამიკის დასამზადებლად ადგილობრივი თიხის გამოყენება²⁹³. რ. ამირანის მი-

²⁸⁸ H. Z. Koşay, H. Vary. op. cit., S. 74.

²⁸⁹ C. A. Burney. Eastern Anatolia..., p. 174.

²⁹⁰ ო. ჯაფარიძე. ქართველ ტომთა ეთნიკური..., გვ. 161. საყურადღებოა, რომ ხირბეთ-ქერაქის კულტურაში კერას აღმოსავლეთანატოლიური ტიპის ნალისებური საღვარები აქვს, ხოლო ამიერკავკასიის მტკვარ-არეზის კულტურისათვის დამახასიათებელი მრგვალი, შეერილიანი კერები აქ არ ჩანს (იქვე, გვ. 159—160).

²⁹¹ R. A miran. Chronological problems of the early bronze age. «American Journal of Archaeology», vol. 72, 1968, p. 318.

²⁹² H. Z. Koşay, H. Vary. op. cit., p. 74; J. B. Hennesy. The foreign relations of Palestine during the early bronze age. London, 1967, p. 79.

²⁹³ C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 50. ხირბეთ-ქერაქის კერამიკაში ყურადღებას აიპყრობს ხშირ შემთხვევაში ჭურჭლის პალესტინური ფორმისა და ჭურჭლის შემკულობისა და ზედაპირის დამუშავების მტკვარ-არეზული იდეების შერწყმა (R. A miran. op. cit., p. 318).

ხედვითაც, პალესტინაში სულ უფრო მეტი რაოდენობით ხირბეთ-ქერაქის კულტურის ძეგლების გამოვლენა და პალესტინის ბ. ბ. ხანის II პერიოდის ფენებში დადასტურებული ნგრევის კვალი ხირბეთ-ქერაქის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის პალესტინაში შემოჭრას უნდა მიეწეროს²⁹⁴. ვფიქრობთ, ამასვე უნდა ადასტურებდეს მკვდარი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთით, აი-ში, მტკვარ-არეზის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერის ნაღისებური სადგარების აღმოჩენა²⁹⁵; პალესტინაში აღნიშნულ კერებს, აღმოსავლეთ ანატოლია-ამიერკავკასიის მთიანეთისაგან განსხვავებით, საკულტო მნიშვნელობის გარდა სხვა ფუნქციური დატვირთვა ნაკლებად ექნებოდათ. აღსანიშნავია, რომ ჯ. მელართის შეხედულებით, მტკვარ-არეზის კულტურაში კერის დიდი მნიშვნელობა ცივი და ხანგრძლივი ზამთრის გამო უნდა ჩამოყალიბებულიყო²⁹⁶.

სირია-პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურის დათარიღებისათვის შეიძლება აღნიშნული კულტურის ფენებში მოპოვებული მესოპოტამიური და ეგვიპტური ანალოგიების მქონე მასალის გამოყენება. საყურადღებოა ამუკში, თელ ჯუდეიდეს მტკვარ-არეზული კულტურის XI ფენაში მესოპოტამიური წარმომავლობის ადრედინასტიური ხანის ცილინდრული საბეჭდავების, ხოლო წინამორბედ XII ფენაში — ჯემდეთ ნასრის პერიოდის საბეჭდავების აღმოჩენა²⁹⁷, რაც საშუალებას გვაძლევს ამუკის მხარეში მტკვარ-არეზის (ხირბეთ-ქერაქის) კულტურის საწყისი თარიღი ადრედინასტიური ხანის დასაწყისით, დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის მიწურულთ განვსაზღვროთ²⁹⁸. პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურის დათარიღებისათვის მნიშვნელოვან გარემოებას წარმოადგენს აის სამლოცველოს მასალებში ხირბეთ-ქერაქის თიხის ნაწარმის გამოვლენა, რამაც შესაძლებელი გახადა აღნიშნული კულტურის საწყისი თარიღის პალესტინის ბ. ბ. III პერიოდის

²⁹⁴ *ibid.*

²⁹⁵ *ibid.*

²⁹⁶ J. Mellaart. *Anatolia c. 4000—2300 B. C.* Cambridge, 1965, p. 42.

²⁹⁷ W. F. Albright. *The archaeology of Palestine.* Gloucester, Mass., 1971, p. 27.

²⁹⁸ შტრ. D. F. Easton. *op. cit.*, p. 158. რ. ბრეიდუდის შეხედულებით ჯემდეთ ნასრის სახეობის საბეჭდავები გვხვდება თელ ჯუდეიდეს XI დონის დასაწყისშიც (R. J. Braidwood, L. S. Braidwood. *op. cit.*, p. 7). ვასათელისწინებელია აგრეთვე თელ ჯუდეიდეს მახლობლად მდებარე ძეგლის ტაბარა ალ აკრადის ხირბეთ-ქერაქული IV დონის ქვეშ მდებარე V დონის მასალის თანადროულობა მესოპოტამიის ჯემდეთ ნასრის ხანასთან (S. Hood. *Excavations at Tabara el Akrad.* «*Anatolian Studies*», vol. I, 1951, p. 119).

დასაწყისისა და ბ. ბ. II პერიოდის დასასრულისაკენ გადაწევა²⁹⁹. პალესტინის ბ. ბ. II პერიოდის დასასრული კი ეგვიპტის მეორე ღინასტიის არსებობის ბოლო პერიოდის თანადროულად არის მიჩნეული³⁰⁰ და დაახლ. ძვ. წ. XXIX საუკუნით უნდა დათარიღდეს³⁰¹. თუმცა გასათვალისწინებელია ისიც, რომ უკანასკნელი მონაცემების მიხედვით უკვე შესაძლებელი ხდება საუბარი პირველი ღინასტიისა და პალესტინის ბ. ბ. II პერიოდის თანადროულობაზე³⁰². ეგვიპტის პირველი ღინასტია, შესწორებული ¹⁴C თარიღების მონაცემების მიხედვით, უნდა ექცეოდეს ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში³⁰³. ეგვიპტის პირველი ღინასტიისათვის მაღალი ქრონოლოგიის გამოყენების მართებულობას მოწმობს აგრეთვე სამხრეთპალესტინური ძეგლის თელ არადის 2—4 ფენების მასალა³⁰⁴.

ეგვიპტის ქრონოლოგიური შკალის დაძველება თავისთავად საბაბი ხდება ხირბეთ-ქერაქის კულტურის პალესტინაში გამოჩენის თარიღის დაძველებისათვისაც. ამდენად ამ კულტურის საწყისი თარიღის — ძვ. წ. IV—III ათასწლეულების მიჯნით განსაზღვრა თანამედროვე მონაცემების გათვალისწინებით დასაშვებად მიგვაჩნია.

²⁹⁹ R. Amiran. op. cit., p. 318. დასავლეთ ანატოლიაში, ბეიჯესულთან XVI—XIV ღონეების საპოცეველებში ნაოვნნი საკურთხევლები, რომლებიც აღნაგობით შორეულ მსგავსებას ავლენენ მტკვარ-არაზის კულტურის კერებთან (იხ. S. Diamant, J. Rutter. Horned objects in Anatolia and the Near East and possible connections with the Minoan «horns of consecrations». «Anatolian Studies», vol. XIX, 1969, p. 148—155), კალიბრებული ¹⁴C თარიღების მიხედვით შედგნილ ანატოლიურ ქრონოლოგიურ შკალაში დაახლ. ძვ. წ. 3600—2900 წწ. თარიღდება (იხ. D. F. Easton. op. cit. p. 165).

³⁰⁰ J. B. Hennessy. op. cit., p. 71. ქ. პენესის აზრით, ბ. ბ. III პერიოდის აის უკანასკნელი საპოცეველო შეიცავს მასალას, რომელიც ეგვიპტის მეორე ღინასტიის მეორე ნახევრის ხანაზე გვიანდელი არ არის, ხოლო თანახმაში ამავე პერიოდის აკლდამა ავლენს ზოსერის სამარხისათვის დამახასიათებელ რიგ ნიშნებს (ibid., p. 88).

³⁰¹ იხ. D. F. Easton. op. cit., p. 165.

³⁰² I. Beit—Arieh. A Canaanite site near Sheikh Mukhsen. «Expedition», vol. 20, no. 4. 1978, p. 10; R. Gophna. 'En-Besor. «Expedition», vol. 20, no. 4. 1978, p. 7.

³⁰³ J. Mellaart The Egyptian..., fig 1; D. F. Easton. op. cit., p. 157—158, 165. თ. პასანის მიხედვით, კალიბრებული ¹⁴C თარიღები ეგვიპტის პირველ ღინასტიას ძვ. წ. XXXII ს. შუა ხანებიდან ძვ. წ. XXX ს. გვიან ხანებამდე ათარიღებენ (F. A. Hassan. op. cit., p. 203—207).

³⁰⁴ იხ. H. L. Thomas. Near Eastern, Mediterranean and European chronology. Studies in Mediterranean archaeology, vol. XVII:1. Lund, 1967, p. 65.

საწყისი თარიღი პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურისა მისი მსგავსების გამო მტკვარ-არეზის კულტურის აღმოსავლეთ ანატოლიის ვარიანტის შედარებით გვიანდელ ფენებთან, რომლებიც თავის მხრივ სამხრეთ საქართველოს ამირანის გორის ზედა ფენების მასალას უკავშირდებიან, უნდა წარმოადგენდეს *terminus ante quem*-ის თარიღს როგორც საკუთრივ პალესტინაში გამოჩენამდელი ხანის სირიის ხირბეთ-ქერაქის კულტურისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის მასთან დაკავშირებული კულტურის მასალისათვის, ისე საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის იმ ფენებისათვის, რომლებიც ამირანის გორის ზედა ფენებზე უფრო ადრეულეა არიან. ყოველივე ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, გამორიცხული არ უნდა იყოს ზიზანანთ გორა-ქვაცხელების B დონის და მასთან ერთად საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის ზედა ზღვრის დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულით თუ ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღება.

თუ რამდენად არის მისაღები საქართველოს მტკვარ-არეზის კულტურის დასასრულისათვის ეს თარიღი, მიღებული აღმოსავლეთ ანატოლიის, სირიისა და პალესტინის მტკვარ-არეზის კულტურებთან კორელირების საფუძველზე, შეგვიძლია შევამოწმოთ და კიდევ უფრო დავაზუსტოთ დასავლეთ ირანის მტკვარ-არეზული ფენების მონაცემების გათვალისწინებით.

დასავლეთ ირანის მტკვარ-არეზის კულტურის დათარიღებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს სტრატოგრაფიკული ძეგლების—გოღინ თეფეს (ქანგავარის ველზე), იანიქ თეფეს და გეოი თეფეს მასალებს.

გოღინ თეფეზე მტკვარ-არეზის კულტურა IV პერიოდს მოიცავს, მაგრამ ჯერ კიდევ გოღინ თეფე V პერიოდის არსებობის ხანაში, გოღინ თეფეს აღმოსავლეთით, 100 კმ, პამადანის ველზე, ადგილი აქვს მტკვარ-არეზის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის შელწევას³⁰⁵, რასაც თავის მხრივ უნდა გამოეწვია ხორაანისაკენ მიმავალი გზის გადაკვეთა და გოღინ თეფე V, სუზელთა სავაქრო ფაქტორიის მოსახლეობის მიერ მიტოვება³⁰⁶. როგორც ირ-

³⁰⁵ H. Weiss, T. C. Young, Jr. The merchants of Susa. «Iran», vol. XIII, 1975, p. 15; R. H. Dyson, Jr. The archaeological evidence of the second millennium B. C. on the Persian plateau. Cambridge, 1968, p. 14—18.

³⁰⁶ H. Weiss, T. C. Young, Jr. op. cit., p. 14. პ. ამიეტის აზრით, ეს უნდა გამოეწვია თვით სუზიანაში არსებულ კრიზისულ მდგომარეობას (P. Amiet. Archaeological discontinuity and ethnic duality in Elam. «Antiquity», vol. LIII, 1979, p. 199).

კვევა, დროის შუალედი გოდინ V და გოდინ IV დასახლებებს შორის ძალზე ხანმოკლე უნდა ყოფილიყო — ხუთი—ათი წლიდან ოცდახუთ წლამდე³⁰⁷.

გოდინ თეფე IV კულტურული კომპლექსი ახლოს დგას იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის მტკვარ-არეზის კულტურასთან. გოდინ თეფე IV კერამიკა, ქ. იანგის (უმტრ.) მიხედვით, იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის ჭურჭლის მსგავსია, ხოლო არქიტექტურა იანიქ თეფეს ა. ბ. II პერიოდის სწორკუთხა სახლებს ენსგავსება³⁰⁸. ჩ. ბიორნის შეხედულებით, გოდინ თეფე IV პერიოდში გვხვდება როგორც იანიქ თეფეს ა. ბ. პერიოდის კერამიკა, ასევე II პერიოდის მსგავსი ნაწარმი³⁰⁹. მაგრამ გოდინ თეფეზე, იანიქ თეფესაგან განსხვავებით, არ შეიძლება ჭურჭლის ორნამენტაციის ტრადიციის მიტოვება. რასაც იანიქ თეფეზე ჯერ კიდევ მრავალი შენობების არსებობის ხანაში ჰქონდა ადგილი³¹⁰. საფიქრებელია, რომ გოდინ თეფე IV პერიოდის კულტურის წარმომავლობის საკითხის კვლევისას ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი არა იმდენად გოდინ თეფეს შენობების ნაშთებშია საძიებელი, რამდენადაც ამ ძეგლის კერამიკაში, რომელიც მთლიანობაში იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის ჭურჭლის მსგავსია. სავარაუდოა, რომ გოდინ თეფეს მტკვარ-არეზული კულტურის მატარებელი მოსახლეობა წარმომავლობით იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის კულტურის გავრცელების მხრიდან ყოფილიყო³¹¹.

³⁰⁷ H. Weiss, T. C. Young, Jr. op. cit., p. 2.

³⁰⁸ T. C. Young, Jr. Excavations at Godin Tepe. Ontario, 1969, p. 10; T. C. Young, Jr. The chronology of the late third and second millennia in Central Western Iran as seen from Godin Tepe. «American Journal of Archaeology», vol. 75, 1969, p. 287.

³⁰⁹ C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 59.

³¹⁰ C. A. Burney. Excavations..., p. 59.

³¹¹ ქ. იანგის მიხედვით, გოდინ თეფე IV მოსახლეობა დასავლეთ ზაგროსში ძრანის აზერბაიჯანის გავლით უნდა იყოს შეჭრილი, მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის გადასაცვლების შედეგად (T. C. Young, Jr. Excavations..., p. 48, n. 23). აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არეზის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის მასობრივი მიგრაცია ნავარაუდევია თვით იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის კულტურის ჩამოყალიბების შემთხვევაშიც (R. H. Dyson, Jr. A decade in Iran. «Expeditions», vol. 11, no. 2, 1969, p. 46). ორივე ამ ძეგლის მტკვარ-არეზული კულტურების საწყისი თარიღების დამთხვევის საწინააღმდეგოდ, ეფიქრობთ, უნდა შეტყვევებდეს იანიქ თეფეზე აღნიშნული ხანის ფენათა მნიშვნელოვანი სიმძლავრე (იხ. C. A. Burney. Excavations..., p. 59), განსხვავებით გოდინ თეფე IV პერიოდის მხოლოდ 2 მ სიმძლავრის დანალექებისა (T. C. Young, Jr. Survey in Western Iran, 1961. «Journal of Near Eastern Studies», vol. 25, 1966, p. 233—

გოდინ IV პერიოდის დასაწყისი და გოდინ V დასასრული *terminus ante quem*-ის თარიღს უნდა იძლეოდეს იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის მტკვარ-არეზის კულტურის გარკვეული ნაწილისათვის. მხედველობაში გვაქვს მასალა, რომელიც მიეკუთვნება გოდინ IV პერიოდის კულტურის იანიქ თეფეს მტკვარ-არეზული კულტურისაგან გამოყოფამდე ზანას.

გოდინ თეფე V პერიოდის დათარიღებისათვის საიმედო არქეოლოგიური პარალელები მოიპოვება სუზიანასთან მისი მნიშვნელოვანი კულტურული კონტაქტების წყალობით. ჰ. ვეისი და ქ. იანგი რიგ დამთხვევებს ამჩნევენ სუზა C a/b, Cc და აკროპოლის მე-17 დონის ტაბულებსა და გოდინ თეფეს V დონეში ნაპოვნ ტაბულებს შორის³¹². მათი აზრით, გოდინ V პერიოდი უფრო ადრეულია, ვიდრე სუზას აკროპოლის მე-16 დონე, მალიან-ნა ბანეშის II სამშენებლო დონე და თეფე იაპია IVC³¹³, და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის თეფე გავრა XI—IX დონეებისა და სამხრეთ მესოპოტამიაში შუა ურუქის ხანიდან ჯემდეტ ნასრის ბანამდე პერიოდის სინქრონულია³¹⁴. როგორც ჩანს, გოდინ IV თანადროული უნდა იყოს სუზას აკროპოლის მე-16—14 B დონეების, სიალქ IV₁, მალიან ბანეშის II დონის და თეფე იაპია IV C. მესოპოტამიის მასალებიდან გოდინ IV სინქრონული ჩანს თეფე გავრას ადრეული VIII დონის და ჯემდეტ ნასრის პერიოდის. ვინაიდან ჯემდეტ ნასრის ხანა თანამედროვე მონაცემებით დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით თარიღდება³¹⁵, სავარა-

236) და ეს მაშინ, როდესაც გოდინ თეფე IV კულტურულ კომპლექსში იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის II პერიოდისათვის დამახასიათებელი რიგი ნიშნები შეიმჩნევა; გასათვალისწინებელია აგრეთვე ქამადანის ველზე მტკვარ-არეზის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის გამოჩენის ზემოთ აღნიშნული ფაქტი გოდინ თეფე V პერიოდის ხანაში.

³¹² H. Weiss, T. C. Young, Jr. op. cit., p. 10—11.

³¹³ ibid., p. 10.

³¹⁴ T. C. Young, Jr. Excavations..., p. 8. გოდინ V მოსახლეობის მიერ ჯერ კიდევ ურუქის ხანაში ჩანს მიტოვებული (იხ. P. Amiet. op. cit., p. 196).

³¹⁵ იხ. J. Mellaart. Egyptian..., fig. 1; D. F. Easton. op. cit. p. 158. მსგავსი დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა ჯემდეტ ნასრის ხანისა და ადრეული დინასტიური I პერიოდის მასალის პარალელების გამოვლენაც თეფე იაპიას C და B დონეებში, რომლებიც, შესაბამისად, ძვ. წ. 3400—3100 წწ. და ძვ. წ. 3100—2700 წწ. თარიღდებიან (იხ. C. C. Lambert—Karlow sky, P. L. Kohl. The early bronze age of Iran as seen from Tepe Yahia. «Expedition», vol. 13, no. 3—4, 1971, p. 15, 19—20).

ულა, რომ გოდინ თეფეს IV პერიოდიც ამავე ხანაში არსებულყო.

გარდა გოდინ თეფეში მოპოვებული მასალის მონაცემებისა, იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის კულტურული კომპლექსის სხვა მტკვარ-არეზული მხარეების მასალის მონაცემებთან შეპირისპირებაც გარკვეულ საფუძველს უნდა იძლეოდეს ირანის მტკვარ-არეზული ფენების ქრონოლოგიური ადგილის გასარკვევად.

იანიქ თეფეს I პერიოდი მეტ-ნაკლებად თანადროული ჩანს აღმოსავლეთ ანატოლიის, ჩ. ბიორნის მიერ განსაზღვრული ა. ბ. II პერიოდის³¹⁶, ანუ არარატის ველის მტკვარ-არეზის კულტურის მსგავსი აღმოსავლეთანატოლიური კულტურის. დაახლოებით ამავე ხანებით უნდა დათარიღდეს გეოი თეფეს მტკვარ-არეზის კულტურის K₃ ღონეც; თუმცა არსებობს შეხედულებაც მთლიანად გეოი თეფე K პერიოდის ადრეულობის შესახებ იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის კულტურაზე³¹⁷.

გეოი თეფე K ღონის აბსოლუტური თარიღის დაძველების საჭიროებაზე, რომელიც ძირითადად, K₃ ღონის შეუსწორებელ რადიონახშირბადულ თარიღზე, P—199 (4400 ± 142 წ.), ძვ. წ. 2450 ± 142 წ.,³¹⁸ და მტკვარ-არეზის კულტურის დაბალ დათარიღებაზეა დაფუძნებული, ვფიქრობთ, მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ გეოი თეფე K ღონეში ვერ ამჩნევენ აქადური ზეგავლენის კვალს, რასაც ძირითადად გეოგრაფიული ხასიათის მიზეზებით ხსნიან³¹⁹. საფიქრებელია, რომ გეოი თეფე K ღონის მასალებში აქადური ზეგავლენის კვალის უქონლობა უნდა აიხსნას არა გეოგრაფიული მდებარეობით ან პოლიტიკური მდგომარეობით, არამედ გეოი თეფე K პერიოდის აქადურ ხანაზე ადრეულობით. გავიხსენოთ, რომ ჭერ კიდეც ენეოლითურ ხანაში გეოი თეფეს გეოგრაფიული

³¹⁶ C. A. Burney. Eastern Anatolia..., p. 164—172; C. A. Burney. Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961. «Iraq», vol. XXIV, 1962, p. 136.

³¹⁷ К. Х. Кушнарёва, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры..., с. 154, 160—161; И. Л. Станкевич. Керамика Южной Туркмении и Ирана в бронзовом веке. В: Древность и средневековые народы Средней Азии. М., 1978, с. 19.

³¹⁸ E. K. Ralph. University of Pennsylvania radiocarbon dates III «Radiocarbon», vol. I, 1959, p. 51.

³¹⁹ იბ. H. Crawford. Geoy Tepe 1903. «Iranica Antiqua», vol. XI 1975, p. 21

მდებარეობა ხელს არ უშლიდა აქ მესოპოტამიური, კერძოდ ჩრდილო-აღმოსავლური კულტურის ძლიერ ზეგავლენას³²⁰.

ირანის მტკვარ-არეზის კულტურის დასათარიღებლად გარდა რელატიური ქრონოლოგიის მონაცემებისა საყურადღებოა დასავლეთ ირანის ძეგლებზე მიღებული რადიონახშირბადული თარიღების კალიბრებული მნიშვნელობები.

გოდინ თევს IV პერიოდის ^{14}C თარიღები არ მოიპოვება, მიღებულია მხოლოდ წინამორბედი, გოდინ V, და მომდევნო, გოდინ III პერიოდების თარიღები³²¹: GaK—1072, გოდინ V, ზედა ფენები, 4474 ± 103 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3247 ± 294 წ.; GaK—1070, გოდინ III, 4298 ± 103 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3020 ± 333 წ.; GaK—1071, გოდინ III, 3917 ± 124 წ.; კალიბრებით ძვ. წ. 2493 ± 407 წ.

იანიქ თევს ა. ბ. ხანის ^{14}C თარიღებია:³²² P—1249, 4437 ± 77 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3210 ± 285 წ.; P—1248, 4150 ± 76 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2811 ± 322 წ.; P—1247, 4204 ± 60 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2889 ± 325 წ.; P—1250, 4316 ± 59 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3050 ± 308 წ.; P—1251, 3918 ± 101 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2496 ± 358 წ.; P—1252, 3656 ± 61 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2119 ± 308 წ.

იანიქ თევს ზედა ფენების ^{14}C თარიღების — P—1251, და განსაკუთრებით P—1252 — მიხედვით მოსალოდნელთან შედარებით ბევრად უფრო დაბალ თარიღებს ვლბულობთ. ეს კარგად ჩანს სოლდუზის ველზე მდებარე ძეგლის ჰასანლუს VII დონის ^{14}C თარიღების ფონზე. ჰასანლუ VII კულტურა, როგორც იანიქ თევს ა. ბ. II პერიოდის ძეგლის სუმუჩ თევს (ურმიის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე) მონაცემები მოწმობენ, ირანის მტკვარ-არეზის კულტურის დასკვნითი ფენების თანადროული უნდა იყოს³²³.

ჰასანლუ VII რადიონახშირბადული თარიღებია³²⁴ P—189, V—21, 3960 ± 134 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2545 ± 429 წ.; P—190, V—34, 3960 ± 134 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2545 ± 429 წ.; P—188, IV—16—18, 3981 ± 135 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2571 ± 430 წ.

³²⁰ იხ. C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 37.

³²¹ T. C. Young, Jr. Excavations..., p. 48, n. 21, 24; p. 49, n. 37.

³²² იხ. R. Stuckenrath, B. Lawn. University of Pennsylvania radiocarbon dates XI. «Radiocarbon», vol. 11, 1969, p. 151; C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 279.

³²³ R. H. Dyson, Jr. The archaeological..., p. 15.

³²⁴ R. Stuckenrath, B. Lawn. op. cit., p. 151.

P—191, VI—4—2, 4021 ± 134 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2624 ± 426 წ.; P—194, VI—6—3, 4115 ± 136 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2763 ± 429 წ. პასანლუ VII აღნიშნული კალიბრებული თარიღების საშუალო არითმეტიკული არის ძვ. წ. 2626 ± 428 წ.

გეოი თეფეს K₃ ღონის რადიონახშირბადული თარიღის P—199, 4400 ± 142 წ. კალიბრებული მნიშვნელობაა ძვ. წ. 3140 ± 398 წ.

ირანის მტკვარ-არეზის კულტურის ზედა ზღვრის ძვ. წ. III ათასწლეულის გვიანი პირველი ნახევრით თუ შუა ხანებით დათარიღებას³²⁵ უნდა ადასტურებდეს აგრეთვე მალაიერში (გოდინ თეფეს სამხრეთით—50 კმ), უშუალოდ მტკვარ-არეზული ფენების ზემოთ, სუზა D ტიპის კერამიკის აღმოჩენის ფაქტი³²⁶.

დასავლეთ ირანში მტკვარ-არეზის კულტურისა და ალბათ ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობის გავრცელების ორი ძირითადი ნაკადი შეინიშნება: აღრეული, რომელსაც გეოი თეფე K ღონის კულტურის ჩამოყალიბება უნდა გამოეწვია და შედარებით გვიანდელი, რომელიც იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის კულტურის გენეზისთან ჩანს დაკავშირებული.

იანიქ თეფეს ა. ბ. ხანის კულტურის ირანში გამოჩენა, რ. დაისონის აზრით, ნაწილია აღმოსავლეთ ანატოლია-სამხრეთ ამიერკავკასიაში მოსახლე ხალხების ექსპანსიისა და წამოადგენს მონათესავე ხირბეთ-ქერაქული კულტურის სირია-პალესტინაში გავრცელების პარალელურ მოვლენას³²⁷. წინა აზიის „მტკვარ-არეზული კულტურებისათვის“ ზემოთ მოყვანილი თარიღები, ვფიქრობთ, უნდა მოვმობდეს, რომ იანიქ თეფეს ა. ბ. კულტურის ჩამოყალიბება ხირბეთ-ქერაქის კულტურის მატარებელი მოსახლეობის სირია-პალესტინაში გამოჩენასთან შედარებით რამდენადმე უფრო აღრეულ ხანებში უნდა მომხდარიყო და ახლოს უნდა მდგარიყო აღმოსავლეთ ანატოლიაში მტკვარ-არეზის კულტურის არარატის ველის ვარიანტის გავრცელებასთან. ამ მხრივ საყურადღებოა შენგავით III ტიპის ამონაკაწრი ორნამენტების იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის კერამიკისათვის დამახასიათებელ ორნამენტებთან შესაბამისობა³²⁸. ჩ. ბიორნის შეხედულებით, იანიქ თეფეს აღნიშნული ხანის მასა-

³²⁵ რ. დაისონი (უმც.) ამ თარიღს ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულით განსაზღვრავს (R. Dyson, Jr. The archaeological..., p. 15).

³²⁶ *ibid.*

³²⁷ *ibid*, p. 16.

³²⁸ M. Kelly—Buccellati. *op. cit*, p. 51.

ლა ქვატხელების B დონისა და ბაბა დერვიშის ამონაქაწრონა-
მენტოიანი ნაწარმის სინქრონულა³²⁹.

იანიქ თეფეს ა. ბ. I, გოდინ თეფე IV, შენგავითი III, აღმოსავ-
ლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის არარატის ველიდან
მომდინარე ვარიანტი, საქართველოს ა. ბ. I C პერიოდის თანადრო-
ულები ჩანან.

იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის მეტ-ნაკლები თანადროულობა
აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-არეზის კულტურის მეორე ნაკად-
თან და მათი დათარიღება ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით
მყარ საფუძველს უნდა ქმნიდეს საქართველოს ა. ბ. I ფაზის ანუ
მტკვარ-არეზის ა. ბ. ხანის კულტურის ძირითადად ძვ. წ. IV ათას-
წლეულით დათარიღებისათვის. აღნიშნული გარემოება, ვფიქ-
რობთ, უნდა ცხადყოფდეს შეუსწორებელ თარიღებთან შედარე-
ბით საქართველოს აღრესამიწათმოქმედო და მტკვარ-არეზის
კულტურებისათვის მიღებული კალიბრებული ^{14}C თარიღების
მეტ სანდოობას.

მსგავსი დასკვნის გამოტანის უფლებას გვაძლევს წინა აზრის
მტკვარ-არეზის კულტურების დათარიღება ეგვიპტისა და მესოპოტა-
მიის ქრონოლოგიურ მონაცემებთან კორელირების საშუალებით
(შესწორებული ^{14}C თარიღების გარეშე); კერძოდ, მხედველობა-
ში გვაქვს პალესტინის ხირბეთ-ქერაქის კულტურის საწყისი თარი-
ღის განსაზღვრის შესაძლებლობა ეგვიპტის მეორე დინასტიის ხა-
ნით, იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდისა და სუზა C ხანის თანადროუ-
ლობა, აგრეთვე, ამუკის F ფაზისა და ტარსუსის გვიანი ხალკოლი-
თის მომდევნო ხანაში აღმოსავლეთ ანატოლიის მტკვარ-
არეზის კულტურის არსებობის ფაქტი. ჩვენი შეხედულებით,
წინა აზიაში დადასტურებული მტკვარ-არეზის კულტურის ფენები-
სათვის მიღებული, დაზუსტებული თარიღები, თვით კალიბრებული
რადიონახშირბადული თარიღების გარეშე, თავისთავად მნიშვნელო-
ვან არგუმენტს წარმოადგენენ მათზე უფრო ადრეული, საქართვე-
ლოს მტკვარ-არეზული კულტურისათვის ადრე მიღებული თარიღე-
ბის საგრძნობი დაძველების საჭიროების ნათელსაყოფად. ეს გარე-
მოება, საქართველოს მასალისათვის მიღებული ზემოთ მოყვანილი
შესწორებული ^{14}C თარიღების სისწორის დადასტურებასთან ერ-
თად კიდევ ერთ საბუთს უნდა იძლეოდეს საზოგადოდ კალიბრებუ-
ლი ^{14}C თარიღების გამოყენების მიზანშეწონილებისათვის.

ვფიქრობთ, საქართველოს და, საერთოდ, კავკასიის არქეოლო-
გიური კულტურების დათარიღებას ^{14}C თარიღების მეშვეობით

³²⁹ C. A. Burney, D. M. Lang. op. cit., p. 62.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ძველი სამყაროს წინარეისტორიული ხანის ქრონოლოგიის საკითხთა გადაწყვეტაში. კავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა და მისი კულტურის ადგილი მახლობელი აღმოსავლეთის შედარებით უკეთ დათარიღებულ კულტურებსა და აღმოსავლეთ ევროპის ძირითადად რადიონახშირბადული მეთოდის გამოყენებით დათარიღებულ კულტურებს შორის მნიშვნელოვნად ზრდის საქართველოს არქეოლოგიურ კულტურათა დათარიღების როლს მახლობელი აღმოსავლეთისა და აღმოსავლეთ ევროპის სინქრონული კულტურების კორელაციის საკითხების კვლევისა და როგორც საკუთრივ საქართველოს, ასევე მახლობელი აღმოსავლეთის თანადროული მასალის მონაცემების მიხედვით კავკასიონის ჩრდილოეთით მდებარე არქეოლოგიური კულტურებისათვის მიღებული ^{14}C თარიღების სისწორის განსაზღვრისათვის.

ბ) ადრეული ბრინჯაოს ხანის II ფაზა

საქართველოს ადრეული ბრინჯაოს ხანის II ფაზა ანუ თრიალეთის ადრეული ყორღანების კულტურა, მიუხედავად მის ადრეულ ძეგლებში განსხვავებულ ნაწარმთან ერთად მტკვარ-არეზის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის არსებობისა, თვისობრივად ახალ საფეხურს წარმოადგენს საქართველოს ადრეული ლითონების ხანის არქეოლოგიურ კულტურათა თანამიმდევრობაში. ყორღანული სამარხების ფართო გავრცელება ამ ხანის საქართველოში უნდა მიგვანიშნებდეს ახალ კულტურულ ეტაპზე, რომლის წარმოქმნაც შეიძლება უკავშირდებოდეს ჩრდილოეთიდან მესაქონლე ტომების შემოჭრას³³⁰. მტკვარ-არეზის კულტურის ხანისაგან განსხვავებული სოციალური განვითარების საფეხურის არსებობას უნდა მოწმობდეს აღნიშნულ ხანაში ტომის ბელადებისათვის დიდი ზომის ყორღანების აგება, რაც მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის დარაზმვას მოითხოვდა. როგორც ჩანს, ა. ბ. II ფაზა საქართველოში კლასთა წარმოქმნის ანუ „სამხედრო დემოკრატიის ხანაა“³³¹.

საქართველოს ა. ბ. II კულტურა წინა აზიაში მტკვარ-არეზის კულტურის განსაკუთრებით ფართო გავრცელების თანადროული

³³⁰ ყორღანული სამარხების წესი, ვფიქრობთ, არ უნდა წარმოადგენდეს ყოველთვის და ყველგან ინდოევროპული წარმოშობის მქონე ტომების „პრე-როგატივას“. იხ. მაგ., გ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე. ცენტრალური ანატოლიისა..., გვ. 5—19.

³³¹ კლასთა წარმოქმნის ხანისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშნის შესახებ იხ. გ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე. სამეფო. ., გვ. 83—92.

ჩანს. ამ დროს უნდა არსებულიყო ხირბეთ-ქერაქის კულტურა სირია-პალესტინაში, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ ირანში იანიქ თეფეს ა. ბ. I პერიოდის ფინალური დონეებისა და ა. ბ. II პერიოდის არსებობაა სავარაუდო. ამავე ხანებში აღმოსავლეთ ანატოლიაში საგულეებელია იმ კულტურული ფენების ჩამოყალიბება, რომლებიც, მტკვარ-არეზის კულტურის კერამიკასთან ერთად, უკვე შეიცავდნენ მოხატულ ჭურჭელსაც (ასეთებია, მაგ., ფულურის (საქიოლი) VIII—I დონეები, კორუჭუთეფეს ა. ბ. II ხანის ფენები და სხვ.). წინა აზიის მტკვარ-არეზული კულტურის აღნიშნული ხანის ძეგლები, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ^{14}C თარიღების შესწორებული მნიშვნელობებისა და მახლობელი აღმოსავლეთის სინქრონულ მასალასთან ქრონოლოგიზაციის საფუძველზე ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრითა და შუა ხანებით უნდა თარიღდებოდეს, ე. ი. დაახლოებით იმავე ხანებით, როდესაც, საფიქრებელია, არსებობდა საქართველოს ა. ბ. II კულტურა³³².

თრიალეთის ადრეული ყორღანების კულტურაში, ო. ჯაფარიძის შეხედულებით, განირჩევა ყორღანული სამარხების ორი ჯგუფი: პირველი — სამგორისა და ულევარის ველებზე და თრიალეთის ადრეულ ყორღანებს შორის ყველაზე უფრო ადრეულების შეშცველი, და მეორე — ქრონოლოგიურად მომდევნო ჯგუფი, წარმოდგენილი ბედენის ზეგნის, ალაზნის ველისა და თრიალეთის ადრეული ყორღანების გვიანი ყორღანებით³³³. პირობითად დავყოთ აღნიშნული ჯგუფები ადრეულ, A, და გვიან, B, პერიოდებად.

თრიალეთის ადრეული ყორღანების კულტურის, ანუ ა. ბ. II A პერიოდის ყორღანების თანადროულ მასალას ალბათ შეიცავს ქვაცხელები — ხიზანანთ გორა B დონის დასკენითი ფენები, საჩხერეს ა. ბ. ხანის მასალის ძირითადი ნაწილი და ახალციხის ამირანის გორის გვიანდელი სამარხები³³⁴. ამავე პერიოდშია აგრეთვე სა-

³³² იგივე უნდა ითქვას სომხეთის შესახებაც; აიგევანის სტრატეგრაფიული ფენების გათხრების შედეგად შენგავით IV ტიპის კერამიკული ნატეხებას შემცველი 4 მ ფენის გამოელენა შესაძლოა მოწმობდეს მტკვარ-არეზის კულტურის ტრადიციების კიდევ უფრო ხანგრძლივ შემონახვას (იხ. ჯ. ხ ა ნ ც ა ჟ ი ა ნ ე. ნქ. აუქს. ზე 154).

³³³ ცნობისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებ ბატონ ოთარ ჯაფარიძეს. აღ. ჯაფარიშვილის აზრით, თრიალეთის ადრეულ ყორღანებს შორის ყველაზე ადრეული ყორღანები—IV, XII, XIII, XIX, XXIV—მტკვარ-არეზის კულტურის გვიანი საფეხურისათვის ტიპური ჭურჭლით ხასიათდებიან (A. И. Джавахишвили. Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа. V—III тыс. до н. э. Тб., с. 264—265).

³³⁴ ტ. ჩუბინიშვილის მიხედვით, ამირანის გორის გვიანდელი მასალა ცალკეული ელემენტებით ახლოს დგას თრიალეთის უძველესი ყორღანების, შენგავო-

ვარაუდო მტკვარ-არეზის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი ნაწარმის (იხ. ზემოთ) გვიანდელი გამოვლენა, თუკი მსგავს მოვლენას მართლაც ჰქონდა ადგილი.

საქართველოს ა. ბ. II თანადროულ, ან ოდნავ უფრო ადრეული ჩანს უჩ თევს ყორღანები მილის სტეპში, რომელთათვისაც მიღებულია ორი რადიონახშირბადული თარიღი³³⁵: LE — 305, 4500 ± 120 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3274 ± 326 წ; LE — 300, 4830 ± 230 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 3636 ± 535 წ.

ამ თარიღების შეუსწორებელი მნიშვნელობები (ეფიქრობთ, იგივე შეიძლება ითქვას შესწორებული თარიღებზეც), ძეგლის გამოხრელის ა. იესენის მოსაზრებით, რამდენიმე ასეული წლით მაღალია მოსალოდნელზე; ეს, მისი აზრით, გამოწვეულია დასათარიღებელი ნიმუშების თავისებურებებით. კერძოდ, დასათარიღებლად გამოყენებული შავი ლეიის ზრდის ძალზე ნელი ტემპით. ა. იესენი აღნიშნავს, რომ დათარიღებული 60 სმ სიგანის ძელი 300 წელზე ნაკლები ასაკის არ უნდა იყოს და, შესაძლოა, 600—700 წელსაც აღწევდეს³³⁶.

საფიქრებელია, რომ დაახლ. IV—III ათასწლეულების მიჯნაზე უნდა მიგვანიშნებდნენ ის პარალელები, რომლებიც უჩ თევს ყორღანს მაიკოპის ყორღანთან აახლოვებენ³³⁷. მაიკოპის კულტურის დათარიღებისათვის გასათვალისწინებელია ¹⁴C თარიღები, მიღებული უსტ-ჯეგუტინსკის სამაროვნიდან (ყარააი-ჩერქეზეთის ა. ო.)³³⁸: LE — 693, 4110 ± 60 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2755 ± 319 წ; LE — 687, 4040 ± 60 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2659 ± 328 წ; LE — 692, 3900 ± 60 წ., კალიბრებით ძვ. წ. 2465 ± 335 წ.

რადიონახშირბადული მეთოდით დათარიღებული უსტ-ჯეგუტინსკის სამარხები მაიკოპის ყორღანის თანადროული სამარხების უშუალოდ მომდევნო ხანას განეკუთვნებიან და საშუალებოდ ქრო-

თის გვიანდელი კერამიკის, ჭვაცხელების ზედა სტრატეგიიკური კერამიკისა და ხირბეთ-ქერაქის კერამიკასთან (იხ. ტ. ჩ უ ბ ი ნ შ ვ ი ლ ი. დასახ. ნაშრ., გვ. 82).

³³⁵ А. А. Иессен. Раскопки большого кургана в урочище Уч—Тепе. В: Труды Азербайджанской археологической экспедиции, том II, 1956—1960 гг. „Материалы и исследования по археологии СССР“, № 125. М.—Л., 1965, с. 185.

³³⁶ Там же с. 185—186.

³³⁷ იხ. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 205—206; А. А. Иессен. Раскопки... с. 184.

³³⁸ იხ. П. М. Долуханов, В. И. Тимофеев. Ук. соч., с. 43.

ნოლოგიური მდებარეობა უკავიათ მაიკოპის კულტურის მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას ეტაპებს შორის³³⁹.

საქართველოს ა. ბ. II B პერიოდს ენდა განეკუთვნებოდნენ ბედენის ზეგნის, თეთრიწყაროს, შულავრის № 9 და სხვ., სარალის, თრიალეთის XI, XXV, XL, XLVI და ალაზნის ველის წნორის ჯგუფის ყორღანები³⁴⁰. აქ მოპოვებული კერამიკის ძირითად ჯგუფს უკვე შეადგენს ე. წ. ბედენური შავპრიალა ჭურჭელი, ნაზად ამოკაწრული ორნამენტი; გვხვდება მარგალიტისებური ორნამენტი, დამახასიათებელი მაიკოპის კულტურის ნოვოსვობოდნაიას ეტაპისათვის³⁴¹. გვიანმაიკოპურ კულტურასთან მსგავსება ჭურჭლის ფორმის მხრივაც შეინიშნება³⁴². მაიკოპის კულტურის ნოვოსვობოდნაიას ეტაპი, უსტ-ჯეგუტინსკიდან მიღებული ^{14}C თარიღების შესწორებული მნიშვნელობების მიხედვით — ძვ. წ. 2755 ± 319 წ. (LE — 693) და ძვ. წ. 2659 ± 328 წ. (LE—687)—და მაიკოპის ეტაპთან მისი მიმართების გამო შესაძლებელი ჩანს დათარიღდეს დაახლ. ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე მეოთხედით. ამავე ან ოდნავ უფრო გვიანი ხანით უნდა განისაზღვროს საქართველოს ა. ბ. II B პერიოდი, რომლისთვისაც ალაზნის ველის ყორღანებიდან მიღებული შესწორებული ^{14}C თარიღებია: TB—243, ძვ. წ. 2584 ± 337 წ.; UCLA, — ძვ. წ. 2768 ± 319 წ.; LJ—3271, ძვ. წ. 2318 ± 312 წ. „ხრამებიდან“ (სოფ. ნუკრიანთან) აღებული ნიმუშის თარიღია—ძვ. წ. 2643 ± 330 წ. (TB — 242).

ბედენიდან მიღებული ^{14}C თარიღი — TB — 30, კალიბრებით ძვ. წ. 1713 ± 267 წ., როგორც ზემოთ მოყვანილი თარიღები მოწმობენ, მცდარია.

ალაზნის ველის ყორღანებიდან მიღებული ^{14}C თარიღები, რომლებიც განსაზღვრავენ საქართველოს ა. ბ. II B პერიოდს, წარმოადგენენ ამავე დროს terminus ante quem-ს ა. ბ. II A პერიოდისათვის და terminus post quem-ს თრიალეთის „ბრწყინვალე ყორღანების კულტურისათვის“.

საქართველოს ა. ბ. II ფაზის ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრითა და შუა ხანებით დათარიღებას, ვფიქრობთ, დამა-

³³⁹ Р. М. Мунчаев. Кавказ в эпоху энеолита и ранней бронзы. Автореферат. Тб., 1971, с. 47; Его же. Кавказ на заре..., с. 334—335. მაიკოპის კულტურის დათარიღებისათვის იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 54—62.

³⁴⁰ იხ. მაგ., А. И. Джавахишвили. Ук соч., с. 265—266; III. Дедабришвили. Курганы..., с. 19—52.

³⁴¹ ი. ჯაფარიძე. ბრინჯაოს ხანის ყორღანები. ქვემო ქართლის..., გვ. 158.

³⁴² იხ. Г. Гобеджишвили. Ук соч., с. 48.

დასტურებული საბუთები უნდა მოეპოვებოდეს ამ ფაზის ლითონის ინვენტარის ტიპოლოგიური პარალელების სახით. როგორც აქ, ისე წინამდებარე ნაშრომის სხვა ნაწილებშიც, ვეხებით მასალის მხოლოდ იმ ნაწილს, რომლის დამთავრებულ მნიშვნელობაზეც ძირითადად დაფუძნებულია განსახილველი ხანის არსებული ქრონოლოგია.

საქართველოს ა. ბ. II დათარიღებისათვის საყურადღებო მასალას იძლევა საჩხერის სამარხების ლითონის ინვენტარი. ცარცის გორაზე აღმოჩენილ ხიშტისებურ იარაღს³⁴³ (ტაბ. V, 13) და შუბისპირს³⁴⁴ (ტაბ. V, 17) ადრედინასტიური ხანის ანუ ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის მესოპოტამიაშიც ეძებნება პარალელები. თუმცა ორივე ამ იარაღზე მსჯელობისას გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ მათი აღმოჩენის პირობები არ არის სათანადოდ გარკვეული³⁴⁵.

ვეფირობთ, არ უნდა იყოს აუცილებელი საჩხერის ხიშტისებური იარაღის ქრონოლოგიური დაკავშირება აქადური დინასტიის მეფის მანიშტუსის (ძვ. წ. XXV ს.) თუ ელამის მმართველის ფუზურ შუშინაყის (ძვ. წ. XXII ს.) ზეობის წლებთან იმ ხიშტისებური იარაღების აღმოჩენის გამო, რომლებზეც მათი სახელებია წარწერილი³⁴⁶ (ტაბ. V, 12). ეს უკანასკნელი, ა. მარტიროსიანის მართებული შენიშვნით, სულაც არ წარმოადგენს ხიშტისებური შუბების ყველაზე ადრეულ სახეობებს³⁴⁷. ჩვენი შეხედულებით, საჩხერულ იარაღთან განსაკუთრებით ახლოს დგას ურის სამეფო აკლდამაში მოპოვებული ხიშტისებური იარაღები³⁴⁸ (ტაბ. V, 11, 14). გასათვალისწინებელია აგრეთვე თვით ამიერკავკასიის სხვა ძეგლებში, კერძოდ, ნახიჩევანის ჭიულ თეფე II-ში (ტაბ. V, 9) და ტვლეპიასწყაროს სამაროვანში (ტაბ. V, 10) აღმოჩენილი უფრო არქაული ხიშტისებური იარაღი³⁴⁹, რაც შესაძლოა საჩხერულის ადგილობრივ წარმომავლობაზე მიგვანიშნებდეს. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით მხედველობაში მისილება აგრეთვე ქვატხელების C₁ ფენაში ნაპოვ-

³⁴³ Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1949, с. 74; табл. LX: 2.

³⁴⁴ Там же, с. 72—73; табл. LIX: 1.

³⁴⁵ ი. ჭაფარიძე. ქართველი ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 159, 161.

³⁴⁶ იხ. Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная..., с. 74; табл. LX: 4.

³⁴⁷ А. А. Мартиросян. Ук. соч., с. 30.

³⁴⁸ С. L. Woolley. op. cit., pl. 227, 1a (U—7925), 1b (U—7930).

³⁴⁹ О. А. Абibuлаев. Ук. соч., с. 161; рис. 4:5; აღ. ჭაფარიძე. შუბლი, ლ. ლონტო. დასახ. ნაშრ., გვ. 43; ტაბ. XXXVI.

ნი ძვლისგან ნაკეთები ბიპირამიდული მოყვანილობის ისრის წვერი
თუ საჩხვლეტი იარაღი³⁵⁰.

ცარცის გორაზე აღმოჩენილი შუბისპირი ზუსტად იმეორებს
ადრედინასტიური ხანის შუმერულ ფორმებს, კერძოდ ოთხწახნაგა
სწორ ყუნწში გარდამავალ რვაწახნაგა ლეროს³⁵¹ (ტაბ. V, 15); შე-
ნიშნულია, რომ პირის მოყვანილობით და ყუნწით აღნიშნული შუ-
ბისპირი ძალიან ჰგავს შუმერული ხანის შუბებს ლაგამიდან და
ელამიდან (ტაბ. V, 18)³⁵², მაგრამ განსხვავდება ყველა მე-
სოპოტამიური ადრეული იარაღისაგან მომრგვალებული მასი-
ური ქედით. რომელიც ლეროს გაგრძელებას წარმოადგენს³⁵³.
ბ. კუფტინის მიხედვით, აქადურ ხანაში შუბის ეს სახეობა უკვე
ლოკალურ თავისებურებებს იძენს და, როგორც ჩანს, თელ ახნარის
შუბისპირის (ტაბ. V, 16) გათვალისწინებით, შედარებით გვიანდე-
ლად მიიჩნევა მომრგვალებული მასიური ქედის არსებობას³⁵⁴. მაგ-
რამ, ვფიქრობთ, მხედველობაში მისაღებია განსხვავებული ფორმის
გვეთრი, მომრგვალებულქედიანი ყუნწიანი შუბისპირის არსებობა
სუზა D₂³⁵⁵ (ტაბ. V, 20) ანუ ადრედინასტიურ III პერიოდზე ად-
რეულ ხანაში. ხოლო საერთო ფორმით და პირის მოყვანილობით
საჩხერული შუბისპირი წააგავს თეფე გიანის IV ღონეში ნაპოვნ
მოკალეყუნწიან შუბისპირს³⁵⁶ (ტაბ V, 19), მაგრამ საჩხერული შუ-

³⁵⁰ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. ლონტი დასახ. ნაშრ., გვ. 28—29.

³⁵¹ Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная..., с. 74; C. L. Woolley. op. cit., pl. 227:2a (U. 9122), p. 542. რვაწახნაგა ლერო აქვს აგ-
რეთვე ხიშტისებურ იარაღს ურის სამარხებიდან (ibid., p. 303).

³⁵² Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная..., с. 74., табл. LIX:2. O. Montelius. Die Allere Kulturperioden in Orient und Europe, II. Stockholm, 1923, S. 241.

³⁵³ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 34.

³⁵⁴ Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная..., с. 74; F. Thureau-Dangin, M. Dunand. Til Barsib. Paris, 1936, pl. XXXI: 5. იარაღზე ქედის არსებობა, როგორც ჩანს, ყოველთვის მისი გვიანდლობის მაჩ-
ვენებელი არ უნდა იყოს. ლ. ეული შენიშნავს, რომ ურის აკლამპში ქედიანი
სატევრები, როგორც წესი, თითქმის მხოლოდ ადრეულ სამარხებში გვხვდებიან, ავ-
ლენენ რა სხვა ინვენტართან ერთად ადრეული პერიოდის ტექნიკურად დაწინაუ-
რებულ ხასიათს, მომდევნო ხანების მასალასთან შედარებით (იხ. C. L. Woolley. op. cit., p. 308).

³⁵⁵ R. de Mecquenem. Fouilles de Suse 1929—1933. Mission archéologique de Perse. Mémoires XXV. Paris, 1934, fig. 55:33.

³⁵⁶ G. Contreau, R. Ghirshman. Fouilles du Tépé-Giyan pres de Néhavand 1931 et 1932. Paris, 1935, pl. 32, Tomb 112:3. თეფე გიანის
IV ღონეშივე გვხვდება შუაქედის მქონე მასრიანი შუბისპირი (ibid., pl. 31, Tomb

ბისპირი, რომელიც სწორყუნწიანია, როგორც ჩანს, მასზე უფრო ატეხილი უნდა იყოს³⁵⁷.

საჩხერული ინვენტარის ერთ ნაწილს, მაგ., საკინძეებს, საკიდებს, სამაჭურებს და სხვა სამკაულებს, სატეხს, სატევრებს³⁵⁸ კიდევ უფრო ადრეული ხანების მასალებში ეძებნებათ პარალელები.

საჩხერის სატევართა ძირითადი ტიპი დ. სთრონეჩის ნიერ გამოყოფილ 2 C ტიპის ანატოლიურ სატევრებთან ავლენს მსგავსებას. თუმცა აღნიშნული ტიპის ანატოლიური სატევრები ყველა შემთხვევაში ტექნიკურად უფრო განვითარებულია საჩხერულ სატევრებთან შედარებით³⁵⁹. გასათვალისწინებელია, რომ ეს სატევრები ანატოლიაში გვხვდება ა. ბ. II ფაზიდან³⁶⁰ ანუ, ახალი მონაცემებით, ძვ. წ. 3100—2600 წწ.³⁶¹.

თრიალეთის XL ყორღანთან ცალნახვრეტიანი ფართო ყუნწიანი სატევარი³⁶² (ტაბ. V, 1), ე. გოგაძის შეხედულებით, ახლოს დგას ანატოლიურ ბრტყელ სამკუთხა ფორმის სატევრებთან, განსაკუთრებით კი ალიშარის ბორცვის მე-12 ღონეში მოპოვებულ სატევართან³⁶³ (ტაბ. V, 7). ალიშარის ეს ღონე დაახლ. ძვ. წ. IV ათასწლე-

110:5) (ტაბ. VIII:1). შუაქედის მქონე, მასრიანი შუბისპირი აღმოჩნდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ტაილანდში ბან ჩიანგში (ტაბ. VIII:8); ამ შუბისპირს ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით ათარიღებენ (იხ. J. E. Pfeiffer, *The emergence of society*. New York, 1977, p. 232).

³⁵⁷ იხ. ო. ჯაფარიძე. ქართული ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 164.

³⁵⁸ იხ. ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

³⁵⁹ იქვე, გვ. 36.

³⁶⁰ D. B. Stronach. The development and diffusion of metal types in early bronze age Anatolia. *«Anatolian Studies»*, vol. VII, 1957, p. 95). აღსანიშნავია, რომ საჩხერეში მოპოვებული ზოგიერთი სატევარი ახლოს დგას დ. სთრონეჩის I A ტიპის სატევრებთან, რომლებიც კიდევ უფრო ადრეულ ხანას, ანატოლიის ა. ბ. I ფაზას, განეკუთვნებიან (იხ. ო. ჯაფარიძე. ქართული ტომების ისტორიისათვის..., გვ. 155; D. B. Stronach. *op. cit.*, p. 90). მაგრამ საჩხერის ამ სატევრების დამატარიღებელი მნიშვნელობა, ისევე როგორც XL ყორღნის ხელშუბისპირისა (Л. Г. Жоржикашвили, Э. М. Гогодзе. Памятники Триалетн эпохи ранней и средней бронзы. Каталог триалетских материалов, II. Тб., 1974, (далее—Каталог..., № 351)). გარკვეულად ძალას უნდა კარგადეს მათი ანალოგიების ისეთ ადრეულ ძეგლში აღმოჩენის შედეგად, როგორიც ხიზანანთ გორას D ღონეა (იხ. Л. Глонтн, А. Джавахишвили, Г. Джавахишвили, Я. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили. Ук. соч., табл. V: 8, 9).

³⁶¹ იხ. D. F. Easton. *op. cit.*, p. 165.

³⁶² Каталог..., № 350.

³⁶³ H. H. von der Osten. *The Alishar Hüyük, seasons of 1930—1932. Part I.* Chicago, 1937, p. 91—93, fig. 96.

ულის მიწურულით უნდა თარიღდებოდეს³⁶⁴. XL ყორღანის სატევარი საერთო ფორმით დ. სთრონეჩის მე-2 ტიპის კაიაპინარის სატევრის მსგავსია (ტაბ. V, 4), ხოლო პირის მოყვანილობით — მე-3 ტიპის უნახვრეტო, ყუნწიან იაზილიკაიას სატევრისა³⁶⁵ (ტაბ. V, 5). თითქოს შეინიშნება აგრეთვე თრიალეთური სატევრის გარკვეულა მსგავსება თერმის II (კუნძ. ლესბოზე)³⁶⁶ (ტაბ. V, 2) და ტროა II³⁶⁷ (ტაბ. V, 6, 8) „ქალაქების“ სატევრებთან. ბრინჯაოს მსგავსი სატევარი ერთნახვრეტიანი ყუნწით, მომრგვალებულმხრებიანი და ლინზურგანივკვეთიანი გვხვდება თეფე იაპიას IV B დონეშიც. ეს სატევარი, რომელიც 3% კალას შეიცავს, განსაკუთრებით საყურადღებოა იმით, რომ დაახლ. ძვ. წ. 3100—2700 წლებით თარიღდება³⁶⁸ (ტაბ. V, 3).

XL ყორღანს ე. გოგაძე რიგი ნიშნების მიხედვით თრიალეთის აღრეული ჯგუფის ყორღანებს შორის უგვიანესად თელის და ძვ. წ. III ათასწლეულის მიწურულით ათარიღებს მას³⁶⁹. პაგრამ, ეფიქრობთ, აღნიშნულ ყორღანში მოპოვებული სხვა მასალაც, კერძოდ ისეთი მოგვიანო იერის ნაკეთობები, როგორიცაა თხელფურცლოვანი შემოსაკრავები, ობსიდიანის ფუძემოლარული ისრისპირები (ტაბ. VI, 2), მანქვლიანი დასაკრავები თუ ბრინჯაოს აბჯრის ნაწილები (ტაბ. VI, 22—23), არ უნდა იძლეოდეს საფუძველს XL ყორღანის ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარზე უფრო გვიანი ხანით დათარიღებისათვის³⁷⁰. თხელფურცლოვანი ოქროს შემოსაკრავები ცნობილია ურის სამეფო აკლდამებიდან³⁷¹; ფუძემოლარული ისრისპირები გარნისში ჯერ კიდევ მტკვარ-არეზის კულტურის ფენებშია ნაპოვნი³⁷² (ტაბ. VI, 1), ხოლო პუნსონურორნამენტიანი სამკაულები, მანქვლიანი დასაკრავები თუ აბჯრის ნაწილები გვხვდება

³⁶⁴ ანატოლიაში ბ. ბ. I ზედა ზღვრის დათარიღების შესახებ იხ. D. F. Easton. *op. cit.*, p. 165.

³⁶⁵ D. B. Stronach. *op. cit.*, fig. 2:6; fig. 2:9.

³⁶⁶ W. Lamb. *Excavations at Thermi in Lesbos*. Cambridge, 1936, pl. XLVII (31—30).

³⁶⁷ H. Schmidt. *Heinrich Schliemanns Sammlung Trojanischer Altertümer* Berlin. 1902, №№ 5852—5853.

³⁶⁸ C. C. Lambert-Karlovsky, P. L. Kohl. *op. cit.*, p. 15 fig. 1c.

³⁶⁹ ე. გოგაძე. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 30, 95.

³⁷⁰ Б. А. Куфтин. *Археологические раскопки...*, табл. CXV bis: 2; *Каталог...*, №№ 348, 353.

³⁷¹ C. L. Woolley. *op. cit.*, p. 370.

³⁷² Б. А. Рахелян. *Гарни I*. Ереван, 1951, с. 24—25, рис. 10.

ალაჯა ჰილიქში³⁷³ (ტაბ. VI, 4—6, 9—14), კინარეთში (პალესტინა)³⁷⁴ (ტაბ. VI, 27), კარბუნაშა (მოლდავეთი)³⁷⁵ (ტაბ. VI, 20—21), თეფე ჰისარში³⁷⁶ (ტაბ. VI, 19), გიან IV-ში³⁷⁷ (ტაბ. VI, 16), კარატაშ-ში (ლიკია)³⁷⁸ (ტაბ. VI, 15). აღნიშნულ პარალელთა უმეტესობა მიეკუთვნება ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარს. საყურადღებოა ქვაცხელების სამაროვნის ზედა იარუსის სამარხებში აღმოჩენილი პუნსონურორნამენტოანი ასტრალური ნიშნებით, წეროებისა და ირმების გამოსახულებებით შემკული სპილენძის ფირფიტოვანი დიადემა³⁷⁹ (ტაბ. VI, 18), რომელსაც, ვფიქრობთ, ურის სამაროვანზე აღმოჩენილ ოქროს დიადემაზე³⁸⁰ ბევრად უფრო ახლო მდგომი პარალელი მოეძებნება ხალანდრიანში (ყუნდ. სიროსზე) მოპოვებული

³⁷³ H. Z. Koşay. Les foilles d'Alaca Höyük. Ankara, 1951, pl. CCVI, CXC VIII, CLXIX, CXXIX: 2; H. Z. Koşay. Ausgrabungen von Alaca Höyük. Ankara, 1944, Ta. XCII:34, LXXXVII, LXXXII: 28—30, CIX: 177. იდენტური საგანი, სხვა პუნსონური ორნამენტით შემკულ ნივთებთან ერთად, გვხვდება ალაჯა ჰილიქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ჰოროზეტეში. T. Özgüç, M. Akok. Horoztepe. An early bronze age settlement and cemetery. Ankara, 1958, pl. XIV: 3—4, 12 ab (ტაბ. VI, 7—8, 26).

³⁷⁴ იხ. R. Amiran. Connections between Anatolia and Palestine in the early bronze age. «Israel Exploration Journal», vol. 2, 1952, pl. 6a. ამირანის შეხედულებით, პუნსონური ორნამენტით შემკული დისკო პალესტინაში ხირბეთ-ქერაქის კულტურის მატარებელი ხალხის მიერ არის შეტანილი (R. Amiran. Chronological..., p. 318). მასზე გამოსახულ ორნამენტებს უკავშირებენ ნაყოფიერებისა და აღორძინების კალმერტს (იხ. J. B. Hennessy. op. cit., p. 81). განსაკუთრებით აღსანიშნავია საოცარი მსგავსება კინარეთის დისკოსა და იერის ელის სადულის № 2 ყორღანის მანქელან დასაკრავებს შორის (იხ. K. H. Пичхеллаური, Ш. Ш. Дедабришвили. Ук. соч., т. III) (ტაბ. VI, 24); აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობთ, კინარეთის აკლამებისა და იერის ელის ყორღანის ქრონოლოგიურ და კულტურულ დაახლოებაზე უნდა მტკიცებულებდეს.

³⁷⁵ Н. В. Рындина. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., с. 81, рис. 19.

³⁷⁶ E. F. Schmidt. Excavations at Tepe Hissar, Damghan. Philadelphia, 1937, p. 119, pl. LIV.

³⁷⁷ G. Contenau, R. Ghirshman. op. cit., pl. 30, Tomb 104:1.

³⁷⁸ M. J. Mellink. Excavations at Karataş—Semayük and Elmalı, Lycia, 1969. «American Journal of Archaeology», vol. 74, 1970, p. 245, pl. 57, fig. 17.

³⁷⁹ ალ. ჭავჭავაძე, ლ. ლლონტი დასახ. ნაშრ., გვ. 42; ტაბ. XXXVI.

³⁸⁰ L. Woolley. op. cit., pl. 139; იხ. ალ. ჭავჭავაძე, ლ. ლლონტი დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

ადრეული კიკლადური ხანის II ფაზისადმი მიკუთვნებულ ვერცხლის დიადემის სახით³⁸¹ (ტაბ. VI, 17). მსგავსება ამ ორ დიადემას შორის ფორმით, ტექნოლოგიური დონით, კომპოზიციით, სიუჟეტიურ და დეტალებითაც კი იმდენად დიდია, რომ დასაშვებია უნდა ჩანდეს ზათი მიკუთვნება ერთი და იმავე კულტურულ-იდეოლოგიური წრისადმი. თრიალეთის XL ყორღანის აბჯრის ნაწილებთან განსაკუთრებით ახლო მსგავსებას ავლენს ბალთები კარბუნას განძიდან, რომელიც ადრეული ტრიპოლიეს ხანით თარიღდება³⁸². აღსანიშნავია, რომ პუნსონური ტექნიკით შესრულებული ორნამენტით შემკული ხარის ოქროს ქანდაკებები გვხვდება ვარნაში, კალიბრებული ¹⁴C თარიღებით ძვ. წ. V ათასწლეულის შუა ხანებით დათარიღებულ კარანოვოს კულტურის სამარხებში³⁸³ (ტაბ. VI, 3).

თრიალეთის ადრეული ყორღანების დათარიღებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა პემატიტის მსხლისებურ ლაბტისთაეებს ენიჭება. წინა აზიაში ნაპოვნი ანალოგიური ლაბტისთაეების ასაკის გათვალისწინებით ყორღანების ადრეული ჩგუფი დათარიღებულია ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულით³⁸⁴. მაგრამ, ვფიქრობთ, მხედველობაში უნდა მივიღოთ აგრეთვე მსხლისებური ლაბტისთაეების არსებობის ფაქტი ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის და ძვ. წ. IV ათასწლეულის მაზლობელაღმოსავლურ ძეგლებში³⁸⁵, ისევე როგორც პემატიტის მსხლისებური თუ ბირთვისებური ლაბტისთავის აღმოჩენის ფაქტი ნახიჩევანის ქიულ თეფეს ენეოლითურ ფენებში³⁸⁶.

საქართველოს ა. ბ. II ფაზის კულტურის ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრითა და შუა ხანებით დათარიღება ამ ხანას მიკუთვნებული ძეგლების ნაწილის ურის სამეფო აკლამებზე ადრეულად მიჩნევის შესაძლებლობას იძლევა, რაც თავის მხრივ

³⁸¹ Xp. Τσοῦντας. *Κυκλαδικά*, II. 'Εφημερίς 'Αρχαιολογική', Ατენαι, 1899, πιν. 101; K. Branigan. op. cit., p. 183.

³⁸² В. Н. Даниленко Ук. соч., с. 27.

³⁸³ M. Gimbutas. Varna, p. 43, fig. 15.

³⁸⁴ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки..., с. 101; ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 24—26.

³⁸⁵ მაგ., სიალქ III, თეფე გავრა VIII, ნინეიაში, შამ თეფეში, სუზაში, ტროა II, წინადინასტურ ეგვიპტეში. მაზლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებულ მსხლისებური ფორმის ლაბტისთაეების შესახებ იხ. T. J. Arne. Excavations at Shah Tepe, Iran. Stockholm, 1945, p. 274—277.

³⁸⁶ ტ. ჩუბინიშვილი მტკვრისა და არაქსის ორბინარეთის უძველესი კულტურა. თბ., 1965, გვ. 36. მსგავსი მოყვანილობის ლაბტისთავი გვხვდება აგრეთვე შენგავითში ა. ბ. ხანის ფენებში (ლ. ხაჩიკიან. ლოქისკან ქილნაქისაინი მუასილიერ მრთ III ჩაოიარამაქსიჩი. სრხან, 1967, էვ VI).

მახლობელი აღმოსავლეთისა და მისი პერიფერიის ურთიერთობის ხასიათის საკითხის ძირეული გადასინჯვის შესაძლებლობას მიგვცემს.

გ) ადრეული ბრინჯაოს ხანის III ფაზა

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურად, როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით მისი დათარიღების გამო არის მიჩნეული. თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ქვედა ზღვრის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისით განსაზღვრა, თავის მხრივ, ძირითადად ემყარება თრიალეთის ადრეული ყორღანების ჯგუფისა და მტკვარ-არეზის ა. ბ. ხანის კულტურების ძვ. წ. III ათასწლეულით დათარიღებას.

ჩვენი შეხედულებით, თრიალეთის ადრეული ყორღანების და მტკვარ-არეზის კულტურის თარიღების შესაძლო დაძველების გათვალისწინების შედეგად, მისაღები უნდა ჩანდეს თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით და ძვ. წ. II ათასწლეულის ადრეული საუკუნეებით დათარიღება, ე. ი. დროის იმ მონაკვეთით, რომელიც მახლობელი აღმოსავლეთის ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობაში ა. ბ. ხანის უკანასკნელი პერიოდის და შ. ბ. ხანის საწყისი პერიოდის თანადროულია. ვინაიდან წინამდებარე ნაშრომში ეტაპობრივი ნომენკლატურის ტერმინებს, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ვიყენებთ ძირითადად სინქრონული კულტურებისა და ნაკლებად სტადიალური განვითარების თვალსაზრისით ერთ საფეხურზე მდგომი კულტურების აღსანიშნავად შესაძლებლად გვესახება თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის პირველი ორი პერიოდის ა. ბ. ხანის III ფაზაში მოთავსება, ხოლო ამ კულტურის უკანასკნელი ჯგუფი ყორღანების მოთავსება შ. ბ. ხანაში. თუმცა უნდა ითქვას, რომ თვით სტადიალური თვალსაზრისითაც, თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა, მთელი თავისი ხასიათით, ა. ბ. ხანის მახლობელი აღმოსავლეთისა და მისი პერიფერიის ტიპური პროდუქტია. მისი თვისებრივი კავშირი ურის, მაიკოპის, ალაჯა ჰუიუქის, ჰოროზთეფეს და სხვა „სამეფო აკლდამებიან კულტურებთან“ თვალსაჩინოა. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, თავის მხრივ მოწმობს, რომ არ უნდა არსებობდეს საკმაო საფუძველი თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ძვ. წ. III ათასწლეულის ზემოთ აღნიშნული კულტურებისაგან დროის მნიშვნელოვანი მონაკვეთით დაშორებისათვის. საფიქრებელია, რომ თრიალეთის ბრწყინ-

ვალე ყორღანების კულტურა ქრონოლოგიური თვალსაზრისით მათი „მემკვიდრეა“, „ხოლო ზოგიერთის — თანამედროვეც. გასათვალისწინებელია, აგრეთვე, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის წინა აზიაში „სამეფო აკლდამების“ ტიპის სამარხები იშვიათია, რაც შესაძლოა განპირობებული იყოს ადრეკლასობრივი საზოგადოების განვითარების კანონზომიერებით, კერძოდ, შეძენილი სიმდიდრის სამარხებში მოთავსებაზე უფრო რენტაბელური გამოყენების შესაძლებლობების არსებობით.

ადრეული ბრინჯაოს ხანის III ფაზის ანუ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების ა. ბ. ხანის კულტურისათვის მოგვეპოვება მხოლოდ ერთი ^{14}C თარიღი, TB — 26, კალიბრებით — ძვ. წ. 1759 ± 269 წ., საბიდახჩის („საპიტახშო“) № 5 (1958 წ.) ყორღანიდან. ეს თარიღი მოსალოდნელზე „ახალგაზრდაა“ და მხოლოდ მისი მაქსიმალური მნიშვნელობა, რწმუნების ინტერვალის გათვალისწინებით ძვ. წ. 2028 წ., მისაღებად მიგვაჩნია ა. ბ. III ზედა ზღვრისათვის, ხოლო აღნიშნული ფაზის ქვედა ზღვრისათვის terminus post quem-ის თარიღს, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, სავარაუდოა, რომ ალაზნის ველის ყორღანების შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღები იძლეოდნენ.

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის საწყისი თარიღის ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის ადრეულ საუკუნეებში გადატანას, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, არც ამ კულტურის არქეოლოგიური მასალის მონაცემები უნდა ეწინააღმდეგებოდეს. ამ მხრივ საყურადღებოა ალ. ჯავახიშვილის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ ე. გოგაძის მონოგრაფიაში „თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი“ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის დათარიღებისათვის გამოყენებული არქეოლოგიური პარალელების ნაწილი განეკუთვნება ძვ. წ. III ათასწლეულის შუახანებსა და მეორე ნახევარს³⁵⁷. აღსანიშნავია ისიც, რომ ს. პიგოტი თრიალეთის ყორღანებში აღმოჩენილი ეტლების თავისებურებების გათვალისწინების შედეგად აღნიშნული ხანის ზოგიერთ ყორღანს ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებს³⁵⁸. თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის დათარიღების

³⁵⁷ А. И. Джавахишвили. Ук. соч., с. 268. ალ. ჯავახიშვილი შესაძლებლად მიიჩნევს თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის საწყისი თარიღის ერთი საუკუნით დაძველებას და ძვ. წ. XXI ს. გადატანას.

³⁵⁸ S. Piggott. The earliest wheeled vehicles and the Caucasian evidence. «Proceedings of the Prehistoric Society», vol. XXXIV, 1968, p. 281, table II.

დაძველებისათვის ერთ-ერთ საბუთს უნდა წარმოადგენდეს მტკვარ-არეზის კულტურის ტრადიციის მქონე ნიშნების შემორჩენა ცალკეული ყორღანების სპორადულ მასალებში, მტკვარ-არეზის კულტურის დათარიღების ზემოთ ნაგარაუდები დაძველების გათვალისწინებით.

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურაში ცალკეული პერიოდები ე. გოგაძის მიერ შემუშავებული პერიოდიზაციის მიხედვით გამოეყავით²⁸⁹. კერძოდ, ა. ბ. III ფაზაში მოვათავსეთ მისი პირველი და მეორე ჯგუფის ყორღანები და მათ პირობითად ა. ბ. III ფაზის A და B პერიოდები ვუწოდეთ. ამდენად, საქართველოს ა. ბ. III A პერიოდის ძეგლებია: თრიალეთის III, VIII, IX, XIV, XVIII, XXIII, XXXIII, XXXIX, XLI, XLIV, საბიდახჩის №№ 1, 3, 4 ყორღანები, ზურტაყეტის № 2 და ტაბაწყურის ყორღანები, ივრის ველის სადულის № 2 ყორღანი.

ა. ბ. III B პერიოდს განეკუთვნება: თრიალეთის ყორღანები V, VI, XVI, XVII, XXIX, XXXI, XXXIV, XXXVI, XLV, ზურტაყეტის ყორღანები №№ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, საბიდახჩის № 5 (1958 წ.), სამთავროს № 243 და ლილოს ყორღანები.

საიმედო ¹⁴C თარიღების და საქართველოს ფარგლებს გარეთ აღნიშნული ფაზის კულტურის გავრცელების ფაქტების ნაკლებობის გამო, ა. ბ. III დათარიღებისათვის საჭირო ხდება თრიალეთის ყორღანების არქეოლოგიური მასალისა და შედარებითი ქრონოლოგიის მონაცემების უფრო დაწვრილებითი განხილვა.

თრიალეთის კულტურის ასაკის განსაზღვრისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება A პერიოდის ანუ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების პირველი ჯგუფის VIII ყორღანის ინვენტარს. VIII ყორღანის თარიღს ძირითადად განსაზღვრავენ აქატის ოქროსჩარჩოიანი ორკაპა კულონით ³⁹⁰ (ტაბ. VII, 3), რომლის მსგავსი, მოპოვებული ურუქში (ტაბ. VII, 2), ურის მესამე დინასტიის ხანით თარიღდება³⁹¹; თუმცა ეს უკანასკნელი როგორც ქვის გამო-

²⁸⁹ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 39—95; Э. М. Гогодзе. Курганные погребения Лилло. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XX XII — B, თბ., 1976, გვ. 233. თუმცა, სავარაუდოა, რომ თრიალეთის კულტურის ასაკის დაძველებამ თავის მხრივ ალბათ ამ კულტურის პერიოდიზაციაშიც გარკვეული კორექტივების შტანის შესაძლებლობა უნდა მოგვეცეს. სადიქრებელი ზდება, ზგრუთეე, ზედენის ზეგნის, შულავრისა და ალაზნის ყორღანებთან თრიალეთის ყორღანების ქრონოლოგიური ურთიერთმიმართების საკითხის გადასინჯეაც.

³⁹⁰ Каталог..., № 595.

³⁹¹ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки..., с. 94, рис. 98;

ყენებული მასალით, ისე მოყვანილობით განსხვავებულია თრიალეთურისაგან. თრიალეთურის მსგავსი მოყვანილობა აქვს ურის სარგონიდული ხანის აკლდამებში აღმოჩენილ ოქროთი უფრო სადად შემკულ აქატის კულონს (ტაბ. VII, 1).³⁰² ეს პარალელი ურის სამაროვანსა და თრიალეთის VIII ყორღანს შორის არ არის იზოლირებული, ორივეგან გვხვდება სასაფეთქლე ოქროს ხეივები. ³⁰³ ფურცლოვანი ოქროს თავსამკაული ხეივები როგორც სადა, ისე თრიალეთის VIII, XVII და XXXVI ყორღანებში ნაპოვნი თვლებით მოოჭვილი მძივების მსგავსად ³⁰⁴ გავარსული და ტიხრული კომბინირებული ტექნიკით შემკული, გვხვდება ურმიისპირეთში, გეოი თეფეს D ღონის აკლდამებში, ³⁰⁵ სადაც აღმოჩენილია აგრეთვე თრიალეთურის მსგავსი ობსიდიანის ფუძემოლარული ისრისპირი. ³⁰⁶ გეოი თეფეს D ღონის აკლდამები, როგორც ჩანს, გეოი თეფე K ღონისა და პასანლუ VI ღონეს შორის არსებული შუალედური ხანით ანუ პასანლუ VII გვიანი პერიოდით უნდა დათარიღდეს. ასეთი დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას უნდა იძლეოდეს გეოი თეფე K ღონის ფენების უშუალოდ გეოი თეფე D ღონის აკლდამებს ქვემოთ არსებობის ფაქტი ³⁰⁷ და გეოი თეფე K ფინალური ფენების დათარიღება პასანლუ VII ხანით, რაზედაც უნდა მეტყველებდეს პასანლუ VII კერამიკის იმპორტი გეოი თეფე K₂ ღონეში. ³⁰⁸ პასანლუ VII ზემოთ მოყვანილი ხუთი კალიბრებული რადიონახშირბადული თარიღის მიხედვით (მათი საშუალო არითმეტიკული მნიშვნელობაა—ძვ. წ. 2626±428 წ.) პასანლუ VII შედარებით გვიანი ფენების და მათთან ერთად გეოი თეფე D ღონის აკლდამების თარიღად შეიძლება ვივარაუდოთ დაახლ. ძვ. წ. III ათასწლეულის შუახანები თუ მეორე ნახევარი. ³⁰⁹

K. R. Maxwell-Hyslop. *Western Asiatic jewellery c. 3000—612 B. C.* London, 1971, p. 75; ე. გოგაძე. *დასახ. ნაშრ., გვ. 76.*

³⁰² C. L. Woolley. *op. cit.*, p. 371—372, fig. 79.

³⁰³ Каталог..., № 594; C. L. Woolley. *op. cit.*, pl. 146 (U. 12467).

³⁰⁴ Каталог..., № 595.

³⁰⁵ H. Crawford. *op. cit.*, p. 8—9; pl. I, VI—VII.

³⁰⁶ *ibid.*, p. 17.

³⁰⁷ *ibid.*, p. 2.

³⁰⁸ იხ. R. H. Dyson, Jr. *The archaeological...*, p. 16.

³⁰⁹ თრიალეთის ბრწინვალე ყორღანების კულტურის ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით და ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღება ჩრდილო-დასავლეთ ირანში გეოი თეფე D კულტურისა და ცენტრალურ ანატოლიაში „კაპადოკიური კერამიკის კულტურის“ მეტ-ნაკლებად სინქრონული გამოდის. აღსანიშნავია, რომ ამ სამივე კულტურისათვის, პირველად აღნიშნული მხარეების არქეოლოგიურ მასალაში, დამახასიათებელი ზღვება კალიანი ბრინჯაოსაგან დამზა-

საყურადღებოა, რომ თრიალეთის მოოქვილი ოქროს ბურთულე-ბისათვის დამახასიათებელი ზენური მოყვანილობის ხეივები, რომლებიც არ გვხვდება გეოი თეფე D ღონის საყურეებზე, გამოხატულია ურის სამაროვანში მოპოვებულ სამკაულებზე⁴⁰⁰. ურის სამეფო

დებული ნივთები. კალიანი ბრინჯაოს ნაკეთობათა თითქმის თანადროული გავრცელება ცენტრალურ ანატოლიაში, ჩრდილო-დასავლეთ ირანში და ამიერკავკასიაში შესაძლოა ერთმანეთთან გარკვეულ კავშირში იყოს და ერთიქაა იმავე 'მოელენის' შედეგს წარმოადგენდეს. კალიანი ბრინჯაოს წარმოების ტრადიციის წარმოშობის საკითხისათვის საყურადღებო უნდა იყოს მისი არსებობა, როგორც ზემოთ აღნიშნულ, ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ირანში, თეფე იაპიას IVB პერიოდში. როგორც იუწყებიან, სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში ინდოჩინეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთ ნაწილში კალიანი ბრინჯაო ცნობილი იყო ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრიდან (იხ. J. E. Pfeifer. op. cit., p. 231—234).

გასათვალისწინებელია აგრეთვე თრიალეთის ყორღანების მოხატული კერამიკის კავშირი ჩრდილო-დასავლეთ ირანისა და ცენტრალური ანატოლიის მოხატულ კერამიკასთან. ჩვენი აზრით, არ უნდა იყოს გამოირჩეული ჩრდილო-დასავლეთ ირანისა და ცენტრალური ანატოლიის ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის მოხატული კერამიკის დაკავშირების შესაძლებლობა ინდოევროპულ, კერძოდ ანატოლიურ, ენებზე მოლაპარაკე მოსახლეობასთან (გ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე). ცენტრალურ ანატოლიაში ხეთური ტომების გამოჩენის საკითხისათვის. 1976 წ. წლეულის თემის ნაწილი). ჩრდილო-დასავლეთ ირანის „მტკვარ-არზის კულტურის“, კერძოდ, გეოი თეფე K ღონის, ასაკის ზემოთ ნაგარულდება დაძველებამ შესაძლებელი გახდა გეოი თეფე D ღონის ქვედა ზღვრის დაძველებაც, რაც, თავის მხრივ, საფუძველს გვაძლევს გეოი თეფე D ღონის ქვედა თარიღი „კაპადოკიური კერამიკის“ ქვედა თარიღს დაეუახლოოთ და შესაძლოა ამ უკანასკნელზე ადრეულადაც შეიჩინოთ. აღნიშნული გარემოება თავის მხრივ შესაძლებლობას იძლევა ვივარაუდოთ ცენტრალური ანატოლიის „კაპადოკიურკერამიკიანი“ მოსახლეობის გენეტიკური კავშირი გეოი თეფე D კულტურის მატარებელ მოსახლეობასთან. თრი-ალეთში კულტურაში მსგავსი მოხატული კერამიკა, როგორც ჩანს, შედარებით გვიან, „კაპადოკიური კერამიკის“ და გეოი თეფე D ღონის კულტურის დასასრულ ზანში უნდა ვრცელდებოდეს.

⁴⁰⁰ C. L. Woolley. op. cit., pls. 138 (U. 10984, U. 11584), 219 (U. 8374); მიუხედავად ბ. კუფტინის შეხედულებისა შუმერში ფილიგრანული ტექნიკის გავრცელებასთან შედარებით უპირატეს გამოყენებაზე და თრიალეთური შმივის ანალოგიის მხოლოდ ვაფიოს (საბერძნეთი) ახალმიკენური ეპოქის ნიმუშში გამოვლენის შესახებ (Б. А. Куптин. Ук. соч., с. 93—94), ვფიქრობთ, მხედველობაშია მისაღები თვით ბ. კუფტინის შენიშვნა გავარსული ტექნიკის არსებობაზე ტროა II-ში (Троа II, с. 93), როქლის დასასრულიც, თანამედროვე მონაცემებით, სავარაუდოა ძვ. წ. XXVII ს. (D. F. Easton. op. cit., p. 165). თუმცა, ჯ. იაქარი ტროა II დასასრულს ტარსუსის ა. გ. III ა პერიოდის გვიანი ხანით განსაზღვრავს (J. Yakar. op. cit. p. 62), რაც დ. ისთონის მიხედვით ძვ. წ. XXV ს. თარიღდება (D. F. Easton. op. cit., p. 165). ამ საკითხთან დაკავშირებით განსაკუთრებით საყურადღებოა ე. გოგაძის დაკვირვება

სამაროვანთან პარალელს ბ. კუფტინი ხედავს თრიალეთის ვერცხლის სარწყულის ტარის ანჯამების ვერტიკალურ მილაკებშიც, რომლებიც ურის აკლდამების ლითონის ჭურჭელზე მიჩაჩილული მილაკების მსგავსად არიან დამაგრებულნი⁴⁰¹. ურის სამეფო სამაროვანში ნაპოვნ ზღის პატარა ინკრუსტირებულ ყუთთან⁴⁰² ეძებნება პარალელი, ო. ჭაფარიძის დაკვირვებით, ზურტაკეტის № 3 ყორღანის ხის ყუთის ნაშთებს ოქროს ტიხრებით და ქვის თვლებით⁴⁰³. თრიალეთის ოქრომჭედლობაში ერთ-ერთ ძირითად ორნამენტალურ მოტივს — ზენურ და S-ისმაგვარ ორმაგ სპირალს, ზოგჯერ მავთულის დარჩილვით შესრულებულს⁴⁰⁴, ურის აკლდამების გარდა პარალელები ეძებნება კარაჰუიუქის (კონიის ველზე) VII ღონეში⁴⁰⁵ (დ. ის-

თრიალეთური გაეარსული ტექნიკის მიკენურისაგან, საყრდნობის გარეშე თავისუფლად დარჩილული გაეარსის მწკრივებისაგან, განსხვავების შესახებ. კერძოდ, ოქროს მარცვლები თრიალეთურ სამკაულებზე, ისევე როგორც ტროა II მოპოვებულ ოქროს საყურეებზე, მხოლოდ მავთულებს შორის არის მოქცეული ან მათ გაყოლებითაა დასმული (ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 71—72). აღნიშნულ პარალელთა გათვალისწინების შედეგად, ვფიქრობთ, აღარ უნდა იყოს მოულოდნელი ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში თრიალეთური თვლებით მოიქეილი ოქროს მძივის ბურთულებისა და XVII ყორღანის ცნობილი ოქროს სასმისის (Каталог..., № 737) არსებობა. აღსანიშნავია, აგრეთვე, მსგავსი ტექნიკის ვაშოყენებით დამზადებული გაეარსით ორნამენტირებული ვერცხლის საკინძების ოქროს თავები (Там же..., № 732—733, 891), რომელთაც, თავის მხრივ, პარალელები ეძებნებათ მსგავსი ტექნოლოგიით დამზადებულ (K. R. Maxwell — Hyslop. op. cit., p. 75) ალაჯა ჰუიუქის აკლდამების სფერულთაგან საკინძებში (H. Z. Kofa y. Les foilles..., pl. CLXXXVII). ალაჯა ჰუიუქის აკლდამების ინვენტართან აახლოებენ აგრეთვე თრიალეთის ყორღანების შემოსაყრავეებს, მძივებს, ხოლო თრიალეთის ყორღანების კერამიკის ორნამენტაციის მსგავსებას ხედავენ ალაჯა ჰუიუქის ოქრო-ვერცხლის ჭურჭლის შემკულობასთან (ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 73; K. R. Maxwell — Hyslop. op. cit., p. 75).

⁴⁰¹ Каталог..., № 730; Б. А. Куфтин. Археологические раскопки..., с. 94.

⁴⁰² C. L. Woolley op. cit., pl. 103.

⁴⁰³ ო. ჭაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ., 1969, გვ. 170—171; ტაბ. XI, სურ. 10. აეტორი აღნიშნავს აგრეთვე თრიალეთური თვლის ფორმის ახლო მსგავსებას ზოგიერთ შემთხვევაში ურის ინკრუსტირებული ნივთების თვლებთან (იქვე, გვ. 171). ბ. კუფტინი თრიალეთის V ყორღანის ოქროს ცხოველის (Каталог..., № 491) თვლების ნივაროვან ფუძეზე დამაგრების ტექნიკას ურის სამეფო სამაროვნის თხის ფიგურებზე გამოყენებულის ანალოგიურად თვლის (Б. А. Куфтин. Археологические раскопки..., с. 94; рис. 101.).

⁴⁰⁴ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 73—74; Каталог..., №№ 595, 619, 891, 960.

⁴⁰⁵ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 73.

თონის მიხედვით, ძვ. წ. XXVII ს. თარიღდება)⁴⁰⁶, ტროა II გ დონეში⁴⁰⁷, ალაჯა ჰუიუქის აკლამებში⁴⁰⁸ და სხვ. ამდენად არც წმინდა რჩილვის ტექნოლოგიურად რთული პროცესის არსებობა ეწინააღმდეგება ა. ბ. III ფაზის ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებას, რადგან როგორც ვხედავთ, შუმერსა და ტროადაში ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარსა და შუახანებში ანალოგიური ხერხით დამზადებული სამკაულები გვხვდება. საყურადღებოა, რომ ჯ. ბაჰი ტროადაში მოპოვებულ მავთულისაგან ნაკეთებ სამკაულებს⁴⁰⁹ ტიპოლოგიური თვალსაზრისით არ ანსხვავებს ურის სამაროვნის სამკაულისაგან⁴¹⁰ და მესოპოტამიური წარმომავლობის მქონედ მიიჩნევს⁴¹¹.

საქართველოს ა. ბ. III ანუ თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ა. ბ. ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის საყურადღებო უნდა იყოს ზურტაყეტის № 4¹¹² და თრიალეთის XVII⁴¹³ ყორღანების პუნსონური ორნამენტით შემკული ოქროს ფურცლოვანი დისკოები, რომლებიც თავიანთი აღნაგობით უფრო გვიანდლები ჩანან, ვიდრე პუნსონური ორნამენტით შემკული ალაჯა ჰუიუქისა და კინარეთის ოქროს საკინძე და დისკო.

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურისათვის მიღებული თარიღის დაძველების საჭიროებაზე ალბათ უნდა მიგვანიშნებდეს თრიალეთში ნაპოვნი ხეზე ან სხვა მასალაზე გადასაკრავი ოქრო-ვერცხლის ფურცლოვანი ნაკეთობების ანალოგიები აღრედინასტიური ხანის ურიდან და სფერული და სხვა სახის ღრუ მძივების გარეგნული და ტექნოლოგიური მსგავსება მაიკოპის ღიდი ყორღანის მძივებთან⁴¹⁴.

⁴⁰⁶ D. F. Easton. op. cit., p. 165. ჯ. იაქარი კარაპოუქის ამ დონეს შედარებით გვიანდელაა, ტარსუსის ა. ბ. III ა პერიოდის თანადროულად, მიიჩნეს (J. Yakar. op. cit., p. 62).

⁴⁰⁷ H. Schliemann. Ilios, ville et pays des troyens. Resulta des fouilles sur l'emplacement de Troie et des explorations faites en Troade de 1871 a 1882. Paris, 1885, №№ 898, 900—902, 917, 937—938.

⁴⁰⁸ H. Z. Koşay. Ausgrabungen..., Ta. CIX: 12, 26; H. Z. Koşay. Les fouilles..., pl. CCVI.

⁴⁰⁹ G. F. Bass. A hoard of Trojan and Sumerian Jewelry. «American Journal of Archaeology», vol. 74, 1970, pl. 86, figs. 1, 20—23.

⁴¹⁰ იხ. C. L. Woolley. op. cit., pl. 220.

⁴¹¹ G. F. Bass. op. cit., p. 338.

⁴¹² ი. ჯაფარიძე. არქეოლოგიური..., გვ. 40, ტაბ. XIX: 4.

⁴¹³ Каталог..., № 734. გარკვეული მსგავსება მას თითქმის მოეპოვება ურის სამაროვანში მოპოვებულ დისკოსთან (იხ. C. L. Woolley. op. cit., pl. 219, U. 8007). შდრ. ტაბ. VI, 28 და ტაბ. VI, 25.

⁴¹⁴ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 74—75.

საქართველოს ა. ბ. III ფაზის კულტურის ძე. წ. III ათასწლეულის ძეგლებთან ქრონოლოგიური დაახლოებისათვის საყურადღებო მონაცემებს უნდა იძლეოდეს თრიალეთის XVII ყორანის ვერცხლის სარწყულზე⁴¹⁵ და V ყორანის ვერცხლის სასმისზე⁴¹⁶ აპოკედლილი სურათები. ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ამ სურათების, ხეებისა და ცხოველთა ჯგუფების ცალკეულ გამოსახულებებს უფრო მეტი საერთო ეძებნება ადრედინასტიური ხანის მესოპოტამიისა და მაიკოპის კულტურის ხელოვნების ნიმუშებთან, ვიდრე უფრო გვიანდელ, ასურულ ხელოვნებასთან⁴¹⁷. ქ. რ. მაქსუელ-პისლოპიც ხის გამოსახულებებს თრიალეთური ვერცხლის ჭურჭლებიდან ამსგავსებს ხეს, აღბეჭდილს მაიკოპის ყორანის ვერცხლის თასზე⁴¹⁸. ე. გოგაძე თვლის, რომ თრიალეთის სასმისისა და სარწყულის ცხოველთა სურათები უახლოვდება მაიკოპში, ალაჯა ჰეიუქში, ჰოროზთეფეში, შუმერული ხანის სამხრეთ მესოპოტამიაში დადასტურებული ცხოველების გამოსახულებებს, რომლებიც სიმშვიდითა და მოძრაობის თავისებური მანერით ხასიათდებიან⁴¹⁹. შ. ამირანაშვილის მოსაზრებით, თრიალეთურ ჭურჭლებზე აღბეჭდილი ცხოველთა რეალისტური გამოსახულებები წარმოადგენენ მაიკოპური სტილის შემდგომ განვითარებას⁴²⁰. თრიალეთის ვერცხლის სასმისისა და სარწყულის სურათები კომპოზიციურად და ნაწილობრივ სიუჟეტურადაც, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით ახლოს მართლაც მაიკოპის დიდი ყორანის ვერცხლის ჭურჭლების გამოსახულებებთან⁴²¹ დგანან. თრიალეთის ვერცხლის სასმისის ფორმის მხრივაც ადრეული პარალელი ეძებნება ტროა II გ ვერცხლის და ოქროს ბრტყელძირიანი სასმისების სახით⁴²². ტროა II გ ახალი მონაცემე-

⁴¹⁵ Каталог..., №№ 730, 486.

⁴¹⁶ Там же, № 486.

⁴¹⁷ Б. А. К у ф т и н. Археологические раскопки., с. 88.

⁴¹⁸ K. R. M a x w e l l — H y s l o p. op. cit., p. 75.

⁴¹⁹ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 77, 136.

⁴²⁰ Ш. Я. А м и р а н а ш в и л и. Серебряный кубок из раскопок в Триалети. «Вестник древней истории», 1947, № 2, с. 150—157.

⁴²¹ იბ. Отчетъ императорской археологической комисіи за 1897 годъ. Санктпетербургъ, 1900, рис. 26—28.

⁴²² H. S c h l i e m a n n. op. cit., p. 586, 594; №№ 840—841, 858. ე. გოგაძის შენიშვნითაც, ტროაში გვხვდება თრიალეთური თასის მსგავსი ფორმების მარტივრელიფური დეკორიანი ჭურჭლები და რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, ერთ შემთხვევაში თრიალეთურის მსგავსივე ღრუ ფეხით (ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 75, 135; მითითებულია: H. S c h l i e m a n n. Ilios. Leipzig, 1881, №№ 776—777, 794).

ბით ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის გვიან ნაწილში თავსდება⁴²³.

მიუხედავად იმისა, რომ სამკაულებისა და საერთოდ ოქრო-მკედლური ნაწარმის დამათარილებელი მნიშვნელობა ფორმების შედარებითი სტაბილურობისა და ე. წ. მემკვიდრეობითი ფაქტორის გამო სათუთა, ძვ. წ. III ათასწლეულის არქეოლოგიურ მასალასთან თრიალეთის ყორღანების ინვენტარის ანალოგიების სისტემატური ხასიათი, სავარაუდოა, რომ მოწმობდეს თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ადრეული ეტაპების ძვ. წ. III ათასწლეულის „სამეფო აკლდამების კულტურებთან“ ქრონოლოგიურ სიახლოვეს და ამდენად უნდა გამოდგეს თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის დათარიღებისათვის ამ აკლდამების ხანით თუ არა, მათი მომდევნო ხანით მაინც.

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ა. ბ. ხანის კულტურის (ანუ ა. ბ. III) ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებას არც აღნიშნული ხანის ყორღანებში მცირე რაოდენობით წარმოდგენილი ლითონის იარაღის ხასიათი უნდა ეწინააღმდეგებოდეს, რომელთაც, მათი სრულყოფის მუდმივი ტენდენციის არსებობის გამო, ბევრად უფრო მეტი დამათარილებელი მნიშვნელობა აქვთ სამკაულებთან შედარებით.

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის I ჯგუფის (ანუ ა. ბ. III A პერიოდის) ყორღანებიდან ცნობილია ერთადერთი იარაღი, მომცრო ფოთლისებური სატევარი გახვრეტილი ყუნწით და პირზე ოდნავ შესამჩნევი წიბურით, ნაპოვნი XVIII ყორღანში⁴²⁴ (ტაბ. VIII, 10). მსგავსი იარაღი მოპოვებულია აგრეთვე „ბედენური კერამიკის“ შემცველ შულავრის № 4 ყორღანში⁴²⁵; როგორც ო. ჯაფარიძე აღნიშნავს, ამ ტიპის იარაღი ამიერკავკასიაში საკმაოდ ადრე იწყებს გავრცელებას⁴²⁶. XVIII ყორღანის სატევარს საერთო იერით უახლოვდება სატევარი პოლიოხნის „წითელი ქალაქიდან“⁴²⁷ (ტაბ. VIII, 11), რომელიც ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულით და ძვ. წ. III ათასწლეულის ადრეული საუკუნეებით უნდა თარიღდებოდეს⁴²⁸.

⁴²³ D. F. Easton. op. cit., p. 165. ტროა II თარიღის შეახებ ის. აგრეთვე ზემოთ შ ნ. 400.

⁴²⁴ Каталог..., № 761.

⁴²⁵ ო. ჯაფარიძე. ბრინჯაოს ხანის..., გვ. 143, სურ. 63:4.

⁴²⁶ ო. ჯაფარიძე. არქეოლოგიური..., გვ. 156.

⁴²⁷ L. Bernabò Brea. Poliochni, città preistorica nell'Isola di Lemnos. Roma, pl. CLXXIVe.

⁴²⁸ D. F. Easton. op. cit., p. 165.

II ჯგუფის (ანუ ა. ბ. III B პერიოდის) ყორღანებიდან ცნობილია XVII ყორღანის ვერცხლის სატევარი ⁴²⁰ (ტაბ. VIII, 13), XXIX ⁴³⁰ (ტაბ. VIII, 12) და საბიდახჩის № 5 (1958 წ.)⁴³¹ (ტაბ. VIII, 14) ყორღანების ბრინჯაოს სატევრები. ყველა მათგანისათვის დამახასიათებელია პირის გასწვრივი რელიეფური ხაზები.

II ჯგუფის ყორღანების პირდაღარულ სატევრებთან ახლოს დგას ურის სამაროვნის ერთ-ერთი სამარხიდან⁴³² ცნობილი სატევარი⁴³³ (ტაბ. VIII, 19), რომელიც გვხვდება ზემოთ აღნიშნულ თრიალეთურის მსგავს თავსამკაულ ხეიასთან ერთად. ქ. რ. მაქსუელ-პისლოპი, იმის გამო, რომ ამ ტიპის სატევრები ამიერკავკასიის რამდენიმე ყორღანში გვხვდება, ურის სატევარს ამიერკავკასიიდან შემოტანილად ან ამიერკავკასიური ნიმუშების მიხედვით დამზადებულად მიიჩნევს⁴³⁴.

აღსანიშნავია, რომ სატევრის პირის ცენტრალური ქედის ორსავე მხარეს ვიწრო ლარებით და რელიეფური ხაზებით შემკობა დამახასიათებელი ნიშანია ბიბლოსის ა. ბ. III და შუა ბრინჯაოს პერიოდებისათვის და გვხვდება აგრეთვე შუა მინოსური ხანის I ფაზაში ⁴³⁵ (ტაბ. VIII, 20). მსგავსი ხერხით შემკული მახვილები, ქ. რენფრიუს მიერ კიკლადურ ლითონნაკეთობათა VII კლასს მიკუთვნებული და

⁴²⁰ Каталог..., № 729.

⁴³⁰ Там же, № 784.

⁴³¹ ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბ., 1960, ტაბ. XVII:1.

⁴³² ამ სამარხს (PG 1422) ურის მესამე დინასტიის ადრეული ხანით ათარიღებენ (K. R. Maxwell-Hyslop. op. cit., p. 65, 74; H. J. Nissen. Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur unter besonderer Berücksichtigung der Stratigraphie der Privatgräber. Bonn, 1966), მაგრამ მისი გამთხრელი ლ. ეული სამარხის შინაგანი მონაცემების საფუძველზე ატკიცებს, რომ იგი განეკუთვნება საშუალოდ პერიოდს ურის ადრეულ სამარხებსა და სარგონიდელი ხანის სამარხებს შორის (C. L. Woolley. op. cit., p. 184—186), ხოლო აქ მოპოვებულ სატევარს, ურის მეორე დინასტიისათვის დამახასიათებლად მიიჩნევს (ibid., p. 308).

⁴³³ C. L. Woolley. op. cit., pl. 228: 2 (U: 12479); იხ. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. 1960, გვ. 156 ო. ჯაფარიძე მიუთითებს აგრეთვე თეფე ვიანში ნაპოვნ სატევარზე, რომელსაც პირის შუა ნაწილში შეკეთილი ქელი აქვს, ქელს კი აქეთ-იქით წვრილი ლარები ჩამოსდევს (იქვე: E. Herzfeld. Iran in the Ancient East. London—New York, 1941, pl. XXVIII).

⁴³⁴ K. R. Maxwell-Hyslop. op. cit., p. 74.

⁴³⁵ K. Branigan. Byblite daggers in Cyprus and Crete. «American Journal of Archaeology», vol. 70, 1966, p. 123, ill. 2A.

ა. ბ. ხანაზე გვიანდელად მიჩნეული, მოპოვებულია კუნძულ ამორგოსზე.⁴³⁶ ქ. ბრანიგანის აზრით, კვიპროსის ადრეულ ჰელადურ III ფაზის კონტექსტში ორი ექსპორტირებული სატევრის აღმოჩენა (ტაბ. VIII, 21, 29) უნდა მოწმობდეს ამ ტიპის სატევრების წარმოებას შუამინოსურ I ა პერიოდში⁴³⁷. გასათვალისწინებელია აგრეთვე ღარებითა და რელიეფური ხაზებით შემკული სატევრის პირები, რომლებიც არ არიან შუამინოსურ I ფაზაზე გვიანდლები და შესაძლებელია ადრემინოსურა ხანითაც დათარიღდნენ⁴³⁸ (ტაბ. VIII, 22, 23). ქ. ბრანიგანის შენიშვნით, მსგავსი სატევრები, როგორც ჩანს, ა. ბ. II ხანაში უნდა იწყებდნენ გამოჩენას თუ უფრო ადრე არა.⁴³⁹

ზურტაკეტის № 3 ყორღანის ბრინჯაოს არამკვეთრქელიან სატევარს⁴⁴⁰ (ტაბ. VIII, 25) საკმაოდ ადრეული პარალელი ეძებნება ამუკის F ფაზის ფენებში მოპოვებული სატევრის სახით, რომელსაც ორსავე პირზე დაბალი, მაგრამ ადვილად შესამჩნევი ცენტრალური ქედი გასდევს⁴⁴¹ (ტაბ. VIII, 31).

თრიალეთის XXXVI ყორღანის ნაყარის ძირზე აღმოჩნდა ბრინჯაოს იარაღის ფრაგმენტები ვიწრო მკვეთრი ქელით⁴⁴² (ტაბ. VIII, 24). ასეთივე ქელი აქვს სატევარს თრიალეთის კულტურის თანადროულად მიჩნეული გეოი თეფეს აკლადმიდან⁴⁴³ (ტაბ. VIII, 28). მხედველობაში მისაღებია აგრეთვე ჰოროზთეფეში (ტაბ. VIII, 26) და ალაჯა ჰუიუქში (ტაბ. VIII, 30) ნაპოვნი მკვეთრქელიანი სატევრები.⁴⁴⁴

სატევრებზე მკვეთრი ქელის არსებობა, რომლის ფუნქციონალურ დანიშნულებას იარაღის სიმტკიცის გაზრდა წარმოადგენდა, ადრეული მინოსური ხანიდან არის ცნობილი ეგეოსის ზღვის აუზში⁴⁴⁵ (ტაბ. VIII, 27, 33). გამოკვეთილი ქელი გვხვდება აგრეთვე ურის სა-

⁴³⁶ C. Renfrew. Cycladic metallurgy and the Aegean early bronze age. «American Journal of Archaeology», vol. 71, 1967, p. 13, 20, pl. 5, 8.

⁴³⁷ K. Branigan. Aegean..., p. 11, pl. 7:291, 292 A.

⁴³⁸ ibid., p. 160, pl. 7: 283, 294.

⁴³⁹ ibid., p. 10.

⁴⁴⁰ ო. ჯაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1969, სურ. 9:2; ტაბ. IX:3.

⁴⁴¹ R. J. Braidwood, L. S. Braidwood. op. cit., p. 245—246, pl 54:1, fig. 185: 5.

⁴⁴² ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 62; ტაბ. 28:14.

⁴⁴³ H. Crawford. op. cit., p. 15, fig. 4D.

⁴⁴⁴ T. Özgüç, M. Akok. Horoztepe..., pl XVIII: 15—19; H. Z. Koşay. Les fouilles..., pl. CLXXXIII, fig. 2.

⁴⁴⁵ K. Branigan. Aegean..., p. 10—11; pls. VI: 254, VII: 263, etc.

მეფო აკლდამების ოქროს სატევრის პირებზე⁴⁴⁶ (ტაბ. VIII, 32), სადაც ისინი, თითქმის ყოველთვის, ადრეულ სამარხებშია ნაპოვნი⁴⁴⁷.

საქართველოს ა. ბ. III ფაზის და თრიალეთის II ჯგუფის ყორღანების ზედა თარიღის განსაზღვრისათვის მოსალოდნელი იყო, რომ მნიშვნელობა ჰქონოდა თრიალეთის კულტურის II ჯგუფის დასასრული ხანით დათარიღებულ ძეგლებში — სამთავროს № 243 სამარხში⁴⁴⁸ და ლილოს № 1 ყორღანში⁴⁴⁹ — აღმოჩენილ საგმირავ მახვილებს.

მახვილებს ამიერკავკასიაში ადრეული მიკენური ხანის ეგეოსური სამყაროდან შემოტანილებად მიიჩნევდნენ⁴⁵⁰. მაგრამ საგმირავი მახვილის პოვნამ სადულის № 2 ყორღანში⁴⁵¹, რომელიც ა. ბ. III ფაზის A პერიოდს განეკუთვნება მნიშვნელოვნად გამოაცალა საფუძველი მათ გამოყენებას რელატიური ქრონოლოგიის საჭიროებისათვის. ე. გოგაძის შეხედულებით, ლილოს, სამთავროს, ყაჩაღანის, ალავერდის ტიპის საგმირავი მახვილების პროტოტიპის სადულის ყორღანში აღმოჩენამ შესაძლებელი გახადა ამიერკავკასიის საგმირავი მახვილების ზოგიერთი ნიშან-თვისების ლოკალურ თავისებურებად მიჩნევა და მათი ეგეოსურ მახვილებზე უფრო ადრეული ხანით დათარიღება⁴⁵².

როგორც ირკვევა, ჯერ კიდევ ა. ბ. ხანაში ძველი სამყაროს სხვადასხვა რეგიონებში ადგილი აქვს სატევრების თანდათანობით გადაზრდას მახვილებში. ამ პროცესის მიმდინარეობას ავლენენ ალაჯა ჰუიუქი (ცენტრალურ ანატოლიაში), ლევკასი (კრეტაზე), ამორგოსი (ეგეოსში), ბიბლოსი (ლევანტში), სოლი-პომპეიოპოლისი (ცილიკიაში)⁴⁵³. აღსანიშნავია, რომ, ქ. რენფრეუს შეხედულებით,

⁴⁴⁶ C. L. Woolley. op. cit., pls. 152, 155, 157, 190, 228:3.

⁴⁴⁷ ibid., p. 308.

⁴⁴⁸ გ. ლომთათიძე. ბრინჯაოს სატევრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში. თბ., 1974, ტაბ. XIX:6—7.

⁴⁴⁹ Э. М. Гогадзе. Ук. соч., с. 228, таб. XXIII: 3.

⁴⁵⁰ ივ. ს. ა. Э с а я н. Оружие и военное дело древней Армении (III— I тыс. до н. э.). Ереван, 1966, с. 80; T. Sulimirski. Prehistoric Russia. London, 1970, p. 274.

⁴⁵¹ К. Н. Пицхелаури, Ш. Ш. Дедабришвили. Ук. соч., с. 17, табл. II:2.

⁴⁵² Э. М. Гогадзе. Ук. соч., с. 234.

⁴⁵³ C. Renfrew. The emergence of civilization. The Cyclades and the Aegean in the third millennium B. C. London, 1972, p. 324. დ. სტრონეის შეხედულებით, იმ გარემოებას, რომ ადრეულ ხანებში მახვილები არ წარმოადგენდნენ მხოლოდ „სამეფო აკლდამებიათვის“ დამახასიათებელ იარაღებს, ცხად-

არ არსებობს არავითარი საპირობა აღნიშნული ევოლუციონური პროცესების ერთმანეთთან დაკავშირების პოსტულირებისათვის⁴⁵⁴; მისი აზრით, სამკედლო ოსტატობის ამალეობასთან ერთად თანდათანობით იზრდებოდა იარაღის სიგრძე და თითოეულ რეგიონში გრძელი მახვილი ადგილობრივი პროტოტიპებიდან უნდა განვითარებულიყო⁴⁵⁵. საფიქრებელია, რომ ანალოგიურ ვითარებას ადგილი უნდა ჰქონოდა ამიერკავკასიაშიც. აქ, სადულის ყორღანში, აღმოჩენილი მახვილი ჭერჭერობით ყველაზე ადრეულია.

მიუხედავად თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურისათვის რადიონახშირბადული თარიღების ფაქტიური უქონლობისა, დასავლეთ საქართველოში ამ კულტურის თანადროული ხანით დათარიღებული პროტოკოლხური პერიოდისათვის⁴⁵⁶ მიღებული შესწორებული ^{14}C თარიღები ანაკლიის დიხა-გუძუბას II ფენიდან: TB — 274, ძვ. წ. 2258 ± 308 წ., TB — 275, ძვ. წ. 2352 ± 316 წ., TB — 276, ძვ. წ. 2108 ± 360 წ., TB — 80 (5 მ სიღრმეზე). ძვ. წ. 1590 ± 256 წ., ვფიქრობთ, კარგად შესაბამეზა თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ზემოთ მიღებულ თარიღს და ამავე დროს ეხმანება, პროტოკოლხური კულტურის საწყისი თარიღის ძვ. წ. III ათასწლეულში გადატანის შესაძლებლობის შესახებ თ. შიქელაძის მიერ გამოთქმულ ვარაუდს⁴⁵⁷.

შუა ბრინჯაო

ა) შუა ბრინჯაოს ხანის I ფაზა

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის III ჯგუფის ყორღანების ხანა, ანუ საქართველოს შუა ბრინჯაოს ხანის I ფაზა, ჩვენი აზრით, მახლობელი აღმოსავლეთის შ. ბ. ხანის სინქრონულია და დაახლოებით ძვ. წ. II ათასწლეულის ადრეულ საუკუნეებს უნდა მოიცავდეს.

ყოფს აკლათიბელში ნაპოვნი 28 სმ სიგრძის (წვერნაკლული) ა. ბ. ხანის იარაღი D. B. Stronach. op. cit., p. 94).

⁴⁵⁴ C. Renfrew. The emergence..., p. 324.

⁴⁵⁵ ibid. რ. მაქსუელ-პისლოპი აღნიშნავს, რომ მკედლისათვის, რომელიც აზადებს სატევრებს, მსგავსი სახეობის მახვილის ჩამოსხმა არ წარმოადგენს ვადაც ლახავ სიძნელეს (იხ. K. R. Maxwell-Hyslop. Daggers and swords in Western Asia. «Iraq», vol. VIII, 1946, p. 21).

⁴⁵⁶ პროტოკოლხური პერიოდი ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდებოდა. იხ. თ. შიქელაძე. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბ., 1974, გვ. 71, ტბ. XXIV.

⁴⁵⁷ იქვე, გვ. 70—72.

შ. ბ. I ფაზაში სავარაუდოა შემდეგი ძეგლების გაერთიანება: თრიალეთის I, II, VII, XV ყორღანები, საბიდახჩის № 5 (1939 წ.) ყორღანი და სხე⁴⁵⁸.

დასადგენად თრიალეთის კულტურის ზედა თარიღისა, რომელიც ამავე დროს შ. ბ. I ფაზის დასასრულს აღნიშნავს, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება XV ყორღანის მასრიან შუბისპირს⁴⁵⁹ (ტაბ. VIII, 5). ბ. კუფტინის პერიოდიზაციით, XV ყორღანი თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის ერთ-ერთ ადრეულ ყორღანად იყო მიჩნეული და ამდენად ამ ყორღანში ნაპოვნი მასრიანი შუბისპირისათვის მიღებული თარიღი თრიალეთის კულტურის მომდევნო ყორღანებისათვის გარკვეულად *terminus post quem*-ს წარმოადგენდა.⁴⁶⁰ უკანასკნელ ხანებში დადგენილმა თრიალეთის კულტურის პერიოდიზაციამ XV ყორღანი თრიალეთის კულტურის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო გვიანდელ ძეგლად აქცია⁴⁶¹. ამდენად ამ ყორღანში მოპოვებული მასრიანი შუბისპირის თარიღი თრიალეთის კულტურისათვის უკვე *terminus ante quem*-ს უნდა აღნიშნავდეს.

თრიალეთის XV ყორღანის შუბისპირის ანალოგიური შუბისპირი ცნობილია კიროვაცანის ყორღანიდან⁴⁶². ორივე ეს ბრინჯაოს შუბისპირი ხასიათდება ვერცხლის სალტით, ტარის დასამაგრებელი ნასვრეტებით მასრაზე, მაღალი წიბურიანი ქედით, რომელსაც რელიეფური ხაზები ჩასდევს.

ბ. კუფტინი შენიშნავს, რომ თრიალეთის მდიდრული ყორღანების კერამიკისა და სხვა ინვენტარის უფრო ძველი ეპოქისაკენ სწრაფვის მიუხედავად, XV ყორღანის მასრიანი შუბისპირი არ უნდა იყოს ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის დასასრულზე უფრო ადრეული⁴⁶³. კ. შეფერი ამ შუბისპირს უკავშირებს მიკენის მახლობლად, პროსიმნაში, კეფალარის ბორცვზე მოპოვებულ შუბისპირებს⁴⁶⁴ (ტაბ. VIII, 6), რომელთა ასაკიც გვიანპელადური IIIa

⁴⁵⁸ იხ. ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 39.

⁴⁵⁹ Каталог..., № 670.

⁴⁶⁰ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки..., с. 96—97; Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная..., с. 73.

⁴⁶¹ ი. ჭაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1960, გვ. 34; ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 39.

⁴⁶² იხ. А. А. Мартыросян. Ук. соч, с. 64, рис. 28.

⁴⁶³ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки..., с. 96. Б. А. Куфтин. Археологическая маршрутная..., с. 73.

⁴⁶⁴ C. W. Blegen. Prosymna. The Helladic settlement preceding the Argive Heraeum, vol. II. Cambridge, 1937, fig. 510: 1—3. დიდ მადლობას მოვასხენებ ბატონ ელგუჯა გოგაძეს შუბისპირების ჩანახატების გადმოცემისათვის. იხ. აგრეთვე, M. Gimbutas. Bronze age..., p. 92—93, fig. 51: 1.

ტიპის კერამიკის საფუძველზე, ძვ. წ. 1450—1350 წწ. განისაზღვრება, მაგრამ, ვინაიდან თრიალეთის შუბისპირი მასზე რამდენაღმე უფრო ადრეული ჩანს, თრიალეთის XV ყორლანს ძვ. წ. 1550—1450 წწ. ათარიღებს⁴⁶⁵.

ეფიქრობთ, არსებობს გარკვეული საფუძველი თრიალეთის შუბისპირისათვის მიღებული თარიღის სისწორეში ექვსის შესატანად; ჯერ კიდევ ბ. კუფტინის მიერ თრიალეთური შუბისპირისათვის მოყვანილი პარალელები შუაევროპული უნეტიკის კულტურიდან, იტალიის ტერამარის კულტურიდან, ტროა VI, ეგვიპტის XII დინასტიის თანადროული ხანის რას შამრას 2 ფენის ნეკროპოლიდან⁴⁶⁶ ძირითადად. ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება⁴⁶⁷. კ. შეფერიც რას შამრასა (ტაბ. VIII, 17) და ჩაგარ ბაზარში მოპოვებულ მასრის ბოლოზე სალტის მქონე შუბისპირების გამოჩენას დაახლ. ძვ. წ. 2000 წ. მიაწერს⁴⁶⁸. აღსანიშნავია რას შამრას ა. ბ. გვიანი ხანის ფენებში მასრაგახსნილი შუბისპირის არსებობის ფაქტი⁴⁶⁹. მასრიანი შუბისპირები ნაპოვნია სუზა D₂-ში, ჩაგარ ბაზარის I ფენის ქვედა ნაწილში, მიშირიფეს I სამარხში, ბალუზში⁴⁷⁰, თეფე გიანის IV B ღონის 110 სამარხში⁴⁷¹ (ტაბ. VIII, 1), ჰისარ III C⁴⁷² (ტაბ. VIII, 2). თვით მასრიანი შუბისპირის დამზადების პრინციპი ცნობილი იყო წინა აზიაში ადრედინასტიური ხანებიდან⁴⁷³.

ცენტრალურ ანატოლიაში მკვეთრქედნიანი და მასრასალტიანი შუბისპირი გვხვდება ქიულთეფე (ქ. კაისერისტან) I b ღონეში⁴⁷⁴ (ტაბ. VIII, 3), ანუ ძვ. წ. XVIII ს. ფენებში⁴⁷⁵, ხოლო მასრაგახსნილი შუ-

⁴⁶⁵ C. F. A. Schaeffer. *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale* (IIIe et IIe millénaires). London, 1948, p. 512.

⁴⁶⁶ Б. А. Куфтин. *Археологические раскопки...*, с. 96.

⁴⁶⁷ А. Л. Монгайт. *Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века*. М., 1974, с. 50, 123—124; D. F. Easton. *op. cit.*, p. 165.

⁴⁶⁸ C. F. A. Schaeffer. *op. cit.*, p. 86, fig. 56:8.

⁴⁶⁹ C. F. A. Schaeffer. *Ugaritica IV*. Paris, 1962, fig. 28j.

⁴⁷⁰ C. F. A. Schaeffer. *Stratigraphie...*, p. 463; R. H. Dyson, Jr. *Problems...*, p. 234.

⁴⁷¹ G. Contreau, R. Ghirshman. *op. cit.*, pl. 31, Tomb 110:5.

⁴⁷² E. F. Schmidt. *op. cit.*, pl. L, H2779; ჰისარ III C, როგორც ჩანს, ურის მესამე დინასტიის ხანით უნდა თარიღდებოდეს, იხ., მაგ., H. L. Thomas. *op. cit.*, p. 74.

⁴⁷³ იხ. *ibid.*, p. 73.

⁴⁷⁴ T. Özgüç. *Kultepe Kanış. Ankara*, 1959, p. 110, pl. XLVIII:1.

⁴⁷⁵ J. Mellaart. *Anatolia before c. 4000 B. C. and c. 2300—1750 B. C.* Cambridge, 1969, p. 40. უკანასკნელი მონაცემებით, ქ. მეღართი შესაძლებ-

ბისპირი მოპოვებულია უფრო ადრეულ, ძვ. წ. XXI ს. პირველი ნახევრით დათარიღებულ⁴⁷⁶, ქიულთეფე IV ღონეში⁴⁷⁷.

თრიალეთურ შუბისპირზე ოდნავ უფრო ფართო პირი აქვს ფოთლისებური მოყვანილობის პირისმჭონე მასრიანი შუბისპირის თიხის ყალიბს, რომელიც ნაპოვნია ბულგარეთში, ნოვა ზაგორას II სამშენებლო პორიზონტებში (ტაბ. VIII, 9) და, როგორც ჩანს, თარიღდება ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით⁴⁷⁸.

თრიალეთური მასრიანი შუბისპირის დათარიღებისათვის საყურადღებოა, თრიალეთის შუბისპირის მსგავსად, მიკენური სამარხების მასრიან შუბისპირებთან თავისი ფორმით ახლომდგომი „ბესარაბიის განძის“ ცნობილი ვერცხლის შუბისპირის⁴⁷⁹ (ტაბ. VIII, 4) თარიღის გათვალისწინება. ე. გოგაძის დაკვირვებით, ეს შუბისპირი და აგრეთვე ამ ტიპის იარაღები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთიდან, ანდრონოვოს კულტურიდან და სხვ. თრიალეთური ტიპის შუბისპირების მომდევნო ხანისა უნდა იყოს, და დასძენს, რომ აღნიშნული შუბისპირების გავრცელების საწყისი თარიღი შახტური სამარხების თარიღამდე — ძვ. წ. XVI ს. — არის გადაწეული⁴⁸⁰. თუმცა ვფიქრობთ, უნდა არსებობდეს საფუძველი „ბესარაბიის განძისა“ და მასში შემავალი შუბისპირის თარიღის კიდევ უფრო დაძველებისათვის. როგორც ცნობილია, „ბესარაბიის განძში“ შენიშნულია კატაკომბური კულტურის ელემენტები და ამ კულტურასთან კავშირის ნიშნები; ირკვევა, რომ ძეღური სამარხების კულტურისა და, შესაბამისად, „ბესარაბიის განძის“ ხანაში ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ჭერ კიდევ განაგრძობდა განვითარებას კატაკომბური კულტურა⁴⁸¹. ხოლო ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში კატაკომბური კულ-

ლად თვლის ქიულთეფე Ib ღონის, ძვ. წ. XX ს. დათარიღებას (J. Mellaart. Egyptian..., fig. I).

⁴⁷⁶ J. Mellaart. Anatolia before..., p. 40.

⁴⁷⁷ T. Özgüç. Kültepe..., p. 110, pl. L: 4. ეს შუბისპირი, ო. ჭაფარიძის აზრით, ნულისა და ქვასათალის პატარა, შედარებით ცუდად ნაკეთებ, შუბისპირებთან დგას ახლოს (ო. ჭაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1969, გვ. 160).

⁴⁷⁸ Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. «Археология», 1974, № 1, стр. 7.

⁴⁸⁰ იხ. S. Piggott. Ancient Europe. Edinburgh, 1965, p. 131, fig. 69: 2—4.

⁴⁸⁰ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

⁴⁸¹ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предкифского периода. «Советская археология», 1965, № 1, с. 64—65.

ტურის დასასრული, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ძვ. წ. II ათასწლეულის ადრეულ ნაწილშია მოსალოდნელი⁴⁸².

რაც შეეხება თრიალეთური შუბისპირის მიკენურ პარალელს, აღნიშნული საკითხისათვის გასათვალისწინებელია ო. ჯათარიძის გარაუდი ეგეოსურ სამყაროში მასრიანი შუბისპირების სირიიდან შეღწევის თაობაზე⁴⁸³. საყურადღებოა აგრეთვე მოსაზრება, რომლის თანახმადაც მიკენური შახტური სამარხების ინვენტარი შესაძლოა ჰიქსოსების წინააღმდეგ მებრძოლი ეგვიპტელთა ჯარის შემადგენლობაში მყოფი მიკენელი მეომრების ნაძარცვს წარმოადგენდეს⁴⁸⁴.

თრიალეთის XV ყორანის მასრიანი შუბისპირის საფუძველზე თრიალეთის კულტურის სასრული თარიღის ძვ. წ. XV ს. განსაზღვრა არ უნდა იყოს გამართლებული. უკანასკნელ ხანებში სულ უფრო ხშირად აღინიშნება, რომ თრიალეთის კულტურის ზედა თარიღის XV საუკუნის შუახანებით განსაზღვრას არ შეიძლება სიზუსტის პრეტენზია გააჩნდეს და, რომ ეს თარიღი არ უნდა იყოს მაინცდამაინც საიმედო⁴⁸⁵. ვფიქრობთ, თვით ფაქტი თუნდაც უფრო არქაულა მასრიანი შუბისპირების ძვ. წ. III ათასწლეულში არსებობისა, ამ მხრივ უკვე მრავლისმეტყველია. გასათვალისწინებელია ალბათ, ტაილანდში, ბან ჩიანგის სამარხებში მოპოვებული ბრინჯაოს მასრიანი შუბისპირი (ტაბ. VIII, 8), რომელსაც მოსალოდნელზე ორ ათასი წლით უფრო ადრეული ხანით — დაახლ. ძვ. წ. 3600 წ. ათარიღებენ⁴⁸⁶. ბრინჯაოს ნივთები ბან ჩიანგის მხოლოდ მდიდრულ სამარხებში იყო აღმოჩენილი და, როგორც ჩანს, სტატუსის გამომხატველ სიმბოლოს წარმოადგენდნენ⁴⁸⁷. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, XV ყორანის შუბისპირის და მასთან ერთად თრიალეთის კულტურის ზედა ზღვრის ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუახანებით დათარიღება, ვფიქრობთ თანაბრად დასაშვები უნდა ჩანდეს, აღსანიშნავია, რომ ო. ჯათარიძე, საერთო

⁴⁸² D. G. Zanotti, B. A. Rhine The calacomb variant of South Russia and its extensions within the Mediterranean. «The Journal of Indo-European Studies», vol. 2, 1974, p. 346.

⁴⁸³ ო. ჯათარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1969, გვ. 161.

⁴⁸⁴ J. T. Hooker. The Mycenaean siege rhyton and the question of Egyptian influence. «American Journal of Archaeology», vol. 71, 1967, p. 269—281.

⁴⁸⁵ რ. აბრამიშვილი. თრელის შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი წიგნი: თბილისი 1, გვ. 67; K. H. Пичхелaurи. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тб., 1979, с. 101.

⁴⁸⁶ J. E. Pfeifer op. cit., p. 232—233.

⁴⁸⁷ ibid., p. 234

ქრონოლოგიური შკალის დაბეჭდვების გარეშეც, შესაძლებლად თვლის აღნიშნული შუბისპირის ამიერკავკასიაში გამოჩენის ძვ. წ. XVII ს. დაშლევით დათარიღებას⁴⁸⁸.

თრიალეთის კულტურის ყორღანების ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით (ძვ. წ. XVI—XV სს.) დათარიღებისათვის ნაკლებად ანგარიშგასაწევად მიგვაჩნია კ. შეფერის მიერ მოყვანილი სხვა არ-გუმენტები; კერძოდ, თრიალეთის ყორღანებში სამარხების სიმდიდრესთან შედარებით იარაღების სიმცირის კონტრასტულობის და-კავშირება ძვ. წ. XVI—XV სს. კავკასიის მეზობელი ქვეყნების სა-მარხეული ინვენტარის ანალოგიურ შემადგენლობასთან, რაც, მისი აზრით, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ამ ეპოქისათვის დამახასია-თებელი საერთო პოლიტიკური მდგომარეობის შედარებითი სტაბი-ლურობით⁴⁸⁹. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით მხედველობაში უნდა მივიღოთ ძვ. წ. III ათასწლეულით დათარიღებული ალაჯა ჰუიუქის აკლამები. ამ ძეგლებშიც იარაღი ბევრად მცირეა, ვიდრე სხვა სამარხეული ინვენტარი, რომელთა შორისაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს რელიგიური დანიშნულების საგნებს⁴⁹⁰. რაც შე-ეხება კ. შეფერის ცდას თრიალეთის მოხატულ კერამიკაში ერთგე-რადი და გადაბმული სპირალის მოტივის ხშირი გამოყენება დაუ-კავშიროს მიკენურ ეპოქაში გავრცელებულ მსგავს დეკორს⁴⁹¹, აქ მხედველობაშია მისაღები ეგეოსურ სამყაროში ძვ. წ. III ათასწლე-ულიდან სპირალური ორნამენტების ხშირი გამოყენება⁴⁹². საყურად-ღებოა აგრეთვე, რომ თუ კუნძ. მაღთაზე ტარქსიენის ტაძრების გა-დაბმული რელიეფური სპირალების გამოსახულებებით შემკული ქვის ლოდების თარიღი ადრე, მიკენურ შახტურ სამარხებში ნაპოვნ სტელაზე არსებული ანალოგიური გამოსახულების საფუძველზე, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებით განისაზღვრა, უკანასკნელ ხანებ-

⁴⁸⁸ O. M. Japaridze. *Trialeti culture in the light of the latest discoveries and its relation to Anterior Asia and Aegean Sea*. Moscow, 1971, p. 5. In: *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* (Beograd, 1971). *Rapports et corapports*. Beograd, p. 43.

⁴⁸⁹ C. F. A. Schaeffer. *Stratigraphie...*, p. 512.

⁴⁹⁰ J. Mellaart. *Anatolia c. 4000—2300 B. C.*, p. 31—32; J. Mellaart. *The chalcolithic...*, p. 156. რელიგიური ხასიათის საგნების ხედრითი წონა, როგორც რაოდენობრივი, ასევე ხარისხობრივი, იმდენად მნიშვნელოვანია ალაჯა ჰუიუქის აკლამებში, რომ ამ აკლამებს „ქურუმი-მეფეების“ აკლამე-ბად მიიჩნევენ (*ibid.*, p. 155).

⁴⁹¹ C. F. A. Schaeffer. *Stratigraphie...*, p. 512.

⁴⁹² Н. А. Сидорова. *Искусство Эгейского мира*. М., 1972, рис. 25, 30, 38—40, 54—55.

ში, რადიონახშირბადული თარიღების გამოყენების შედეგად, ისინი მიკენურ სტელაზე ბევრად უფრო ადრეული ხანებით თარიღდება⁴⁹³.

არც შ. ბ. ხანის ამიერკავკასიური ტორეტიკის ნიმუშები იძლევა თრიალეთის კულტურის თარიღის დაძველების საწინააღმდეგო საბუთებს; კიროვაკანის ოქროს ფიალებსა⁴⁹⁴ და თრიალეთის XV ყორანის ოქროს შტანდარტის ნაწილზე⁴⁹⁵ გამოსახული ერთმანეთის მოპირდაპირე ლომებისათვის სხვა პარალელებთან ერთად ე. გოგაძე მიუთითებს ძვ. წ. III ათასწლეულის გვიანი ხანის ეგეოსური ვერცხლის დიადემის⁴⁹⁶ მსგავს გამოსახულებაზე⁴⁹⁷.

თრიალეთის კულტურის ზედა თარიღის განსაზღვრისათვის მხედველობაში მისაღებია თრიალეთის XV⁴⁹⁸ და, მომდევნო ფაზის, მეტეხის № 3 ყორანის, ნულოს, ქვასათალოს სამარხების⁴⁹⁹, აგრეთვე კიროვაკანის ყორანის⁵⁰⁰ სამმანქელიანი სატევრის პირები, რომლებთანაც, ო. ჭაფარიძის დაკვირვებით, განსაკუთრებით ახლოს დგას ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან ცნობილი ანატოლიური სატევრები⁵⁰¹.

ბ) შუა ბრინჯაოს ხანის II ფაზა

თრიალეთის შ. ბ. ხანის ყორანების ერთი ჯგუფი, კერძოდ XXVIII, XXX, XXXII, XLII ყორანები⁵⁰², მომდევნო გვიან ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელ რიგ ნიშნებს ავლენს და, როგორც ჩანს, თრიალეთის XV ყორანისა და მისი თანადროული ძეგლების უშუალოდ მომდევნო ხანით უნდა დათარიღდნენ. მათთან ერთად შ. ბ. ხანის II ფაზაში შესაძლებელი ჩანს იმ ძეგლების გაერთიანება, რომელთათვის აგრეთვე დამახასიათებელია გვიან-

⁴⁹³ C. Renfrew. Before..., p. 149—152.

⁴⁹⁴ A. A. Мартыросян. Ук. соч., рис. 32.

⁴⁹⁵ Каталог..., № 675.

⁴⁹⁶ Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, рис. 10.

⁴⁹⁷ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 77.

⁴⁹⁸ Каталог..., № 669.

⁴⁹⁹ О. М. Джапаридзе. Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии. «Краткие сообщения института истории материальной культуры», вып. 60, 1955, с. 24, рис. 2:1.

⁵⁰⁰ С. А. Есаян. Ук. соч., с. 61.

⁵⁰¹ ო. ჭაფარიძე. არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1969, გვ. 153—154; იხ. D. B. Stronach. op. cit., p. 99—100, fig. 2:16—17.

⁵⁰² ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

ნი ბრინჯაოს ხანის მასალისათვის ტიპური ცალკეული ნიშნები. ეს ძეგლებია: თრელის №№ 43, 51, 81, 84, 104 სამარხები, სამთავროს სამაროვნის № 156 სამარხი, შულავერის № 12 სამარხი, სადულის № 1 ყორლანი, გადრეკილის № 1 და № 2 ყორლანები, სოფ. მეტეხთან აღმოჩენილი ქვაყრილიანი სამარხები, ნული, ქვასათალი, წაღელის სამარხეული ინვენტარი და სხვ.⁵⁰³

ამ ხანის სამარხებში განსხვავებული წარმომავლობის მქონე ელემენტების აღრევა, ე. გოგაძის აზრით, შესაძლოა მოწმობდეს ორი ეთნიკური მასივის არსებობას ცენტრალური ამიერკავკასიის მნიშვნელოვან ნაწილზე⁵⁰⁴. უცხო წარმომავლობის ელემენტების ადგილობრივთან შერწყმის შედეგად მიღებული მასალის „ჰიბრიდული“ ხასიათი, საფიქრებელია, რომ მართლაც ამიერკავკასიაში ახალი ეთნიკური ჯგუფის იმიგრაციის საბუთი იყოს.

503 К. Н. Пицхелаури. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тб., 1979, с. 67—69; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ე ი ლ ი. თრელის შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი. წიგნი: თბილისი..., გვ. 48—73. საეარაუდოა, რომ ამავე ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს სომხეთში კიროვაკანის ყორლანი, რომლის მასალის ერთი ნაწილი ტიპოლოგიურად უკავშირდება გ. ბ. ხანის საწყისებს (ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 63; А. А. Мартыросян. Ук. соч., с. 64—65). კიროვაკანის ყორლანში გვიანმინოსური ე. წ. ვაფიოს ტიპის (ცნობილია მიკენის შახტური სამარხებიდანაც) ლილეაკისებურყურიანი ვერცხლის კათხის პოენის გამო, რომლის ეგვოსური პარალელები XV ს. დასაწყისით თარიღდება, სარწმუნოდ მიიჩნეოდნენ თრიალეთის კულტურის ზედა თარიღს—ძვ. წ. 1450 წ. (ე. ფიციხელაური. დასახ. ნაშრ., გვ. 145—146). მაგრამ, როგორც რ. აბრაშიშვილი იუწყება, სომხეთის ისტორიული მუზეუმის კიროვაკანის ყორლანის კომპლექსში შემოხსენებულთა კურკლის არსებობა არ დადასტურდა (რ. ა ბ რ ა მ ი შ ე ი ლ ი. თრელის..., გვ. 67, შენ. 33). მიუხედავად ამ გარემოებისა, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ აღნიშნული კურკლის თუ მისი ლილეაკისებურყურიანი ფრაგმენტის მსგავსება ეგვოსურ ნიუსუმებთან მაინც არ უნდა იძლეოდეს თრიალეთის კულტურის ზედა თარიღის ძვ. წ. XV ს. განსაზღვრის შესაძლებლობას, ვინაიდან, ანალოგიური ლილეაკისებურყურიანი კათხები გვხვდება ზემო ევკიპტეში XII დინასტიის ფარაონის ამენემატ II-ის ხანის ტოდის განძში (J. Van d i e r. A propos d'un dépôt de provenance Asiatique trouvé a Tód. «Syria», vol. 18, 1937, p. 174; M. G i m b u t a s. Bronze age..., p. 58) ანუ ძვ. წ. XX ს. კომპლექსში (მდრ. H. E. L. M e t e r s h. Chronology of the Ancient World 10,000 B. C. to A. D. 799. London, 1976, p. 20). აღსანიშნავია ისიც, რომ კიროვაკანის ყორლანის რკალისებურყურიანი ვერცხლის კათხების (А. А. Мартыросян. Ук. соч., р. 32) გარეგნულად მსგავსი კერამიკული კათხები კრეტაზე შუამინოსური Ib ხანიდან გვხვდება (A. E v a n s. op. cit., p. 187, fig. 135—137).

504 Э. Г о г а д з е. Ук. соч., с. 238. თრიალეთის კულტურის III ჯგუფის ყორლანების კურკლის მსგავსება გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ კურკელთან, ე. გოგაძის აზრით, უნდა მიუთითებდეს მათ ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე და არა გენეტიურ ავიზრზე (ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 44). ეს განსაკუთრებით რელიეფურად

აღმოსავლეთ საქართველოს შ. ბ. II ფაზის ძეგლების თანადროული მასალა მოპოვებულია სომხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარე ძეგლებში: ჰარიკის №№ 65, 85, 108 სამარხებში, ლჭაშენის № 6 და 46 ყორღანებში⁵⁰⁵, რომლებიც ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდებიან⁵⁰⁶. რ. აბრამიშვილის დაკვირვებით, ლჭაშენის № 6 სამარხი აღნაგობით და დამარხვის ზოგიერთი წეს-ჩვეულებით უახლოვდება თრელის № 43 და სადულის № 1 ყორღანს; ამასთანავე, სამივე ამ სამარხში გვხვდება ანალოგიური ჭურჭელი, მსგავსი აგრეთვე ლჭაშენის № 46 ყორღანში, ჰარიკის № 65, სამთავროს სამაროვნის სამხრეთ უბნის №№ 76, 92, 156 სამარხებში და გომნაში მოპოვებული ბიკონუსისებური ფორმის, პირს ზევით ამოსული რკალისებური ყურებიანი ჭურჭლისა⁵⁰⁷. ამ ჭურჭელს გ. არეშიანი კანთაროსის სახესხვაობად მიიჩნევს და აღნიშნავს, რომ მას საკმაოდ ადრეული პარალელები მოეპოვება ანატოლიაში⁵⁰⁸. ლჭაშენისა და ჰარიკის ჭურჭლებს ტ. ხაჩატრიანი ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე მეოთხედით ათარიღებს⁵⁰⁹. ეს თარიღი მისაღებად მიგვაჩნია ანალო-

თითქოს შიდა ქართლის სამაროვნების მასალებში უნდა ჩანდეს, სადაც in situ თვით თრიალეთის II ჭეუფის ყორღანებისათვის დამახასიათებელი კერამიკა III ჭეუფის ყორღანების იარაღებთან და ამჟამად გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნივთებთან ერთად გვხვდება (იქვე, გვ. 66). აღნიშნული გარემოება შესაძლოა მოწმობდეს არა მხოლოდ თრიალეთის კულტურის გვიანი ეტაპის ქრონოლოგიურ სიახლოვეს გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურასთან, არამედ მათ გარკვეულ სინქრონულობასაც, თუმცა, არსებული მონაცემების საფუძველზე მსგავსი ვარაუდის გამოთქმა ნაჩქარევი იქნებოდა.

⁵⁰⁵ რ. აბრამიშვილი. თრელის..., გვ. 71; К. Н. Пичхелаяри. Ук. соч., с. 69.

⁵⁰⁶ იბ. Т. С. Хачатрян. Древняя культура Ширака. Ереван, 1975, с. 117—118.

⁵⁰⁷ რ. აბრამიშვილი. თრელის..., გვ. 69—71, ნახ. 19, № 404—408.

⁵⁰⁸ Г. Е. Арешян. Малоазийские формы в керамике Армении среднего бронзового века. «Советская археология». 1973, № 4, с. 45, 47. კანთაროსის ტიპის ჭურჭლები, რომლებიც ლენინის სახელად გამოიყენებოდა (Encyclopedia Sztuki Starożytnej. Warszawa, 1974, s. 244), ანტიკურ სამყაროში დაკავშირებული ჩანს აღმოსავლური წარმოშობის, მცენარეულობის, სიხარულის და გაღვიძებული ბუნების ღვთაების დიონისეს კულტთან (K. D. Matthews. Scutella, patella, patera, palina. A study of roman dinnerware. «Expedition», vol. 11, no. 4, 1969, p. 35). ზამთრის გარდატეხისას, თებერვალში, ათენში იმართებოდა დიონისესადმი მიძღვნილი სამღლიანი ზეიმი, რომლის დროსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. რიტუალურ ჭურჭლებს (А. Г. Петискуст. Олимп, мифология греков и римлян. С.-Петербург — Москва, 1883, с. 220).

⁵⁰⁹ Т. С. Хачатрян. Ук. соч., с. 117.

გიური ჰურტლების შემცველ აღმოსავლურ-ქართული კომპლექსებისათვისაც და საზოგადოდ აღმოსავლეთ საქართველოს შ. ბ. II ფაზისათვის. აღსანიშნავია, რომ ამ თარიღს კარგად ეთანხმება აღმოსავლეთ საქართველოს შ. ბ. II ფაზის მასალისათვის მიღებული ჯერჯერობით ერთადერთი ^{14}C თარიღი ს. მეტეხის ქვაყრილიანი სამარხიდან, რომლის შესწორებული მნიშვნელობაა — ძვ. წ. 1590 ± 256 წ. (TB—31).

შ. ბ. ხანის ზედა ზღვარის დადგენისათვის საყურადღებოა კ. ფიცხელაურის მიერ შენიშნული ის გარემოება, რომ ჩრდილოეთ სირიაში, ჰამას H და G კულტურული ფენების სამარხებში აღმოჩნდა ისეთივე ორნამენტით შემკული კერამიკა — მხრის ზედა ნაწილზე კონცენტრული ლარებით, რელიეფური ტალღოვანი სარტყლით და ირიბი, მოკლე ნაკლევების რიგით — როგორც ცენტრალურ ამიერკავკასიაში პირველად შ. ბ. დასასრული ხანის სამარხულ ინვენტარში გვხვდება და დამახასიათებელია მომდევნო ე. წ. შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდისათვის⁵¹⁰. ჰამაში მსგავსი ორნამენტით შემკული კერამიკა გვხვდება ჰამას H პერიოდის როგორც გვიან, ისე ადრეულ ხანაში⁵¹¹; ჰამა H პერიოდის ადრეულ მასალას კი დაახლ. ძვ. წ. 1900—1750 წწ. ათარიღებენ⁵¹². გარეგნულად მსგავსი ორნამენტიანი ჰურტლის ნატეხი მოპოვებულია დასავლეთ საქართველოშიც, ისპანის ნამოსახლარზე⁵¹³; ოლონდ იგი ადგილობრივი მასალის ძირითადი ნაწილის მსგავსად ა. ბ. ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს. აღნიშნული ნატეხის შემკულობის ელემენტებს, ისევე როგორც საზოგადოდ ისპანის კერამიკის

⁵¹⁰ К. Н. Пичхелаури. Ук. соч., с. 69, прим. 54. თუმცა, ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ირიბი, მოკლე ნაკლევები თორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე ა. ბ. ხანიდან ჩნდება (კ. ფიცხელაური. დასახ. ნაშრ., გვ. 144; Ш. Ш. Дедеришвили. Памятники..., рис. 10). ბოლო ტალღოვანი სარტყელი შ. ბ. ხანის ფენებში გვხვდება (Там же, рис. 11).

⁵¹¹ E. Fugman. Hama. Fouilles et recherches 1931—1938, II, Copenhagen, 1958, pl. X, fig. 109, 110, 117, 124, 127, 132, 139. აღნიშნული ნაშრომი მოგვაწოდა და გვირჩია მისი გამოყენება ბატონმა კონსტანტინე ფიცხელაურმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

⁵¹² *ibid.*, p. 116, 278. ტალღოვანი სარტყლით და კონცენტრული ხაზებით შემკულ ჰურტელს რას შამრადან კ. შეფერი კიდე უფრო ადრეულ ხანით—ძვ. წ. 2100—1900 წწ. ათარიღებს (C. F. A. Schaeffer. Stratigraphie..., fig. 56).

⁵¹³ დიდ მადლობას მოვახსენებ ბატონ დავით ხახუტაიშვილს, რომელმაც საშუალება მომცა საფუძვლიანად გაეცნობოდი ისპანის ნამოსახლარზე მოპოვებულ მასალას.

ორნამენტების მნიშვნელოვან ნაწილს, ვფიქრობთ, პარალელები მოეძებნება ა. ბ. ხანის ჩრდილოეთ და ცენტრალურ ანატოლიაში⁵¹⁴.

წინამდებარე ნაშრომში აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანი ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი მასალის გმოჩენის თარიღის — ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით განსაზღვრამ, ალბათ, ნაწილობრივ მაინც უნდა შეამციროს ის დიდი ქრონოლოგიური ხარვეზი, რომელიც შეიმჩნეოდა იმ ნავარაუდევ მემკვიდრეობით კავშირში, რომელიც თითქოს უნდა არსებობდეს ჩრდილოეთ და ცენტრალურ ანატოლიის ა. ბ. ხანის კულტურებსა და საქართველოში გავრცელებულ გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურებს შორის⁵¹⁵. ჩვენი შეხედულებით, საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურები უფრო მეტი მსგავსების ნიშნებს ავლენენ ძვ. წ. III ათასწლეულის ანატოლიურ კულტურებთან, ვიდრე მათი თანადროული თუ უშუალოდ წინამორბედი ხანის, ხეტებით დასახლებული მხარეების კულტურებთან⁵¹⁶, რაც, სავარაუდლოა მოწმობდეს არა ხეტების ექსპანსიას ამიერკავკასიაში⁵¹⁷, არამედ, ანატოლიის ავტოქტონური, არახეთური მხარეების მოსახლეობის გადმონაცვლებას, რომლის შემადგენლობაში შესაძლოა ქართველური წარმომავლობის ტომები იყვნენ⁵¹⁸.

დასავლეთ საქართველოს ძეგლებიდან მიღებულია რამდენიმე

⁵¹⁴ საყურადღებოა, რომ ჩრდილოეთ და ცენტრალურ ანატოლიის ამ მასალას თავის მხრივ პარალელები ცენტრალურ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის თანადროულ და კიდევ უფრო ადრეულ ზოგიერთ კულტურასთან ეძებნება. ჩვენი აზრით, ეს საკითხი შეიძლება პერსპექტიული გამოდგეს ქართველთა ეთნოგენეზისის საკითხთა კვლევის თვალსაზრისით. კერძოდ, გასათვალისწინებელია მისი შესაძლო მნიშვნელობა ბასკურ-კავკასიური, ქართველურ-ევროსური და ქართველურ-ინდო-ევროპული ენობრივი თანხვედრებისა თუ ნათესაობის საკითხთა გადაწყვეტიას.

⁵¹⁵ გ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე. ცენტრალური ანატოლიისა., გვ. 10. რაც შეხება დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურას, მისთვის დამახასიათებელი ნიშნები თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, კიდევ უფრო ადრეულ ხანებში, ე. წ. პროტოკოლხური კულტურის საწყისი ხანიდან, იწყებს გამოჩენას. ალბათ არ უნდა ჩანდეს დაუშვებელი პროტოკოლხური კულტურის მოსახლეობაში სეანების წინაპარი ტომების დანახვის შესაძლებლობა(ხოლო ე. წ. ისპანის ტიპის კულტურის—წინარე ქართველური ტომების. პირობებითი განმტკიცებისათვის მიკუთვნება).

⁵¹⁶ გ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე. ცენტრალური ანატოლიის ეთნიკური ისტორიისათვის ძვ. წ. III ათასწლეულში. თბ., (იბეკდება).

⁵¹⁷ იხ. Г. Е. А р е ш я н. Ук. соч., с 49.

⁵¹⁸ ვგებ ცენტრალურ-ამიერკავკასიური გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურა ქართულ-ზანური ერთობის კუთვნილება იყო, რომელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში დაიშალა კიმერიელთა და სხვა ტომების შემოსევის შედეგად (ცენტრალურ ამიერკავკასიაში კიმერიელთა შესაძლო დასახლების შესახებ იხ. გ. ა ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ა).

^{14}C თარიღი, რომელთა საშუალო, კალიბრებული მნიშვნელობა ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში თავსდება. გარდა ზემოთ მოყვანილი თარიღებისა ისპანიდან (1,3 მ სიღრმეზე), ძვ. წ. $1651 \pm \pm 285$ წ. (TB—231) და ღიზა-გუტუბიდან (5 მ), ძვ. წ. 1590 ± 256 წ. (TB—80), მიღებული გვაქვს თარიღები ზურგას (ს. ქალაიდი) ქვემო ფენიდან⁵¹⁹ — ძვ. წ. 1910 ± 500 წ. (TB—5) და ნამქედურის V ფენიდან — ძვ. წ. 1725 ± 267 წ. (TB—306).

ბჰიანი ბრინჯაო

ა) გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზა

აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანი ბრინჯაოს (ბ. ბ.) ხანის I ფაზისადმი, მახლობელაღმოსავლურ და ეგეოსურ თანადროულ მა-სალასთან ნომენკლატურული თანხედენისათვის, ვფიქრობთ, დასა-შვები უნდა იყოს ძირითადად იმ მასალის მიკუთვნება, რომელიც ე. წ. შუადად გვიან ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდშია გაე-რთიანებული. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ამ პერიოდის ძეგ-ლებში უკვე საკმაო რაოდენობით ვლინდება ბ. ბ. ხანის ტიპური ნივთები. ეს ძეგლებია: თრელის №№ 53, 74, 115 სამარხები, ილტოს კენოტაფი, ლილოს № 5 ყორღანი, სამთავროს სამხრეთი უბნის № 70 სამარხი, ზემო ბოდბის №№ 1, 2, 4, 5, 6, 7 სამარხები, ცხინ-ვალის ტყისკომბინატის სამარხები, ნამგალამიწების № 2 სამარხი, ნაომარი გორის № 2 გრუნტიანი სამარხი, ბრიმაწყლის ორივე კომ-პლექსი, ჩალიანთხევის A ნამოსახლარის ქვედა ფენის სამლოცველო, „ბესასტყეს“ ნამოსახლართან (ს. წაღვლთან) ზედაპირზე მოპოვე-ბული მასალა⁵²⁰.

აღმოსავლეთ საქართველოს ბ. ბ. I ფაზის დათარიღებისათვის მნიშვნელოვან მონაცემებს იძლევა მისთვის დამახასიათებელი ცალ-კეული ელემენტების გამოვლენის ფაქტი წინა აზიისა და კავკასიის სხვა მხარეების ძეგლებში.

კ. ფიცხელაურის დაკვირვებით, აღნიშნული ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში პირველად გამოჩენილ და მომდევნო ხანაში გაე-რცელებულ სოლური შტამპით ნატიფი ორნამენტულ მოტივს⁵²¹

ქვემო ქართლი ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბ., 1974, გვ. 90—92). ვფიქრობთ, არასათანადოდ შესწავლილია კიმერიელთა მნიშვნელობა სოპხეთა ეთნოგენეზისის საკითხთან დაკავშირებით.

⁵¹⁹ ზურგას მასალის ქრონოლოგიური ადგილის განსაზღვრისათვის იხ. თ. მ. ი-ქე ლ ა ძ ე. დასახ. ნაშრ., გვ. 51—52, 67.

⁵²⁰ К. Н. П и ц х е л а у р и. Ук. соч., с. 69; რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. თრელის..., გვ. 68.

⁵²¹ К. Н. П и ц х е л а у р и. Ук. соч., табл. V а(1).

პარალელი ემეზნება ათჩანას (ისტორიული—ალალაჰი, მდ. ასის ნაპირზე ქ. ანტაქიასთან, ხატიში) V ფენაში, რომელიც დაახლ. ძვ. წ. XVI—XV სს. თარიღდება⁵²². ამავე ხანით — ხეტების ძველი სამეფოს გვიანი და ახალი სამეფოს ადრეული ხანით — თარიღდება მსგავსი ორნამენტით შემკული შავი ქურჭლები ტარსუსიდან (კოლიკია)⁵²³. მსგავსება აღმოსავლეთ საქართველოს ბ. ბ. I ფაზისა და ლევანტის მასალებს შორის ამით არ ამოიწურება; ზემო ბოდბის № 5 ყორღანის წინააზიური ტიპის ე. წ. ჩარჩოიანტარიანი სატევარი⁵²⁴, კ. ფიცხელაურის აზრით, განსაკუთრებით ახლოს დგას რას შამრა I ბ. ბ. ხანის მეორე ეტაპის სატევართან⁵²⁵. კ. შეფერის მიხედვით ეს ეტაპი დაახლ. ძვ. წ. 1450—1365 წწ. თარიღდება⁵²⁶. ს. ესაიანიც ძვ. წ. XV—XIV სს. ათარილებს წინააზიური პარალელების საფუძველზე ეჩმიაძინში და ართიკში მოპოვებულ. მეორე ტიპად გამოყოფილ, ერთიანადჩამოსხმულ ჩარჩოიანტარიან მახვილებს⁵²⁷. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ ზემოთ მოყვანილ მოსაზრებას მახვილების სატევართა ევოლუციის შედეგად მიღების თაობაზე, მაშინ ლოგიკური იქნებოდა ზემო ბოდბის სატევრების ეჩმიაძინისა და ართიკის მახვილებზე უფრო ადრეული ხანით დათარიღება.

მ. პოგრებოვას წინააზიური ტიპის ჩარჩოიანტარიანი სატევრები ამიერკავკასიაში ირანიდან შემოტანილად მიაჩნია, სადაც ისინი გავრცელებული არიან რკინის ხანის პირველი საფეხურიდან, რომელიც, მისი აზრით, ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულით თარიღდება⁵²⁸. კ. ფიცხელაურს დაუშვებლად მიჩნია ზემო ბოდბის ყორღანების ზედა ზღვრის ძვ. წ. XIV ს. პირველ ნახევარზე უფრო გვიანი ხანით დათარიღება, მიუხედავად იმისა, რომ № 7 ყორღანის სატევარი, მისი თქმით, ავლენს გარკვეულ მსგავსებას ირანის წინააზიური სატევრების მეორე ტიპთან⁵²⁹. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირე-

⁵²² К. Н. Пицхелаурц, Указ. соч., с. 76.

⁵²³ Там же, с. 77. ანალოგიური მასალა ნუში (იორგან-თეფე, ქ. კირკუ-თან, ჩრდილოეთ მესოპოტამია) და ტროა VII-ში რამდენადმე უფრო გვიანი ხანით თარიღდება (Там же).

⁵²⁴ Там же, табл. VII: 1. მსგავსი სატევრები საქართველოში გვხვდება აგრეთვე ზემო ბოდბის № 4, ყორღანებში (Там же, табл. VI: 1, IX: 1), აგრეთვე თრელის № 37 სამარხში (Там же, с. 80).

⁵²⁵ Там же; С. F. A. Schaeffer. Stratigraphie..., fig. 44:4.

⁵²⁶ ibid.

⁵²⁷ С. А. Есаян. Ук. соч., с. 87. рис. 4:1,2.

⁵²⁸ М. Н. Погребова. Иран и Закавказье в раннем железном веке. М., 1977, с. 34.

⁵²⁹ К. Н. Пицхелаурц. Ук. соч., с. 80—81.

ზით, ეფიქრობთ, უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ ბოლო დროს შესაძლებელი გახდა ირანის რკინის ხანის თარიღის დაძველება და მისი ძვ. წ. XIII ს. დასაწყისიდან დათარიღება⁵³⁰, ხოლო რ. დაისონი (უმც.) ჩრდილო-დასავლეთ ირანის ადრეული რკინის ხანის — ძვ. წ. 1350 წ. უფრო ძველი ხანებით დათარიღებას თანაბრად დასაშვებად მიიჩნევს დინხა თევს (ურმიის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით) კულტურის დასასრულსა და ადრეული რკინის ხანის მასალას შორის არსებული ხარვეზის გამო⁵³¹. ჩარჩოიანტარიანი სატევრების დათარიღებისას მხედველობაშია მისაღები ამ ტიპის სატევრების ფართო გავრცელება ეგეოსის ზღვიდან ირანის ზეგნის აღმოსავლეთ საზღვრებამდე ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან⁵³².

აღმოსავლეთ საქართველოს ბ. ბ. I ფაზის თარიღის განსაზღვრისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ამ ფაზისათვის დამახასიათებელი კერამიკის საოცარ სიახლოვეს ართიკის სამაროვნის ადრეული ჯგუფის სამარხების კერამიკასთან⁵³³ ართიკის მასალებში გამოვლენილი წინააზიური წარმომავლობის ნივთების დამათარიღებელი მნიშვნელობის გამო⁵³⁴. ართიკის №№ 53, 422 და 625 სამარხებში ნაპოვნი ცილინდრული საბეჭდავები⁵³⁵ ძალზე ახლოს დგანან წინა აზიაში ძვ. წ. XV — ადრეულ XIV სს. გავრცელებულ ხური-მითანურ საბეჭდავებთან⁵³⁶. კ. შეფერი ხურიტული საბეჭდავების ზედა

⁵³⁰ М. А. Дандамаяев, В. Г. Луконин. Культура и экономика древнего Ирана. М., 1980, с. 44—49.

⁵³¹ R. H. Dyson, Jr. The archaeological..., p. 22. აღნიშნული ხარვეზი კიდევ უფრო იზრდება კალიბრებული ¹⁴C თარიღების საფუძველზე, რომლებიც მიღებულია დინხას კულტურის ბოლო პერიოდისათვის — ძვ. წ. 1797 ± 270 წ. (P — 1232, 3403 ± 50 წ.), და დინხა თევზე არსებული მომდევნო ხანმოკლე ხელახალი დასახლებისათვის — ძვ. წ. 1655 ± 258 წ. (P — 1231, 3285 წ. ± 50 წ.). დინხა თევს კულტურის ადრეული პერიოდის შესწორებული თარიღია — ძვ. წ. 1859 ± 278 წ. (P — 1233, 3458 ± 59 წ.). დინხა თევს შეესწორებული ¹⁴C თარიღებისათვის იხ. F. Rainey, E. K. Ralph. Archaeology and its new technology. «Science», vol. 153, 1966, p. 1481 ff.

⁵³² М. Н. Погребова. Ук. соч., с. 34.

⁵³³ Т. С. Хачатрян. Ук. соч. с. 173.

⁵³⁴ ართიკის სამაროვნის № 223 სამარხიდან, რომელიც მესამე (რკინის ხანის) ჯგუფს განეკუთვნება და ტ. ხაჩატრიანის მიერ X—IX სს. დათარიღებული, მიღებულია ¹⁴C თარიღი, LE—818, 2850 ± 50 წ. (Там же, т. 169), რომლის კალიბრებული მნიშვნელობაა — ძვ. წ. 1136 ± 275 წ.

⁵³⁵ Там же, рис. 77:1—3.

⁵³⁶ Там же, с. 157—158.

თარიღს ძვ. წ. 1350 წ. განსაზღვრავს⁵³⁷. არტიკის № 53 სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე შუშის კვადრატული თუ სწორკუთხა ფორმის ზმების გამთიშები, რომელთაც ტ. ხაჩატრიანი ძვ. წ. XIV—XIII სს. დამახასიათებელ ნაწარმად მიიჩნევს⁵³⁸, მიუხედავად იმისა, რომ იგი, როგორც კ. ფიცხელაური მიუთითებს, თვითონვე აღნიშნავს მათ არსებობას ჰარიჭის შ. ბ. ხანის სამარხებსა და ძვ. წ. XVII—XII სს. ხურიტული წრის ძეგლებში⁵³⁹.

ფეიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმული არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს ბ. ბ. I ფაზის დათარიღების შესაძლებლობას ძვ. წ. XVI ს. შუახანებიდან ძვ. წ. XIV ს. დასაწყისამდე.

ბ) გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზა

ბ. ბ. ხანის II ფაზაში ვაერთიანებთ იმ ძეგლებს, რომლებიც ბ. ბ. ხანის ე. წ. ადრეულ საფეხურშია მოთავსებული, ულიანოვკის № 2 სამარხს, თრელის №№ 37, 42, 55, 56 სამარხებს, გადრეკილისა და ფევრების ქვედა იარუსის სამარხებს, ჩალიანთხევის კომპლექსის A ნამოსახლარის ზედა ფენას, ღრმა-ლელეს, მელი-ლელე I, სამთავროს შესაბამის სამარხებს და სხვ⁵⁴⁰. სომხეთში ამ ძეგლების თანადროული ხანით სავარაუდოა, რომ უნდა დათარიღდეს არტიკის მეორე ჯგუფის სამარხები და სხვა მათი სინქრონული ძეგლები, რომლებიც გარკვეულ მსგავსებას სწორედ აღნიშნული ხანის აღმოსავლურ-ქართულ ძეგლებთან ავლენენ⁵⁴¹. ბ. ბ. II ფაზის ძეგლების საშუალოდ მდგომარეობის მკაფიო გამოხატულებას, ბ. ბ. ხანის სხვა ძეგლებთან შედარებით, იძლევა ჩალიანთხევის კომპლექსის A ნამოსახლარზე ბ. ბ. II ფაზის მასალის სტრატეგრაფიული განლაგება, სტერილური ფენის გარეშე, უშუალოდ წინამორბედ ბ. ბ. I ფაზის (ანუ ე. წ. შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდის) კულტურულ ფენაზე და ამავე ძეგლის სამარხების იარუ-

⁵³⁷ C. F. A. Schaeffer. Stratigraphie..., p. 413; Т. С. Хачатрян. Ук. соч., с. 158.

⁵³⁸ Там же,

⁵³⁹ Там же; К. Н. Пицхелаури. Ук. соч., с. 98. კ. ფიცხელაური არც ექსწახანავა სარდიონის მძივების არტიკის სამარხებში პოვნას თვლის ძვ. წ. XIV — XIII სს. დამთარიღებელ საბუთად, ვინაიდან, ტ. ხაჩატრიანის აზრით, არტიკის სამაროვანზე ისინი გვხვდებიან ძვ. წ. XIV—IX სს. (Т. С. Хачатрян. Ук. соч., 158; К. Н. Пицхелаури. Ук. соч., с. 98).

⁵⁴⁰ იბ. რ. აბრამიშვილი. თრელის..., გვ. 85; К. Н. Пицхелаури. Ук. соч., с. 90—91.

⁵⁴¹ Т. С. Хачатрян. Ук. соч., с. 224.

სებში ბ. ბ. II ფაზის მასალის შემცველი სამარხების ზემოთ შედგენილტარიანი ბრინჯაოს მახვილებისა და სატევრების შემცველი სამარხების გამოვლენის ფაქტი⁵⁴².

რ. აბრამიშვილის აზრით, თრელის №№ 37, 42, 55, 56 სამარხები, ბაიბურთის სამარხები და ულიანოვკის № 2 ყორღანი სინქრონულებია შიდა ქართლის ფოთლისებური სატევრების შემცველი ძეგლების⁵⁴³. ამ სინქრონულობის ერთ-ერთ დამამტკიცებელ საბუთად მას მიაჩნია თრელის № 37 სამარხის სინქრონულ ულიანოვკის № 2 ყორღანში სხვა ჭურჭელთან ერთად შიდა ქართლის ე. წ. ბ. ბ. ხანის ადრეული ეტაპისა და მისი მომდევნო პერიოდის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი პირმოყრილი ქოთნის აღმოჩენა, რომელიც ფოთლისებური სატევრების შემცველ ძეგლებზე უფრო ადრეულ კომპლექსებში არ გვხვდება⁵⁴⁴.

ფოთლისებური სატევრების ადრეულობას შედგენილტარიან სატევრებთან შედარებით შესაძლოა ის ფაქტიც მოწმობდეს, რომ ზოგიერთ შიდაქართლურ ძეგლზე უფრო ადრეულ, თრიალეთური ტიპის სატევრების პარალელურად გვხვდება სამკუთხა თუ მომრგვალებულსატარიანი, სამნაჩვრეტიანი, მკვეთრქედიანი, გრძელი ფოთლისებური სატევრები⁵⁴⁵. ვფიქრობთ, გადასასინჯი უნდა იყოს მოსაზრება აღმოსავლეთ საქართველოში ფოთლისებური სატევრისპირების, არქაული ფორმის ყუნწიანი, ბრტყელი დანისპირების განვითარების შედეგად ადგილობრივი ჩამოყალიბების შესახებ⁵⁴⁶. როგორც ცნობილია, მომრგვალებულსატარიანი, ფოთლისებური სატევრისპირები საკმაოდ ადრეული ხანებიდანაა ცნობილი ევროპასა და მახლობელ აღმოსავლეთში. ისინი გვხვდება ა. ბ. II ფაზის ეგეოსის ზღვის აუზში შუა პელაღური ხანის ლერნაში, პროსიმნაში, ათენში, ადრეზინოსური ხანის კრეტაზე, მიკენურ შახტურ სამარხებ-

⁵⁴² К. Н. Пицхелаурн. Ук. соч., с. 99.

⁵⁴³ რ. აბრამიშვილი. თრელის..., გვ. 82.

⁵⁴⁴ იქვე.

⁵⁴⁵ ე. გოგაძე. დასახ. ნაშრ., 66—67; საქ. მუზ. ინვ. 29—61/21 45; 29 — 61/130—133; გ. გობეჯიშვილი. სტალინის ნატარგორა. „მომოხილველი“, ტ. II, 1951, გვ. 249—250, ტაბ. VII—3. საყურადღებოა აგრეთვე: ო. ქაფაძე. ტ. ჩუბინიშვილი. ახლად აღმოჩენილი ენეოლითური და შუაბრინჯაოს ხანის კერა ქართლში. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XV—B; 1948, გვ. 30, სურ. 3 ბ. აღსანიშნავია, შ. ბ. ხანის კიროვკანის ყორღანში ორ თუ სამნაჩვრეტიანი „ალისებური“ ფორმის სატევრების არსებობაც (A. A. Martner. Ук. соч., с. 64. рис. 30).

⁵⁴⁶ იხ. ტ. ჩუბინიშვილი. სამთავროს ყორღანული სამარხი № 243. მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 21.

ში⁵⁴⁷. ცენტრალურ ევროპაში და დასავლეთ. ხმელთაშუაზღვისპირეთში სამკუთხა (თუ რომბისებური ფორმის) და მომრგვალებულ-სატარიანი სატევრები ხალკოლითური და ა. ბ. ხანიდან ვრცელდება⁵⁴⁸. ანატოლიაში მსგავსი სატევრები ა. ბ. დასკვნითი ხანით თარიღდება⁵⁴⁹. ეგვიპტეში ძვ. წ. III ათასწლეულის დამლევებიდან, XI—XII დინასტიების ხანიდან, გვხვდება მომრგვალებულსატარიანი, ქედიანი სატევრები⁵⁵⁰.

ბ. ბ. II ფაზის დათარიღებისათვის საყურადღებო მასალას იძლევა კახეთის ძეგლებში აღმოჩენილი აბჯრის ფირფიტები; კერძოდ, გადრეკილის № 10 სამარხის აბჯრის ფირფიტა⁵⁵¹, რომელსაც, კ. ფიცხელაურის დაკვირვებით, ზუსტი პარალელები მოეძებნება წინა აზიის კარგად დათარიღებულ და სტრატოგრაფიკულ ძეგლებში: ბოლაშქოში (ცენტრალური ანატოლია), თელ ათჩანაში, ნუზიში, რას შამრაში, მევიდოში (პალესტინა), ჩოლა-ზამბილში (ირანი), ტრაში, თელ რიფუთში (სირია), თელ ფახარში და ნიმ-რულში (მესოპოტამია), ჰამაში⁵⁵². ჩამოთვლილი ძეგლების იმ ფენების ქრონოლოგიური ჩარჩოები, სადაც გადრეკილის აღნიშნული ფირფიტის ანალოგიები მოიპოვება, თავსდება ძვ. წ. XV—XIII სს. და არსად მსგავსი ფირფიტები, კ. ფიცხელაურის განცხადებით, არ გვხვდება ძვ. წ. XIII ს. უფრო გვიან⁵⁵³, რის გამოც, მისივე აზრით, კახეთის ის კომპლექსები, სადაც ასეთი ფირფიტები აღმოჩნდა, არ შეიძლება დავათარილოთ ძვ. წ. XIII ს. უფრო გვიანი ხანით⁵⁵⁴.

ბ. ბ. II ფაზისათვის მოიპოვება რადიონახშირბადული თარიღების სერია, მიღებული ფევრების სამაროვნის ქვედა იარუსის სამარხების გადახურვის ხის ძელების ნაშთების დათარიღებით თბილისის უნივერსიტეტის რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში 1977 წელს⁵⁵⁵.

⁵⁴⁷ C. Renfrew. Cycladic..., p. 11; K. R. Maxwell—Hyslop. Daggers..., p. 18.

⁵⁴⁸ ibid., A. Л. Монгайт. Ук. соч., с. 140.

⁵⁴⁹ K. R. Maxwell—Hyslop. Daggers..., p. 19; D. B. Stronach. op. cit., p. 101.

⁵⁵⁰ W. M. Flinders Petrie. Tools and weapons. London, 1917, p. 29. p. XXXIV: 37, 38, 48, 50. აქვე ხანებით თარიღდება სამკუთხასატარიანი სატევრები რას შამრადან (C. F. A. Schaeffer. Stratigraphie..., fig. 56). ფოთლისპირა სატევრისპირების გავრცელების არეალის შესახებ იხ., აგრეთვე, გ. ლომთაძე. დასახ. ნაშრ. გვ. 108—110.

⁵⁵¹ К. Н. Пичхелаури. Ук. соч., табл. XXXII:1.

⁵⁵² Там же, с. 100, табл. XXXII:13—23.

⁵⁵³ Там же, с. 100.

⁵⁵⁴ Там же.

⁵⁵⁵ Там же: К. Пичхелаури. Ш. Дедабришвили. Б. Майсурадзе, Г. Миндлашвили, М. Абдушелишвили, В. Варазашвили. Отчет о полевых работах Кахетской архе-

თარიღების შესწორებული მნიშვნელობებია: ძვ. წ. 1457 ± 265 წ. (TB — 247, სამარხი № 15, ზედაპირიდან 2 მ სიღრმეზე), ძვ. წ. 1483 ± 262 წ. (TB — 248, № 38, 1 მ), ძვ. წ. 1412 ± 270 წ. (TB — 249, № 42, 1,70 მ), ძვ. წ. 1077 ± 263 წ. (TB—250, № 49, 1 მ), ძვ. წ. 1087 ± 265 წ. (TB — 251, № 52, 1,5 მ), ძვ. წ. 1112 ± 271 წ. (TB—252, № 53, 1 მ), 1149 ± 277 წ. (TB—253, № 57, 1,5 მ), ძვ. წ. 1386 ± 272 წ. (TB—254, № 59). ფევერების სამაროვნის მომდევნო წლებში განსაზღვრული ნიმუშების შესწორებული თარიღებია: ძვ. წ. 1248 ± 286 წ. (TB — 294, № 76, 1 მ), ძვ. წ. 1507 ± 295 წ. (TB—296, № 84, 0,40 მ), ძვ. წ. 1366 ± 275 წ. (TB—297, № 86, 2 მ), ძვ. წ. 1278 ± 285 წ. (TB — 298, № 86, ფსკერის დონე)⁵⁵⁶.

ყველა ამ თარიღის საშუალო არითმეტიკული მნიშვნელობაა ძვ. წ. 1297 ± 274 წ.

ბ. ბ. II ფაზის დათარიღება ძირითადად ძვ. წ. XIV ს., განხილული მონაცემების შუქზე დასაშვები უნდა ჩანდეს.

გ) გვიანი ბრინჯაოს ხანის III ფაზა

ბ. ბ. ხანის III ფაზაში ვათავსებთ აღმოსავლეთ საქართველოს ბრინჯაოსტარიან (შედგენილტარიანი და მთლიანადსხმული) სატევერების შემცველ კომპლექსებს და მათ თანადროულ მასალას. კახეთში ამ ფაზის კულტურა ძირითადად იორ-ალაზნის აუზს მოიცავს⁵⁵⁷. შიდა ქართლში, როგორც ჩანს, ამ დროს ადგილი უნდა ჰქონოდა ბრინჯაოსტარიანი სატევერების თანაარსებობას ფოთლისებურ სატევერისპირებთან (მათ შორის ორკაპატარიანთან)⁵⁵⁸.

ბ. ბ. III ფაზის საწყის თარიღად მისაღებად მიგვაჩნია შედგენილტარიანი კომპლექსებისათვის რ. აბრამიშვილის მიერ განსაზღვრული ქვედა თარიღი—ძვ. წ. XIII ს. დასაწყისი⁵⁵⁹. ვთქვამთ,

ологической экспедиции. В: Полевые археологические исследования в 1977 году (краткие сообщения). Тб., 1980, с. 92.

⁵⁵⁶ მიღებულია კიდევ ერთი თარიღი № 75 სამარხიდან (2 მ), TB—293, 2466 ± 60 წ., კალიბრებით—ძვ. წ. 644 ± 214 წ.

⁵⁵⁷ იხ. К. Н. Пичхелаური. Ук. соч., с. 107.

⁵⁵⁸ შდრ. ტ. ჩუბინიშვილი. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბ., 1957, გვ. 76; კ. ფიცხელაური, დასახ. ნაშრ., გვ. 178.

⁵⁵⁹ რ. აბრამიშვილი. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—A და XXI—B, 1957, გვ. 132, ტაბ. I. აღნიშნული ხანის ზედა ქრონოლოგიურ საზღვრად კი რ. აბრამი-

არ უნდა მოიპოვებოდეს საფუძველი ამ თარიღის გაახალგაზრდავებისათვის, რადგან, როგორც აღმოსავლურ-ქართული ბრინჯაოსტარიანი სატევრების (ტაბ. VIII, 15, 17)⁵⁶⁰ მახლობელაღმოსავლური პარალელები მოწმობენ, მსგავსი სატევრები გავრცელებული ჩანს ძვ. წ. XIV—XIII სს. ანალოგიური სატევრები გამოსახულია კადეშის (სირია) ბრძოლის ამსახველ ალ-ამარნას (ეგვიპტე) რელიეფურ სცენაზე, ერთმანეთთან მეზობლი ხეთებისა და შარდანელების ზელში (ტაბ. VIII, 16)⁵⁶¹. კადეშის ბრძოლა თარიღდება ძვ. წ. 1285 წ.,⁵⁶² ვარაუდობენ აგრეთვე ძვ. წ. 1312 წ.⁵⁶³.

გარკვეულ გარეგნულ მსგავსებას აღმოსავლურ-ქართულ ბრინჯაოსტარიან სატევრებთან ავლენენ თალიშური (ჩრდილო-დასავლეთ ირანი) პირზე ჩამოსხმულტარიანი სატევრებიც (VIII, 19)⁵⁶⁴, რომლებიც დაახლ. ძვ. წ. 1450—1200 წწ. თარიღდება⁵⁶⁵.

ბ. ბ. III ფაზის ზედა თარიღი განისაზღვრება მომდევნო, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული რკინის (ა. რ.) ხანის ე. წ. აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ქვედა თარიღით, რომელიც ძვ. წ. XII ს. უნდა ექცეოდეს. აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ქვედა თარიღისათვის terminus post quem-ს, რამდენადმე მაინც, უნდა წარმოადგენდეს ძვ. წ. XIII ს., ვინაიდან ამ კულტურის სინქრონულ განჯა-ყარაბაღული (იგივე ხოჯალი—ქედაბეკური) კულტურის⁵⁶⁶ ხოჯალის ყორღანში აღმოჩნდა ასურეთის მეფის ადად-ნერარის (როგორც ჩანს, ადად-ნერარი I-ის) წარწერიანი მძივი.⁵⁶⁷ ადად-ნერარი I ზეობის წლები კი ძვ. წ. 1307—1275 წლებია⁵⁶⁸. ხოჯალის ყორღანში ამ მძივის მოხვედრამდე გარკვეული დრო

შეილი—ძვ. წ. XII ს. შუახანებს მიიჩნევს (რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. XIV—VI სს.). საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII—B, 1961, გვ. 325).

⁵⁶⁰ ნიშუშებისათვის იხ. გ. ლომთათიძე. დასახ. ნაშრ., ტაბ. XI: 2, X: 2.

⁵⁶¹ H. Bonnett. Die Waffen der Völker des alten Orients. Leipzig, 1926, Abb. 23a, f; K. R. Maxwell-Hyslop. Daggers..., p. 57, pl. VI: 51.

⁵⁶² H. E. L. Mellersh. op. cit., p. 40.

⁵⁶³ Всемирная история, т. I. М., 1955, с. 353.

⁵⁶⁴ J. Birmingham, N. F. Kennon, A. S. Malin. A «Luristan» dagger: an examination of ancient metallurgical techniques. «Iraq», vol XXVI, 1964, pl. X: I; fig. I.

⁵⁶⁵ ibid., p. 49.

⁵⁶⁶ კ. ფიცხელაური. დასახ. ნაშრ., გვ. 164; К. Н. Пиче-лаური. Ук. соч., с. 104.

⁵⁶⁷ იხ. გ. ლომთათიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 138—139.

⁵⁶⁸ Э. Бикерман. Хронология древнего мира. М., 1975, с. 187.

უნდა გასულიყო, მაგრამ, ვფიქრობთ, არ არის აუცილებელი, ეს გაცილებით უფრო გვიან ხანებში მომხდარიყო⁵⁶⁰.

აღმოსავლეთ საქართველოს ა. რ. ხანის ზედა თარიღი განსაზღვრულია ძვ. წ. X ს. დასასრულით⁵⁷⁰.

საქართველოს ტერიტორიაზე მიღებული ^{14}C თარიღების კალიბრებული მნიშვნელობები, რომლებიც ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ექცევა, შემდეგია:

TB—1, „ყათლანის ხევი“, უფლისციხე, ძვ. წ. 1372 ± 395 წ.;
TB—14, გეო თეფე, ს. სადახლოსთან, ძვ. წ. 1170 ± 390 წ.;
TB—37, თრელიგორები, სამარხი № 16, ძვ. წ. 964 ± 376 წ.;
TB—272, თრელიგორები, ნამოსახლარი № 1 (5 მ), ძვ. წ. 1092 ± 267 წ.⁵⁷¹. სამთავროს ველის ნამოსახლარის თარიღებია: TB—244, I სახლი, ძვ. წ. 1202 ± 283 წ.; TB—245, II სახლი, ძვ. წ. 1147 ± 275 წ.; TB—258, IV სახლი, ძვ. წ. 1221 ± 195 წ.⁵⁷² ნამკედურიდან მიღებული თარიღებია: TB—50, ძვ. წ. 1054 ± 258 წ.; TB—63, ძვ. წ. 1081 ± 264 წ.; TB—81, 4,4 მ, ძვ. წ. 1430 ± 267 წ.; TB—307, III ფენა, ძვ. წ. 1159 ± 279 წ.⁵⁷³. პეტრაციხისძირის თარიღია: LE—779, ძვ. წ. 1117 ± 272 წ. დასავლეთ საქართველოს მაღაროებში აღებული ნიმუშების თარიღებია: TB—255, „კობრა“, ლები, ძვ. წ. 1149 ± 277 წ.; TB—302, „ხიჯი“, ლები, ძვ. წ. 1392 ± 440 წ.; TB—303, მაღარო მდ. კოდორის ზედა წელზე, ძვ. წ. 1298 ± 283 წ. ამავე პერიოდში თავსდება „ზეთრი მღვიმიდან“ (ქ. წყალტუბოსთან) მიღებული მცდარი თარიღის კალიბრებული მნიშვნელობა: ძვ. წ. 1312 ± 325 წ. (TB—73).

⁵⁶⁰ იხ. გ. ლომთათიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 138.

⁵⁷⁰ იხ. კ. ფიცხელაური. დასახ. ნაშრ., ტაბ. LXIX.

⁵⁷¹ თრელიგორებიდან მიღებულია სხვა თარიღებიც, რომლებიც უფრო გვიან დროით თარიღდება: TB—34, ძვ. წ. 727 ± 219 წ. (აბსოლუტური მნიშვნელობა 5568 წ. ნახევარდაშლის პერიოდით— 2565 ± 60 წ.) და TB—273, ძვ. წ. 806 ± 302 წ. (2756 ± 302 წ.).

⁵⁷² ძვ. წ. I ათასწლეულში თავსდება სამთავროს ველიდან მიღებული შემდეგი თარიღები: TB—259, ძვ. წ. 651 ± 206 წ. (2481 ± 45 წ.); TB—271, ძვ. წ. 657 ± 208 წ. (2490 ± 45 წ.); TB—290, ძვ. წ. 694 ± 228 წ. (2534 ± 60 წ.).

⁵⁷³ მიღებული გვაქვს კიდევ ერთი შესწორებული თარიღი ნამკედურიდან—წ. 653 ± 237 წ. (LE—781, 2470 ± 80 წ.).

კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის ძეგლებისათვის მიღებული შესწორებული რადიონახშირბადული თარიღებისა და რელატიური ქრონოლოგიის მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელი ჩანს ვივარაუდოთ საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგიური შკალის დაძველება დახლ. 1000—200 წლით (ენეოლითი და ბ. პ. ხანის ქვედა ზღვრებისათვის, შესაბამისად) რაც კარგად ეთანხმება მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიული წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით შემუშავებულ ქრონოლოგიებს.

ახალი თარიღები რიგი ეთნოგენეტიკური, კულტურულ-ისტორიული და სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენის ახლებურად დანახვის შესაძლებლობას იძლევა არა მხოლოდ საკუთრივ საქართველოს და კავკასიის უძველესი ხანის შესწავლის საკითხებთან დაკავშირებით, არამედ მახლობელ აღმოსავლეთში მიმდინარე პროცესებთან კავკასიაში არსებული კულტურების ურთიერთმიმართების ხასიათის გადასინჯვის მხრივაც.

ХРОНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР ГРУЗИИ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА — БРОНЗЫ В СВЕТЕ НОВЫХ ДАННЫХ

Резюме

В археологии последнего десятилетия одним из основных вопросов, в связи с тем, что, в противоположность существующему ранее взгляду, содержание радиоактивного углерода (^{14}C) в земной атмосфере не оказалось постоянной в различные эпохи, является передатировка тех археологических культур, хронологическое место которых определялось датами полученными радиоуглеродным методом.

Особое значение приобретает уточнение датировок археологических культур таких узловых регионов, каким представляется Кавказ и в частности Грузия; факты распространения археологических материалов кавказского происхождения на Ближнем Востоке, имеющем историческую хронологию, и находки на Кавказе ближневосточных импортов дают возможность сблизить в Кавказе друг с другом обе стороны той «линии разрыва», которая возникла в результате поправок ^{14}C дат и которая разделяет области, имеющие относительную историческую хронологию, от областей, датированных с помощью ^{14}C метода.

Действенным средством установления истинных значений ^{14}C дат явилось определение количества радиоактивного изотопа углерода в датированных образцах 8253-летней абсолютной дендрохронологической шкалы произрастающей в Калифорнии острой сосны, в результате чего удалось выяснить, что ^{14}C даты 3000—7000 летнего возраста должны быть удревлены соответственно на 300—1000 лет для их сближения с календарными годами.

Проводившие в последние годы в Европе анализы выявили значительные соответствия с североамериканскими данными, что сделало возможным использование, для исправления погрешностей ^{14}C дат северного полушария, калибрационных кривых и таблиц построенных по калифорнийской

дендрошкале. Следует также заметить, что ^{14}C датировки образцов, датированных с помощью исторических хронологий Ближнего Востока, выявляют определенные соответствия с данными калифорнийской дендрошкалы.

Вследствие того, что еще не выработана стандартизированная, точная и совершенная калибрационная кривая, мы воспользовались калибрационной кривой Р. М. Кларка, которая учитывает результаты воздействия почти всех возможных причин погрешностей ^{14}C датирования, и высчитали калиброванные ^{14}C даты для добытых в Грузии образцов старше 2700 лет (радиоуглеродным возрастом). Исправленные значения радиоуглеродных дат, древнее 6500 лет получены нами путем экстраполяции калибрационной кривой Р. М. Кларка. В калиброванных датировках взамен статистической ошибки дан 95%-ный диапазон «интервала надежности», который должен охватывать и будущее более точное значение этих дат.

В ближайшем будущем можно будет определять возраст таких образцов, которые содержат углерод в количестве менее 1 миллиграмма. Тем самым значительно возрастут возможности датирования археологических материалов с использованием физических методов. А в настоящее время мы попытались на основании имеющихся данных получить новые датировки археологических культур Грузии эпохи энеолита и бронзы, для установления которых необходимо рассмотреть данные самого археологического материала указанного времени.

В работе по-этапная номенклатура использована главным образом с целью достижения номенклатурного соответствия культур Грузии с синхронными культурами других регионов.

Датировка памятников шулавери-шомутепинского этапа, распространенной в Грузии раннеземледельческой культуры или раннего энеолита, основана большей частью на ^{14}C датировки. Калиброванные значения указанных дат следующие: Шулаверис гора, уровень 0,2 м, 4810 ± 634 г. до н. э. (TB—15); уровень 2,4 м, 5520 ± 401 г. до н. э. (TB—16) (новые анализы того же образца: TB—72, 5541 ± 212 г. до н. э. и SOAN—1292, 4923 ± 276 г. до н. э.); уровень 1,6 м, 5590 ± 207 г. до н. э. (LE—1099); уровень 0,1 м, 5224 ± 277 г. до н. э. (LE—1100); Имирис гора, IV—I горизонты, 5216 ± 260 г. до н. э. (TB—27); Арахло (Нахидури) I, верхний горизонт, 5428 ± 212 г. до н. э. (TB—92); II строительный уровень, 5655 ± 238 г. до н. э. (TB—277); нижний слой, 5987 ± 202 г. до н. э. (TB—300); Храмис диди гора, V уровень, 5440 ± 212

г. до н. э. (LJ—3270); средние слон. 5350 ± 210 г. до н. э. (ТВ—301).

Согласно калиброванным ^{14}C датам раннеэнеолитическая культура Грузии датируется, в основном, VI тысячелетием до н. э., и оказывается в общем синхронной с раннехалколитическими культурами Передней Азии. Следовательно, можно утверждать, что исправленные ^{14}C даты хотя бы частично преодолевают те противоречия, которые имеются между датированными VII—VI тысячелетием до н. э. многочисленными ближневосточными параллелями раннеэнеолитической культуры Грузии (А. Джавахишвили, Т. Кигурадзе) (так как часть культур содержащих эти параллели сравнительно незначительно удреваются по новейшим данным) и некалиброванными радиоуглеродными датами раннеэнеолитических памятников Грузии, вмещающимися в основном в V тысячелетие до н. э.

Между культурой шулавери-шомутепе и ранними памятниками куро-араксской культуры помещают материал выявленный в Сиони (долина р. Шулаверн), в Алазанской долине — в окрестностях сел Тамариани и Ульяновки, в Цопи, в Делиси, в Арагвском ущелье — в Жинвали, Квемо Араниси, Бодорна, Хертвиси (Т. Кигурадзе, М. Менабде). Для датировки указанного материала, названного нами условно среднеэнеолитическим, который не имеет ни ^{14}C дат, ни достоверных переднеазийских параллелей, мы попытались учесть данные таких памятников других краев Закавказья, которые хронологически также помещаются между раннеземледельческой культурой Восточного Закавказья и куро-араксской культурой.

В южном Закавказье к означенному периоду причисляются нахичеванское Кюль тепе I и современные ему памятники Мильско-Карабахской степи, Техут, группы Мишарчая и Гуру дере.

Поздняя дата, по сравнению с раннеэнеолитическими памятниками, для одного из самых ранних среднеэнеолитических памятников — Кюль тепе I, подтверждается, хотя бы, фактом находки, в памятнике более позднем, чем шулаверн-шомутепинская культура, в Иланлы тепе керамики с тисненным орнаментом, типичного для нижнего слоя Далма тепе (Северо-Западный Иран). Это обстоятельство само собой должно свидетельствовать против причисления Кюль тепе I к шулавери-шомутепинской культуре, так как, в нижних горизонтах указанного памятника встречается расписная керамика, которая по мнению Р. Мунчаева относится к керамике верхнего слоя Далма тепе.

В пользу сравнительно поздней датировки Кюль тепе I

и его хронологической близости с Далма тепе свидетельствуют и данные ^{14}C метода: калиброванная дата Кюль тепе I — 4679 ± 232 г. до н. э. (LE—477), а культуры расписной керамики Далма тепе — 4869 ± 269 г. до н. э. (P—503). Что же касается выявления в нижних слоях Кюль тепе I наряду с далматинским импортом, также и халафской керамики, следует иметь во внимание замечание А. Нессена о сходстве этой керамики с убейдско-халафской керамикой, случай спорадического выявления которого характерно для раннего периода североубейдской культуры, особенно, на периферии распространения халафской культуры.

Импорт непосредственно североубейдской керамики несколько более поздним временем датирует Техут, который видимо должен был существовать в поздней части V тысячелетия до н. э. Для определения возраста Техута, возможно, имеет значение и вопрос происхождения культуры Тепе Гавра XI A — Амур Ф, которая как-будто проявляет слабо выраженную связь с материалами типа, выявленного в Техуте (ср. табл. III и IV).

С учетом вышеприведенных данных надо полагать, что период среднего энеолита Грузии приходится на V тысячелетие до н. э.

Позднеэнеолитическими памятниками Грузии признаются памятники, содержащие материалы раннего этапа куро-араксской культуры — дидубе-кикетской и спонн (иорское ущелье) — гремской группы. Установление даты для этого материала удастся только путем интерполяции между предполагаемым концом эпохи среднего энеолита и началом раннебронзовой эпохи и должна быть определена концом V — началом IV тысячелетий до н. э. Хотя следует отметить, что керамика, схожая с керамикой указанных групп, древность которых доказывается стратиграфическими данными куро-араксских памятников Кавказа, как в самом Закавказье, так и за ее пределами иногда встречается вместе с материалами значительно более позднего времени, что видимо свидетельствует о долгом, возможно локальном сохранении и последующем распространении материалов характерных для ранней ступени куро-араксской культуры. Подобное допущение не только дает возможность интерпретации случаев выявления за пределами Закавказья материала раннего облика куро-араксской культуры в относительно позднем контексте, но также сделало бы допустимым омоложение возраста некоторых, считающихся позднеэнеолитическими, памятников Закавказья, в комплексах которых наряду с отдельными ранними признаками проявляются и элементы, характерные для поздних материалов, и которые быть мо-

жет выявляют свой синкретический характер, сформировавшийся в результате слияния различных локальных групп куро-араксской культуры.

Куро-араксская культура в Грузии, надо думать, в основном ограничивается IV тысячелетием до н. э. и кроме позднего энеолита охватывает также и I фазу эпохи ранней бронзы.

Материалы куро-араксской культуры эпохи ранней бронзы подразделяются на три периода (К. Кушнарева, Т. Чубинишвили).

Памятниками самого раннего, периода А являются: Хизанаант гора D, Куло хони, Эгудрис гверда, Гудабертка, Метехи и др. С учетом калиброванных ^{14}C дат последующего периода В, период А должен быть приблизительно определен в пределах первой половины IV тысячелетия до н. э.

К периоду В относятся: основная часть горизонта С₁ поселений Хизанаант гора и Квацхелеби, погребения 1, 2, 4, 5 Квацхелеби, Озни, нижние горизонты Амираанс гора и др. Период В по калиброванным ^{14}C датам — 3582 ± 277 г. до н. э. (LE—157) из Квацхелеби и 3654 ± 402 г. до н. э. (TB—4) и 3404 ± 416 г. до н. э. (TB—9) из Амираанс гора — должен быть датирован приблизительно серединой IV тысячелетия до н. э. (при этом следует принять во внимание и калиброванную ^{14}C дату более или менее синхронного памятника — пахичеванского Кюль тепе II — 3714 ± 224 г. до н. э. (LE—163).

К периоду С относятся: верхние горизонты Амираанс гора, В₃, В₂, В₁ слои Хизанаант гора-Квацхелеби, погребения 3, 6—8 Квацхелеби, Шулаверн II, Гаитмаз и др. Этот период в Грузии характеризуется засилием элементов, типичных для южного варианта куро-араксской культуры, распространенного в Араратской долине, которые равно характерны и для других вариантов куро-араксской культуры, широко представленных в Передней Азии (О. Джапаридзе). Следует отметить, что именно датировки переднеазиатских вариантов куро-араксской культуры, наряду с хронологическими данными грузинских археологических материалов предшествующего и последующего периодов, дают возможность отнести период С первой фазы раннебронзовой культуры Грузии к последним векам IV тысячелетия и началу III тысячелетия до н. э.

В Восточную Анатолию носители куро-араксской культуры проникают из Закавказья, по-видимому, двумя, хронологически отделенными друг от друга потоками. Сравнительно ранний куро-араксский материал засвидетельствован в нижних слоях «медного века» эрзурумского Караза. Указан-

ный материал находит множество общих черт с материалами древнейшего слоя Амирапис гора, который со своей стороны является, по-видимому, одновременным со слоем С₁ Хизан-ант гора и Квацхелеби (Т. Чубинишвили). Следовательно, надо думать, что нижние, куро-аракские слои Караза являются синхронными с периодом В первой фазы раннебронзовой эпохи Грузии.

В Анатолии особенно широко распространяется исходящий из Араратской долины второй закавказский поток куро-аракской культуры. Он засвидетельствован, наряду с верхними слоями Караза, на эрзурумском Пулуре и в памятниках области Элязыг-Малатии. С распространенными в Восточной Анатолии куро-аракскими материалами связывают также и культуру куро-аракского происхождения, выявленную в Яник тепе, в северо-западном Иране, которую со своей стороны, так же как и восточноанатолийские материалы, сближают с материалами из II—III уровней Шенгавита (М. Кели-Бучелати).

Определенное значение для датировки восточноанатолийских материалов имеют подстилающие куро-аракские уровни на эрзурумском Пулуре культурные слои типа позднехалколитического материала Аладжа Гуюк IV — Буюк Гулуджек, который (подобно материалу Амука, фазы F), должен быть датирован первой половиной IV тысячелетия до н. э. в связи с отнесением эпохи начала общеанатолийской ранней бронзы приблизительно к 3600 г. до н. э. (Д. Истон). Следует учесть также и находку в Центральной Анатолии, в слоях I фазы эпохи ранней бронзы Аладжа Гуюка, обломка куро-аракского сосуда с рельефным орнаментом, характерного для керамики нижних куро-аракских слоев Караза и Амирапис гора. Чрезвычайно интересные данные содержат памятники Элязыг-Малатии: В Коруджутепе, Норшунтепе, Арслантепе под куро-аракскими слоями найдена керамика Амука, фазы F, а в Тепеджике в слоях, содержащих «протокирбет-керамские» чернолощенные изделия, встречаются амукские изделия фазы F вместе с характерной для халколитического Тарсуса керамикой (У. Есин). Указанные обстоятельства, очевидно свидетельствуют в пользу датировки ранних куро-аракских слоев Восточной Анатолии поздним периодом фазы F и ранним периодом фазы G Амука, что, со своей стороны должно указывать на их датировку IV тысячелетием до н. э. и без обращения к хронологической шкале, составленного по калиброванным ¹⁴C датам. Следует отметить, что и собственно в памятниках Амука куро-аракская керамика восточноанатолийского происхождения, которая здесь распространена в слоях фаз H и I, начинает

проникать еще в период существования слоев фазы G Амука.

Значительным обстоятельством для датировки куро-араксской, т. н. кирбет-керакской культуры Амука, Сири и Палестины является находка кирбет-керакских изделий в материалах святилища Ай, что сделало возможным передвинуть начальную дату указанной культуры к началу III и к концу II периода эпохи ранней бронзы Палестины (Р. Амшран). II период палестинской ранней бронзы, согласно последним данным, представляется современным первой династии Египта (И. Бейт-Арнех), конец которой должна быть определяема поздним IV тысячелетием до н. э. или ранним III тысячелетием до н. э.

Ввиду того, что кирбет-керакская культура Палестины проявляет близость с теми слоями восточноанатолийской культуры, которые со своей стороны связаны с материалами верхних слоев южногрузинского Амиранис гора, начальная дата этой культуры должна представлять в то же время *terminus ante quem* для тех слоев куро-араксской культуры Грузии, которые предшествуют верхним слоям Амиранис гора. Таким образом, учитывая выше рассмотренные данные, верхний предел I фазы эпохи ранней бронзы Грузии, т. е. куро-араксской культуры, следует датировать рубежом IV—III тысячелетий до н. э.

Аналогичную дату верхнего предела куро-араксской культуры Грузии получаем мы и по данным «куро-араксских слоев» Западного Ирана. Куро-араксская культура в Годин тепе охватывает IV период, однако в Хамаданской долине, восточнее Годин тепе, еще в период существования Година V имело место проникновение носителей куро-араксской культуры (Р. Дайсон, мл.), по-видимому, из района распространения культуры I периода эпохи ранней бронзы Яник тепе. Следовательно конец Година V и начало IV периода Годин тепе должны представлять в то же время и *terminus ante quem* для определенной части куро-араксской культуры I периода эпохи ранней бронзы Яник тепе. Дополнительным свидетельством в пользу большей древности «куро-аракса» Яник тепе, по сравнению с Годин IV, является значительная мощность указанных слоев Яник тепе и наличие в культурном комплексе Година IV признаков, характерных для поздне-куро-араксского II периода эпохи ранней бронзы Яник тепе.

Материалы добытые в слоях V периода Годин тепе проявляют значительные культурные контакты с Сузой Са/б, Са и 17-ым уровнем сузианского акрополя, в связи с чем предполагают, что Годин тепе V синхронен с Гавра XI—IX уров

ниями в Северной Месопотамии (Х. Вейс, К. Янг, мл.). Что же касается Година IV, то он очевидно современен с 16--14B уровнями сузиданского акрополя, Сналкком IV₁, II уровнем Малиан Банеша, Тепе Яхья IVC, ранним VIII уровнем Тепе Гавры и периодом Джемдет-насра. Ввиду того, что по калиброванным ¹⁴C датировкам (с которыми не противоречит и основанная на не прямых исторических данных приблизительная месопотамская хронология) период Джемдет-насра помещается во второй половине IV тысячелетия до н. э., надо думать, что и IV период Година тепе приходится на то же самое время.

I период эпохи ранней бронзы Яник тепе, в отличие от еще более ранних, нижних слоев «куро-араксского» уровня К Геой тепе, является, видимо более или менее синхронным со II периодом эпохи ранней бронзы Восточной Анатолии (т. е. с восточноанатолийской культурой, аналогичной куро-араксской культуре Араратской долины) (Ч. Бёрни), Шенганитом III и периодом С эпохи ранней бронзы Грузии. Указанное обстоятельство, при учете датировки Година IV, должно давать надежную основу для отнесения I фазы эпохи ранней бронзы, т. е. раннебронзового периода куро-араксской культуры Грузии, в основном к IV тысячелетию до н. э.

Датировки ранних «куро-араксских» слоев Передней Азии, полученных на основании корреляции с египетской и месопотамской историческими хронологиями, без учета данных калиброванных ¹⁴C дат, сами собой являются веским аргументом в пользу необходимости значительного удревнения существующих датировок более ранней, куро-араксской культуры Грузии. Это обстоятельство, подтверждая правильность калиброванных ¹⁴C дат, представляется еще одним, дополнительным доводом целесообразности их использования.

В Западной Грузии с периодом С I фазы эпохи ранней бронзы Восточной Грузии синхронно поселение Испани, калиброванные ¹⁴C датировки которого дают следующие значения: ТВ—82 (глубина 2,8—3 м) — 3175—287 г. до н. э., ТВ—233 (2,8—3 м) — 3225±283 г. до н. э., ТВ—232 (2,4) — 2617±333 г. до н. э. Западнотуркменские материалы, считающиеся более древними, могут быть датированы по новым, исправленным датировкам синхронных с ними восточнотуркменских материалов.

II фаза эпохи ранней бронзы Грузии, т. е. культура ранних курганов Тrialeti, относится, по-видимому, к периоду классообразования или «военной демократии». Эта фаза оказывается современной с периодом особенно широкого распространения куро-араксской культуры Передней Азии. Одно-

временно с ней, по всей вероятности должна была процветать кирбет-керакская культура в Сирии и Палестине и II период: эпохи ранней бронзы Яник тепе в северо-западном Иране. Что же касается Восточной Анатолии, то там в это время создаются культурные слои, которые содержат наряду с керамикой куро-араксской культуры, также и расписную керамику (VIII—I уровни Пулура/Сакёл/, слои II периода эпохи ранней бронзы Коруджутепе и др.). Выявление в Армении, в результате раскопок стратифицированных слоев Айгевана отложения, мощностью в 4 м, содержащих обломки керамики типа Шенгавит IV, возможно, свидетельствует об еще более длительном сохранении традиций куро-араксской культуры.

Переднеазиатские памятники куро-араксской культуры указанного периода на основании калиброванных ^{14}C дат и путем хронологизации с синхронными материалами Ближнего Востока датируются первой половиной и серединой III тысячелетия до н. э., т. е. примерно тем же самым временем, когда, надо думать, существовала культура II фазы эпохи ранней бронзы Грузии.

В культуре ранних курганов Триалети, по мнению О. Джапаридзе, выделяются две группы курганных захоронений: первая группа охватывает курганы Самгори и Улевар и наиболее ранние из ранних курганов Триалети, вторая же, хронологическая последующая группа представлена курганами Бедени, Алазанской долины и позднейшими из ранних курганов Триалети. Мы условно подразделяем указанные группы на ранний (А) и поздний (В) периоды.

Материалы, отчасти современные курганам периода А, видимо содержали финальные слои уровня В поселений Хизапант-гора и Квацхелеби, основная часть сачхерских материалов эпохи ранней бронзы и позднейшие погребения Ампрание-гора.

Керамика из курганов периода В выявляет признаки определенного сходства с сосудами из погребений майкопской культуры новосвободненского этапа (Г. Гобеджишвили, О. Джапаридзе). Новосвободненский этап по новейшим данным должен датироваться второй четвертью III тысячелетия до н. э. По-видимому тем же временем надо датировать и материалы периода В, для которого имеются следующие калиброванные ^{14}C даты, полученные из курганов Алазанской долины: 2584 ± 337 г. до н. э. (ТВ—243), 2768 ± 319 г. до н. э. (UCLA—), 2318 ± 312 г. до н. э. (LJ—3271). Образец из «Храмбн», около сел. Нукриани, датирован 2643 ± 330 г. до н. э. (ТВ—242). Перечисленные даты дают возможность приблизительно определить также время существования как

предшествующего периода А, так и последующего периода — «блестящей культуры триалетских курганов».

Датировка II фазы эпохи ранней бронзы Грузии первой половиной и серединой III тысячелетия до н. э., думаем, находит дополнительное подтверждение в виде типологических параллелей к инвентарю (штыковидное оружие, наконечники копья, кинжалы, долота, набалдашники жезла, обкладки с заклепками, предметы с пунсонным орнаментом, украшения, обидиановые наконечники стрел и т. д.) указанной фазы (табл. V—VII).

Принятая нами дата позволяет считать часть памятников Грузии и вообще Кавказа, причисляемых к этому периоду, и синхронных с ней, более древними, чем царские погребения Ура, что со своей стороны, видимо, предоставляет возможность пересмотреть характер взаимоотношений Ближнего Востока с его периферией.

Первые две группы курганов блестящей культуры триалетских курганов, которые выделены по периодизации, разработанной Э. Гогодзе, условно названы нами, соответственно, А и В периодами III фазы эпохи ранней бронзы. Таким образом, к периоду А относятся следующие памятники: III, VIII, IX, XIV, XVIII, XXIII, XXXIII, XXXIX, XLI, XLIV курганы Триалети, №№ 1, 3, 4 курганы Сабидахчи, зуртакетский № 2 и табаккурские курганы, № 2 курган Садуга иорской долины. К периоду В относятся: триалетские V, VI, XVI, XVII, XXIX, XXXI, XXXIV, XXXVI, XLV, зуртакетские №№ 1, 3—9, сабидахчинский № 5 (1958 г.), самтаврский № 243 и лилойские курганы.

Вследствие удрежнения даты ранних курганов Триалети становится допустимым удрежнение также и даты блестящей культуры триалетских курганов и, с целью синхронизации с ближневосточной хронологической последовательности, выделение первых двух периодов этой культуры в III фазу эпохи ранней бронзы, которая, по нашему мнению, в основном должна быть отнесена ко второй половине III тысячелетия до н. э. Следует учесть при этом, что и с чисто стадийной точки зрения блестящая курганная культура Триалети всей своей сущностью является типичным продуктом эпохи ранней бронзы Ближнего Востока и его периферии. Системный характер ближневосточных параллелей III тысячелетия до н. э. для инвентаря триалетских курганов, отмеченный в свое время еще Б. Куфтиным, по-видимому, должен свидетельствовать о хронологической близости ранних этапов блестящей культуры триалетских курганов с «культурами царских гробниц» III тысячелетия до н. э. и, следовательно, может стать основанием для датировки «блестящей» триалетской

культуры если не временем указанных гробниц, то, по крайней мере, периодом непосредственно следующим за ним.

Несмотря на фактическое отсутствие радиоуглеродных датировок блестящей культуры триалетских курганов, калиброванные ^{14}C даты, полученные для современного с ней протоколхского периода Западной Грузии из II слоя анакийской Диха-гудзуба: 2258 ± 308 г. до н. э. (ТВ—274), 2352 ± 316 г. до н. э. (ТВ—275) и 2108 ± 360 г. до н. э. (ТВ—276), вполне соответствуют предложенной нами дате блестящей культуры триалетских курганов.

Заключительный период триалетской культуры (I, II, VII, XV курганы Триалети, № 5 курган, 1939 года, Сабидахчи и др.), который представляется синхронным с эпохой средней бронзы Ближнего Востока и должен охватывать примерно ранние века II тысячелетия до н. э., выделен нами отдельно, в I фазу эпохи средней бронзы.

Верхний предел триалетской культуры учитывая датировки аналогии бронзового наконечника копья с серебряной обоймой на втулке из XV кургана, обычно определяют серединой XV в. до н. э.; К. Шеффер связал указанный наконечник с наконечниками копий среднеэлладского IIIa периода, найденными в Просимне, возле Микен.

Думая, что имеются определенные основания усомниться в правильности даты, принятой для триалетского наконечника. Во-первых, сам наконечник из Просимны считается импортированным в Эгейду из Леванта (О. Джапаридзе, Д. Хуккер) и, во-вторых, втульчатые наконечники копий известны в Передней Азии, начиная с раннединастического периода, а экземпляры с обоймой на втулке, с конца III тысячелетия до н. э. Втульчатые наконечники найдены в Сузе D₂, нижней части I слоя Чагар Базара, I погребений Мишриффе, Багузе, IVB уровне Тепе Гияна, Рас Шамре, Кюльтепе (близ г. Кайсери) I, в погребениях первой половины IV тысячелетия до н. э. в Бан Чинанге (юго-восточная Азия) и т. д. (табл. VIII, 1—9).

Во II фазе среднебронзовой эпохи мы объединяем те памятники, в инвентаре которых, наряду с материалами эпохи средней бронзы, начинают появляться отдельные предметы, типичные для материалов эпохи поздней бронзы. К этим памятникам, которые должны датироваться непосредственно вслед за XV курганом Триалети, причисляем триалетские курганы XXVIII, XXX, XXXII, XLII, погребения №№ 43, 51, 81, 84, 104 трельского могильника, самтаврское погребение № 156, погребение № 12 Шулаверн, курган № 1 Садуга, № 1 и № 2 курганы Гадрекили, погребения с каменными насыпя-

ми раскопанные около с. Метехи, Нули, Квасатали, погребальный инвентарь из Цагвли и др.

Предположительно, к этому же времени должен относиться и кироваканский курган в Армении, часть материалов которого типологически связана с истоками эпохи поздней бронзы. В связи с находкой в Кироваканском кургане серебряного кубка с катушкообразной ручкой типа Вафио, эгейские параллели которого датируются началом XV в. до н. э., считалась вполне обоснованной верхняя дата триалетской культуры — 1450 г. до н. э. Однако, следует учитывать и факты существования аналогичных серебряных кубков с катушкообразными ручками в верхнеегипетском Тодском кладе эпохи Аменемхата II, фараона XII династии (XX век до н. э.).

Для датировки II фазы эпохи средней бронзы Грузии можно привлечь данные и других памятников Армении. В лчаненских №№ 6 и 46 и аричском № 65 погребениях найдены аналоги канфаровидным сосудам из Трели, Садуга, Самтавро и Гомиа (К. Пичхелаури, Р. Абрамшвили) и их датируют второй четвертью II тысячелетия до н. э. (Т. Хачатрян). Подобная датировка нам представляется приемлемой и для восточногрузинских комплексов с сосудами типа канфара и в целом для II фазы эпохи средней бронзы Восточной Грузии. Примечательно, что с указанной датировкой не противоречит и калиброванное значение ^{14}C даты, единственной пока для восточногрузинских материалов данного периода, которая получена из метехского погребения с каменной насыпью: 1590 ± 256 г. до н. э. (ТВ—31).

В I фазе эпохи поздней бронзы нами помещены материалы, составляющие т. н. переходный период от средней к эпохе поздней бронзы. В памятниках этого периода уже в значительном количестве представлены предметы типичные для эпохи поздней бронзы. Таковы погребения №№ 53, 74, 115 трельского могильника, кенотаф Илто, № 5 лилойский курган, погребение № 70 южного участка Самтавро, погребения №№ 1, 2, 4, 5, 6, 7 Земо Бодбе, погребения раскопанные на территории цхинвальского лесокOMBината, погребение № 2 Намгаламицеби, грунтовое погребение № 2 Наомари гора, оба комплекса Бримацкали, святилище нижнего слоя поселения А Чалиантхеви, поверхностные сборы с поселения «Бесастке».

Определенное значение для датировки I фазы эпохи поздней бронзы временем от середины XVI в. до н. э. до начала XIV в. до н. э. приобретает исключительное сходство характерной для данной фазы керамики с керамикой из погребений ранней группы арктиского могильника в Армении, которая, с учетом найденной вместе с ней цилиндрическими пе-

чтениями хурри-митанийского типа, со своей стороны должна быть датирована приблизительно XV — ранним XIV вв. до н. э. (Т. Хачатрян) и то обстоятельство, что, мотив клиновидного штампования декора, появившегося на восточно-грузинской керамике именно в это время, находит себе параллели в V слое Атчаны (Алалаха) и в кликийском Тарсусе, которые датируются XVI—XV вв. до н. э. (К. Пицхелаури).

Во II фазе эпохи поздней бронзы включаем материал, помещаемый, обычно, в т. н. раннюю ступень эпохи поздней бронзы. Этот материал встречается в погребении № 2 в Ульяновке, в погребениях № №37, 42, 55, 56 Трели, погребениях нижнего яруса Гадркили и Певреби, в верхнем слое поселения А чалнантихевского комплекса, в Грма-геле, Мели-геле I, в соответствующих погребениях Самтавро и т. д.

Примечательный материал для определения даты II фазы эпохи поздней бронзы Грузии дают бронзовые пластинки от лат, найденные в памятниках Кахети; по наблюдению К. Пицхелаури, пластинка от лат погребений № 10 Гадркили находит аналогии в памятниках Передней Азии XV—XIII вв. до н. э. и, следовательно, комплексы из Кахети, содержащие подобные пластинки, не могут быть датированы, по его мнению, позднее чем XIII в. до н. э. Думаем, что и листовидные наконечники кинжалов, взгляд о происхождении которых в результате развития черенковых лезвий требует пересмотра, также не должны давать оснований для омолаживания материалов рассматриваемой фазы, ибо подобные наконечники кинжалов широко распространены еще с III тысячелетия до н. э. в Европе и на Ближнем Востоке.

Для II фазы эпохи поздней бронзы имеется серия ^{14}C дат (ТВ—247—254, 294, 296—298), полученных по анализам остатков бревенчатых перекрытий погребений нижнего яруса могильника Певреби. Среднеарифметическая калиброванных значений этих дат 1297 ± 274 г. до н. э.

Датировка II фазы эпохи поздней бронзы в основном XIV веком до н. э. нам представляется допустимым, в свете вышепривлеченных данных.

III фазу эпохи поздней бронзы Восточной Грузии составляют комплексы, содержащие кинжалы с бронзовыми рукоятками (составные и цельнолитые) и синхронные с ними материалы. Культура этой фазы в Кахети распространена, в основном, в бассейнах Иори и Алазани; в Шида Картли в это время, по-видимому, кинжалы с бронзовыми рукоятками сосуществуют с кинжалами с листовидными наконечниками (в том числе и с экземплярами с раздвоенными рукоятками).

В качестве начальной даты для III фазы эпохи поздней

бронзы нам представляется приемлемым начало XIII в. до н. э. — нижняя дата для комплексов, содержащих кинжалы с составными рукоятками, установленная в свое время Р. Абрамишвили. Видимо, не должно существовать оснований для омоложения этой даты, так как, ближневосточные параллели восточногрузинских кинжалов с бронзовыми рукоятками (табл. VIII, 15, 17), распространены, по-видимому, в XIV — XIII вв. до н. э. Аналогичный кинжал, в частности изображен на рельефе Эль-Амарны (Египет) (табл. VIII, 16), запечатлевшем сцену битвы, 1285 г. до н. э., при Кадеше (Сирия); некоторое внешнее сходство с восточногрузинскими кинжалами имеют также и талышские кинжалы с отлитыми на клинках рукоятками (табл. VIII, 18), которые датируются 1450—1200 гг. до н. э.

Верхняя дата III фазы эпохи поздней бронзы определяется нижней датой следующей т. н. восточногрузинской культуры эпохи раннего железа, начало которой можно предположить в XII в. до н. э.

На основании калиброванных радиоуглеродных дат, полученных для кавказских и ближневосточных памятников эпохи энеолита и бронзы, и данных релятивной хронологии становится возможным удревление хронологической шкалы археологических культур Грузии эпохи энеолита и бронзы приблизительно на 1000—200 лет (для нижних границ энеолита и эпохи поздней бронзы, соответственно), что хорошо согласуется с данными ближневосточных хронологий, выработанных по историческим источникам.

Новые датировки дают возможность по новому взглянуть на ряд этногенетических, культурно-исторических и социально-экономических явлений, не только в связи с вопросами изучения древнейшей истории Грузии и Кавказа, но и в вопросе пересмотра характера взаимоотношений существующих на Кавказе культур с процессами протекавшими на Ближнем Востоке.

GIORGI KAVTARADZE

THE CHRONOLOGY OF GEORGIAN AENEOLITHIC-
BRONZE AGE ARCHAEOLOGICAL CULTURES IN THE
LIGHT OF NEW DATA

Summary

Radiocarbon dating of Caucasian, in particular Georgian, archaeological cultures is of special importance in solving problems of chronology of the Ancient World. The fact that the material of Caucasian provenance is dated by means of historical chronologies in the Near East and the spread of Near Eastern material in the Caucasus make it possible to bring closer in the Caucasus both sides of the "fault line", resulting from the correction of radiocarbon dates when areas with approximate historical dates are separated from other areas dated mainly by the ^{14}C technique.

As yet no exact, standardized and perfect calibration curve of ^{14}C dates has been developed. Hence, using R. M. Clark's calibration curve which takes into account the possible effect of almost all the causes of errors in ^{14}C dates, the present writer has received calibrated dates for Georgian samples aged over 2700 years. The calibrated values of ^{14}C dates of more than 6500 years have been obtained by extrapolation of Clark's curve. In the calibrated dates, instead of the statistical error, 95 per cent range of confidence interval is presented, which must provide for future more exact values of the dates obtained.

In order to determine the dates of Aeneolithic-Bronze Age cultures it is necessary to take into consideration the data of archaeological material as well, which are discussed according to separate periods. Stage nomenclature is used in the present study to ensure nomenclature coincidence with synchronous cultures of other areas.

The dating of the early farming culture of the Shulaveri-Shomu tepe stage occurring in eastern Georgia, or of the Early Aeneolithic Age, is mainly based on radiocarbon dates. Their calibrated values are: Shulaveris Gora, 4810 ± 634 B. C. (TB—15), 5520 ± 401 B. C. (TB—16), 5590 ± 207 B. C. (LE—1099), 5224 ± 277 B. C. (LE—1100), Imiris Gora, 5216 ± 260 B. C. (TB—27), Arakhlo (Nakhiduri) I, 5428 ± 212 B. C. (TB—92), 5655 ± 238 B. C. (TB—277), 5987 ± 202 B. C. (TB—300), Khramis Didi Gora, 5440 ± 212 B. C. (LJ—3270), 5350 ± 210 B. C. (TB—301).

According to the calibrated ^{14}C dates the culture of the Early Aeneolithic Age in Georgia is mainly dated to the 6th millennium B. C., in general appearing to be contemporaneous with the Near Eastern cultures of the Early Chalcolithic Age. Calibrated ^{14}C dates at least partially overcome the discrepancies between the Near Eastern parallels dated to the 7th-6th millennia B. C. (A. Javakhishvili, T. Kiguradze) and the unadjusted ^{14}C dates of the Early Aeneolithic Age of Georgia, which were largely placed in the 5th millennium B. C.

The materials found in Tsopi, Sioni (the Shulaveri ravine), the Alazani valley—near Tamariani and Ulyanovka, in Delisi, and in the Aragvi ravine are placed between the culture of the Shulaveri-Shomu tepe stage and the early sites of the Kura-Araxes culture (T. Kiguradze, M. Menabde). To date, this material, which has tentatively been referred to as Middle Aeneolithic and for which neither ^{14}C nor Near Eastern parallels are available, an attempt has been made to take into consideration the data of the sites of other Caucasian areas which are chronologically also placed between the early farming culture of Transcaucasia and of the Kura-Araxes culture.

In southern Transcaucasia, the Kül tepe I and its contemporaneous Mil-Karabakh remains as well as those of the Teghut, Misharchai and Guru Dere groups are referred to the mentioned period. Taking into consideration the evidence of these materials, the Middle Aeneolithic Age of Georgia should fall within the 5th millennium B. C.

The remains comprising the material of the early stage of the Kura-Araxes culture, including the Didube-Kiketi and Sioni (The Iori river valley)-Gremi groups, are referred to Geor-

gia's Late Aeneolithic Age. It is feasible to date these materials only through interpolation between the presumed end of the Middle Aeneolithic Age and the beginning of the Early Bronze Age, i. e. approximately by the end of the 5th millennium B. C. and the beginning of the 4th millennium B. C. However it should be borne in mind that pottery characteristic of these groups, the early age of which is indicated by the stratigraphic data of the Caucasian Kura-Araxes sites, occurs also with materials of a later date of Transcaucasia proper as well as the northern Caucasus and north-western Iran. This may be indicative of a long survival of the tradition of ceramics manufacture that was characteristic of the early stage of the Kura-Araxes culture.

In Georgia the Kura-Araxes culture was presumably limited to the 4th millennium B. C. and, apart from the Late Aeneolithic, it involved phase I of the Early Bronze Age.

The material of the Early Bronze Age of the Kura-Araxes culture is divided into three periods (K. Kushnareva, T. Chubishvili).

The earliest, period A monuments are Khizanaant Gora D., Khizanaant Gora-Kvatskhelebi C₃, C₂, early C₁, Kulbakebi. Kulo Khomi, Zghudris Gverda, Gudabertqa, Metekhi and others. Period A, with account of the calibrated ¹⁴C dates of the subsequent period B, should be placed within *ca* the first half of the 4th millennium B. C.

Khizanaant Gora—the principal part of the Kvatskhelebi horizon C₁, the burials 1, 2, 4, 5 of Kvatskhelebi, Ozni, the lower horizons of Amiranis Gora (of Akhaltsikhe) and others belong to period B. According to the calibrated ¹⁴C dates from Kvatskhelebi: 3582±277 B. C. (LE—157) and from Amiranis Gora: 3654±402 B. C. (TB-4) and 3404±416 B. C. (TB—9) period B should be dated to *ca* mid-4th millennium B. C. (the more or less contemporaneous Kül tepe II calibrated date should also be taken into consideration: LE—163, 3714±224 B. C.).

The upper horizons of Amiranis Gora, Khizanaant Gora-Kvatskhelebi layers B₃, B₂, B₁, the burials 3, 6-8 of Kvatskhelebi, Shulaveri II, Ghait Mazi and others belong to period C. This period in Georgia is noted for the prevalence of elements typical of the Ararat valley culture, being also characteristic of

the offshoots of the Kura-Araxes culture widely spread in the Near East (O. Japaridze). Significantly enough, it is consideration of the Near Eastern varieties of the Kura-Araxes culture, in conjunction with the chronological data of Georgian archaeological material of earlier and subsequent periods, that permits to date period C of phase I of the Early Bronze Age of Georgia to the final centuries of the 4th millennium B. C. and beginning of the 3rd millennium B. C.

The beginning of the flow of the Kura-Araxes culture from the Ararat valley to eastern Anatolia, is dated to the contemporaneous period of the early Amuq G phase and even without the chronological scale built according to the calibrated ^{14}C dates, points to the feasibility of dating them to the later period of the 4th millennium B. C. It should be noted that in the Amuq proper, too, "Kura-Araxes pottery" of eastern Anatolian provenance begins to appear already in the period of the existence of the Amuq phase G layers.

The lower limit of the Kura-Araxes type Kirbet Kerak culture, prevalent in Palestine, is dated to the end of period II and the beginning of period III of the Early Bronze Age of Palestine (R. Amiran). Period II of the Early Bronze Age of Palestine, according to the latest evidence, seems to be contemporaneous with the First Dynasty of Egypt (I. Beit-Arie), the end of which is dated to *ca* late 4th millennium B. C. or early 3rd millennium B. C.

The date of origin of the Khirbet Kerak culture of Palestine must be due to its closeness to those layers of the Kura-Araxes culture of eastern Anatolia which are related to the material of the upper layers of Amiranis Gora in Georgia—yielding the *terminus ante quem* for those layers of the Kura-Araxes culture of Georgia which are earlier than the upper layers of Amiranis Gora. Thus, taking into consideration the discussed evidence, the upper limit of phase I of Georgian Early Bronze Age, i.e. the Georgian Kura-Araxes culture, should be dated to *ca* the turn of the 4th-3rd millennia B. C.

A similar date for the upper limit of the Kura-Araxes culture of Georgia is obtained according to the data of western Iranian "Kura-Araxes layers" as well. At Godin tepe the Kura-Araxes culture embraces period IV, but even during the period of Godin V,

a population bearing the Kura-Araxes culture penetrated to the east of Godin tepe, into the Hamadan valley. This population must presumably have come from the Yanik tepe culture area of period I of the Early Bronze Age. Taking into consideration the dating of Godin V (H. Weiss, C. Young, Jr.), Godin IV must be synchronous with levels 16-14 B of the Susa Acropolis, Sialk IV₁, level II of Malyan Banesh, Tepe Yahya IV C, Tepe Gawra the early level VIII and Jamdat Nasr period.

In the light of relative chronology of the Kura-Araxes culture Godin IV, period I of Yanik tepe Early Bronze Age, Shengavit III, a variant of the Kura-Araxes culture of eastern Anatolia stemming from the Ararat valley, and period C of phase I of the Early Bronze Age of Georgia appear to be contemporaneous and, taking into consideration the date of the Jamdat Nasr period which is synchronous with that of Godin IV, they should be dated to ca late 4th millennium B. C.; this in turn provides a solid ground for dating phase I of the Early Bronze Age of Georgia to the 4th millennium B. C.

The dates obtained for the Near Eastern Kura-Araxes culture layers, by correlation with the evidence of historical sources of Egypt and Mesopotamia, constitute an important argument *per se* to demonstrate the necessity of considerably shifting back the accepted dating of the Georgian Kura-Araxes culture, the latter being earlier than the Near Eastern "Kura-Araxes cultures"; this can be done even without using the calibrated ¹⁴C dates. This factor, apart from its confirmation of the correctness of the above ¹⁴C calibrated dates for Georgian archaeological cultures, should provide another proof of the advisability of using calibrated ¹⁴C dates in general.

Phase II of the Early Bronze Age or the culture of the Trialeti early barrows appears to belong to the period of the emergence of classes. This phase seems contemporaneous with the particularly wide diffusion of the Kura-Araxes culture in the Near East and it should be dated to the first half and the middle of the 3rd millennium B. C.

In the culture of the Trialeti barrows two groups are distinguishable: the first, comprising the barrows of the Samgori and Ulevari valleys and the earliest among the early barrows of Trialeti; the second, chronologically following group, repre-

sented by the barrows of the Bedeni plateau, Alazani valley and the later barrows among the early group of the Trialeti barrows. (O. Japaridze). It seems possible to tentatively divide these groups into earlier, A and later, B periods.

Material rather contemporaneous with period A barrows can probably be found in the final layers of level B of Kvatskhelebi-Khizanaant Gora, the bulk of the Early Bronze Age material of Sachkhere and latest burials of Amiranis Gora.

The pottery of period B barrows reveals a certain similarity to that of the barrows of the Novosvobodnaya stage of northern Caucasian Maikop culture (G. Gobejishvili, O. Japaridze). The Novosvobodnaya stage is probably to be dated in *ca* second quarter of the 3rd millennium B. C. The material of period B should be dated to the same or a slightly later period; for this material the calibrated ^{14}C dates obtained from the Alazani valley barrows are: 2584 ± 337 B.C. (TB-243), 2768 ± 319 B.C. (UCLA-), 2318 ± 312 B. C. (LJ—3271). The date of "Khramebi" (near the village of Nukriani) is 2643 ± 330 B. C. (TB-242). These dates enable an approximate determination of the dates of the preceding period A and the following culture of the "brilliant barrows" of Trialeti.

The dating of phase II of Georgian Early Bronze Age to the first half and middle of the 3rd millennium B. C. must find corroboration in the typological parallels of the inventory of this phase.

The obtained data enables to consider a part of the relics of Georgia, and of the Caucasus in general, assigned to this period, to be earlier than the dates of the Royal Tombs of Ur; this in turn permits a basic revision of the question of the relationship between the Near East and its periphery.

Taking into consideration the dates of the early barrows of Trialeti, and with a view to synchronizing with the Near Eastern chronological sequence, it appears feasible to place the first two periods of the culture of the Trialeti brilliant barrows (the periods are taken according to E. Gogadze's periodization) in phase III of the Early Bronze Age, dating it to the second half of the 3rd millennium B. C. However, it should be borne in mind that, even from the point of view of stages, the culture of the brilliant barrows of Trialeti is essentially a typical product of the Early Bronze Age of the Near East and its periphery. Numerous paral-

jels can be found in the materials dating back to the 3rd millennium B. C. for this phase (noted already by B. Kuftin regarding materials of the whole culture of the brilliant barrows of Trialeti).

Although actually no reliable ^{14}C dates are available for the culture of the Trialeti brilliant barrows, the calibrated ^{14}C dates obtained for layer II of Dikha Gudzuba in Anaklia for the proto-Colchian period, which is dated as contemporaneous with this culture in western Georgia, 2258 ± 308 B. C. (TB—274), 2352 ± 316 B. C. (TB—275), 2108 ± 360 B. C. (TB—276), would seem to be in good agreement with the age of the culture of the Trialeti brilliant barrows assumed in the present study.

The period of phase I of the Middle Bronze Age, or the period of the culture of group III of the Trialeti brilliant barrows, seems to be synchronous with the Near Eastern Middle Bronze Age and must embrace the early centuries of the 2nd millennium B. C.

The upper date of the Trialeti culture is ordinarily assigned to the middle of the 15th century B. C. on the basis of the ages of the parallels of the shaft—hole spearhead with a hoop at the end from barrow XV. But, since in the Near East shaft-hole spearheads seem to come from Early Dynastic period, and the specimens with hoops at the end appear from the end of the 3rd millennium B. C., there must be ground to question the correctness of the date obtained for the Trialeti spearhead and for dating it, together with the end of phase I of the Middle Bronze Age of eastern Georgia, to the middle of the first half of the 2nd millennium B. C.

The latest barrows of Trialeti, following no. XV, as well as their contemporaneous monuments in which, apart from material of the Middle Bronze Age, there appear individual features typical of Late Bronze Age material, can be isolated as phase II of the Middle Bronze Age.

In Armenia, the Kirovakan barrow must belong to the same period; its date was believed to coincide with the upper date of the Trialeti culture—mid-15th century B. C.; this dating, apart from a spearhead identical to the above specimen of Trialeti, was based on a silver bowl with a reel-like ear, which had 15th century Aegean parallels. However, the existence of similar bowls in Upper Egypt, in the treasure of Thod, dating back to the time

of Amenemhat II, Pharaoh of XII Dynasty (20th century B. C.), should by equally taken into consideration.

In dating the period in question the evidence of the materials of other Armenian sites should also be taken account of. Analogues of the kantharos-type vessels of Treli, Sadugha, Samtavro and Gomna were found in burials 6 and 46 of Lchashen and burial 65 of Harich, being dated to the second quarter of the 2nd millennium B. C. (T. Khachatryan). This date appears to be acceptable also for East Georgian complexes containing kantharos-type vessels, and for phase II of the Middle Bronze Age in eastern Georgia in general. It is noteworthy that the hitherto only calibrated value of ^{14}C date for this phase: 1590 ± 256 B. C. (TB—31) from the Metekhi stone-covered burial does not contradict this date.

The material subsumed under the so-called transitional period from the Middle to Late Bronze Age can be united in phase I of the Late Bronze Age. Sites of this phase already reveal a considerable number of objects typical of the Late Bronze Age. The dating of phase I of the Late Bronze Age from the middle of the 16th century B. C. to the beginning of the 14th century B. C. is made possible by the discovery of Hurri-Mitanni type cylinder seals dated to the 15th-early 14th centuries in the early group burials of the Artik cemetery (Armenia) containing pottery typical of this phase (T. Khachatryan) and by the existence of Near Eastern parallels of wedge-shaped stamped ornamental motif of eastern Georgian pottery of this phase in the Atchana layer V and in 16th-15th centuries B. C. Tarsus (K. Pitskhelauri).

Relics which are usually placed in the so-called early stage of the Late Bronze Age are here subsumed under phase II of the Late Bronze Age. The plate of the armour from burial 10 of Gadrekili is of importance in dating them. According to K. Pitskhelauri this plate has exact parallels in Near Eastern strata of the 15th-13th centuries B. C. For dating this phase a series of ^{14}C dates (TB—247—254, 294, 296—298), is available, obtained from the lower tiers of the Pevrebi cemetery; their calibrated average arithmetical value is 1297 ± 274 B. C.

In the light of the foregoing evidence, the dating of phase II of the Late Bronze Age to the 14th century B. C. seems to be quite feasible.

Phase III of the Late Bronze Age is constituted of complexes of bronze-handle daggers (with an attached handle and wholly moulded) and their contemporaneous material. The lower limit—the beginning of the 13th century B. C., determined earlier by R. Abramishvili as the initial date of attached-handle complexes, appears to be acceptable for this phase, for, as shown by Near Eastern parallels of the East-Georgian bronze-handle daggers, similar daggers seem to have existed in the 14th-13th centuries]B. C.; and, taking into consideration the lower limit of the subsequent Iron Age, so-called East-Georgian culture, the upper limit of phase III of the Late Bronze Age should be placed in the 12th century B. C.

The obtained calibrated radiocarbon dates for the Caucasian and Near Eastern Aeneolithic-Bronze Age relics and the data of relative chronology enables to suggest the shifting of the chronological scale of Georgian Aeneolithic-Bronze Age archaeological cultures approximately 1000-200 years back (for the lower limits of the Early Aeneolithic and the Late Bronze Age, respectively), which is in good agreement with the chronologies evolved on the basis of the historical sources of the Near East.

The proposed dates permit to see a number of ethno-genetic, cultural-historical and socio-economic events in a new light not only in connection with the study of the earliest period of Georgia and Caucasia, but also from the point of view of revising the nature of interrelationship of Caucasian cultures with the developments in the Near East.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I. იმირის გორა. კერამიკა.

ტაბ. II. უმ დაბალია. კერამიკა.

ტაბ. III. თელუტი. თიხისა და ქვის ნაწარმი.

ტაბ. IV. თეფე გავრა XI A დონე. თიხისა და ქვის ნაწარმი.

ტაბ. V. სატევერები: 1—თრიალეთის XL ყორღანი; 2—თერმი II; 3—თეფე იაპია IVB; 4—კაიაპინარი; 5—იაზილიკაია; 6,8—ტროა II; 7—ალიშარ (12 დონე);

ხიშტისებური იარაღები: 9—ნახიჩევანის ქიულ თეფე II; 10—ტელეპიასწყარო; 11, 14—ური; 12—ელაშის მმართველის პუზურ-შუშინაის წარწერით; 13—საჩხერე;

შუბისპირები: 15—ური; 16.—თელ ახმარი; 17—საჩხერე; 18—20—სეზა; 19—თეფე გიანი IV;

ცულები: 21—ური; 22—სესკლო; 23—საჩხერე; 24—მარათონი; 25, 26—მერსინი XVI; 27—ენოსო; 28, 29—თეფე გავრა; 30—ვარნა;

ცულის ყალიბი: 31—ქვაცხელები.

ტაბ. VI. ობსიდიანის ისრისპირები: 1—გარნისი; 2—თრიალეთის XXVII ყორღანი;

პუნსონურონაშენტიანისაგნები: 3—ვარნა; 4—6, 9—14—ალაჟა ჰუიუქი; 7, 8, 26—პოროზთეფე; 15—კარატაში; 16 — თეფე გიანი IV; 17—ხალანდრიანი; 18—ქვაცხელები; 19—ქისარი; 20,21—კარბუნა; 22, 23, 28—თრიალეთის XL და XXVII ყორღანები; 24—სადუღის № 2 ყორღანი; 27—კინარეთი.

ტაბ. VII. კულონები: 1—ური; 2—ურუქი; 3—თრიალეთის VIII ყორღანი.

ტაბ. VIII. შუბისპირები: 1—თეფე გიანი IV B; 2—ქისარი III C; 3—ქიულთეფე (ქ. კაისერისთან) I; 4—ბოროდინო; 5—თრიალეთის XV ყორღანი; 6—პროსონა; 7—რას შამრა; 8—ბან ჩიანგი;

შუბისპირის ყალიბი: 9—ნოვა ზაგორა II;

სატევერები და სატევერების ფრაგმენტები: 10—თრიალეთის XVIII ყორღანი; 11—პოლიოხნი („წითელი“); 12—თრიალეთის XXI ყორღანი; 13—თრიალეთის XVII ყორღანი; 14—საბიდასჩის № 5 (1958 წ.) ყორღანი; 15—სამთავროს № 96 (1939 წ.) ორმოსამარბი; 17—სამთავროს № 44 (1938 წ.) ორმოსამარბი; 18—რეშტი; 19, 32—ური; 20—ლაპითოსი; 21, 29—უენუსი; 22—კუმასა B; 23—კალათიანა; 24—თრიალეთის XXVI ყორღანის ნაყარიდან; 25—ზურტაქეტის № 3 ყორღანი; 26—პოროზთეფე; 27—პირგოსი; 28—გეოი თეფე; 30—ალაჟა ჰუიუქი; 31—ამუქი, F ფაზა; 33—თეკესი;

სატევერის გამოსახულება: 16—ალ-ამარნას რელიეფი.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Табл. I. Имприс гора. Керамика.

Табл. II. Ум Дабагья. Керамика.

Табл. III. Техут. Глиняные и каменные изделия.

Табл. IV. Уровень XI А Тепе Гавры. Глиняные и каменные изделия.

Табл. V. Книжалы: 1—XL курган Трналетти; 2—Терми II; 3—Тепе Яхья IV В; 4—Каяппинар; 5—Язылкая; 6, 8—Троя II; 7—Алишар (12 уровень);

Штыковидные оружия: 9—Нахичеванское Кюль тепе II; 10—Тэлеппасцкаро; 11, 14—Ур; 12—С надписью правителя Элама Пузур-Шушинака; 13—Сачхере;

Наконечники копий: 15—Ур; 16—Тель Ахмар; 17—Сачхере; 18—20—Сузы; 19—Тепе Гиян IV;

Топоры: 21—Ур; 22—Сескло; 23—Сачхере; 24—Марафон;

25, 26—Мерсин XVI; 27—Кносс; 28, 29—Тепе Гавра; 30—Варна.

Литейная форма топора: 31—Квацхелеби.

Табл. VI. Obsидиановые наконечники стрел: 1—Гарни; 2—XXVII курган Трналетти;

Предметы с пунсонным орнаментом: 3—Варна; 4—6, 9—14—Аладжа Гуюк; 7, 8, 26—Хорозтепе; 15—Караташ; 16—Тепе Гиян IV; 17—Халаидриани; 18—Квацхелеби; 19—Гиссар; 20, 21—Карбуна; 22, 23, 28—XL и XVII курганы Трналетти; 24—№ 2 курган Садуга; 27—Кинарет.

Табл. VII. Кулоны: 1—Ур; 2—Урук; 3—VIII курган Трналетти.

Табл. VIII. Наконечники копий: 1—Тепе Гиян IV В; 2—Гиссар III С; 3—Кюльтепе (у г. Кайсери) I; 4—Бородинно; 5—XV курган Трналетти; 6—Просимна; 7—Рас Шамра; 8—Бан Чянг;

Литейная форма наконечника копья: 9—Нова Загора II;

Книжалы и фрагменты книжалов: 10—XVIII курган Трналетти; 11—Полнохни («красный»); 12—XXIX курган Трналетти; 13—XVII курган Трналетти; 14—№ 5 курган (1958 г.) Сабидяхчи; 15—№ 96 (1939 г.) ямное погребение Самтавро; 17—№ 44 (1938 г.) ямное погребение Самтавро; 18—Решт; 19, 32—Ур; 20—Лапитос; 21, 29—Вунус; 22—Кумаса В; 23—Калатна; 24—Из насыпи XXVI кургана Трналетти; 25—№ 3 курган Зуртакети; 26—Хорозтепе; 27—Пиргос; 28—Геой тепе; 30—Аладжа Гуюк; 31—Амук, фаза F; 33—Текес;

Изображение книжала: 16—Рельеф Эль-Амарны.

DESCRIPTION OF THE PLATES

Plate I. Imiris Gora, Pottery.

Plate II. Um Dabaghia. Pottery.

Plate III. Teghut. Clay and stone articles.

Plate IV. Level XI A of Tepe Gawra. Clay and stone articles.

Plate V. Daggers: 1—Trialeti barrow XL; 2—Thermi II; 3—Tepe Yahia IV B; 4—Kayapinar; 5—Yazilikaya; 6, 8—Troy II; 7—Alishar (level 12);

Bayonet-type weapons: 9—Kül tepe (of Nakhichevan) II; 10—Tylepiastskaro; 11, 14—Ur; 12—with inscription of Puzur-Shushinak, the ruler of Elam; 13—Sachkhere;

Spearheads: 15—Ur; 16—Tell Akhmar; 17—Sachkhere; 18—20—Susa; 19—Tepe Giyan IV;

Axes: 21—Ur; 22—Sesklo; 23—Sachkhere; 24—Marathon; 25, 26—Mersin XVI; 27—Knossos; 28, 29—Tepe Gawra; 30—Varna;

Mould of an axe: 31—Kvatskhelebi.

Plate VI. Obsidian arrowheads: 1—Garni; 2—Trialeti barrow XXVII.

Objects with pointillé design: 3—Varna; 4—6, 9—14—Alaja Höyük; 7, 8, 26—Horoztepe; 15—Karatash; 16—Tepe Giyan IV; 17—Chalandriani; 18—Kvatskhelebi; 19—Hissar; 20, 21—Karbuna; 22, 23, 28—Trialeti barrows XL and XVII; 24—Sadugha barrow no. 2; 27—Kinne-reth.

Plate VII. Pendants: 1—Ur; 2—Uruk; 3—Trialeti barrow VIII.

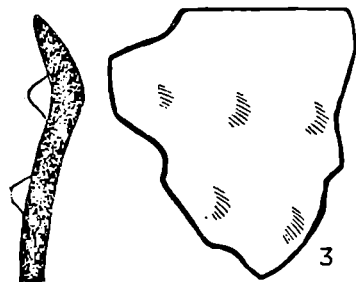
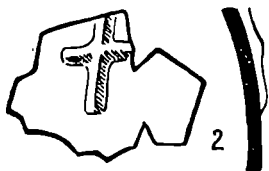
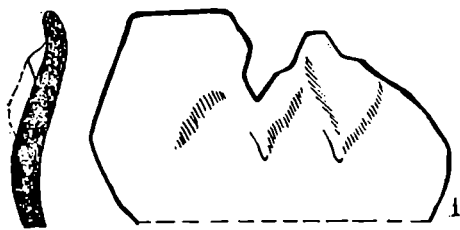
Plate VIII. Spearheads: 1—Tepe Giyan IV B; 2—Hissar III C; 3—Kültepe (near Kayseri) I; 4—Borodino; 5—Trialeti barrow XV; 6—Prosymna; 7—Ras Shamra; 8—Ban Chiang;

Mould of a spearhead: 9—Nova Zagora II;

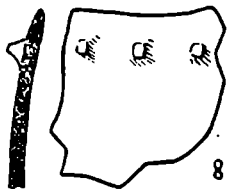
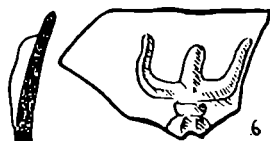
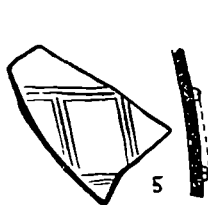
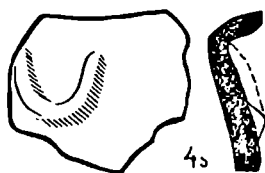
Daggers and fragments of daggers: 10—Trialeti barrow XVIII; 11—Poliochni ("red"); 12—Trialeti barrow XXIX; 13—Trialeti barrow XVII; 14—Sabidakhcha barrow no. 5(1958); 15—Samtavro pit-grave no. 96(1939); 17—Samtavro pit-grave no. 44(1938); 18—Resht; 19, 32—Ur; 20—Lapithos; 21, 29—Vounous; 22—Koumasa B; 23—Kathiana; 24—from the piled earth of Trialeti barrow XXVI; 25—Zurtaketi barrow no. 3; 26—Horoztepe; 27—Pyrgos; 28—Geoy tepe; 30—Alaja Höyük; 31—Amuq, phase F; 33—Tekes;

Representation of a dagger: 16—relief of el-Amarna.

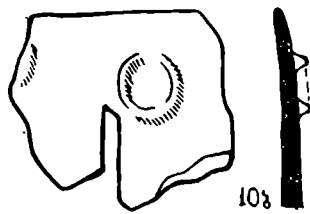
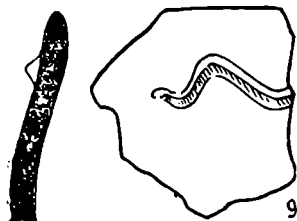
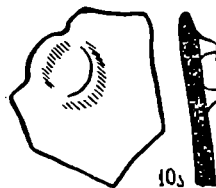
ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი
Т А Б Л И Ц Ы
P L A T E S

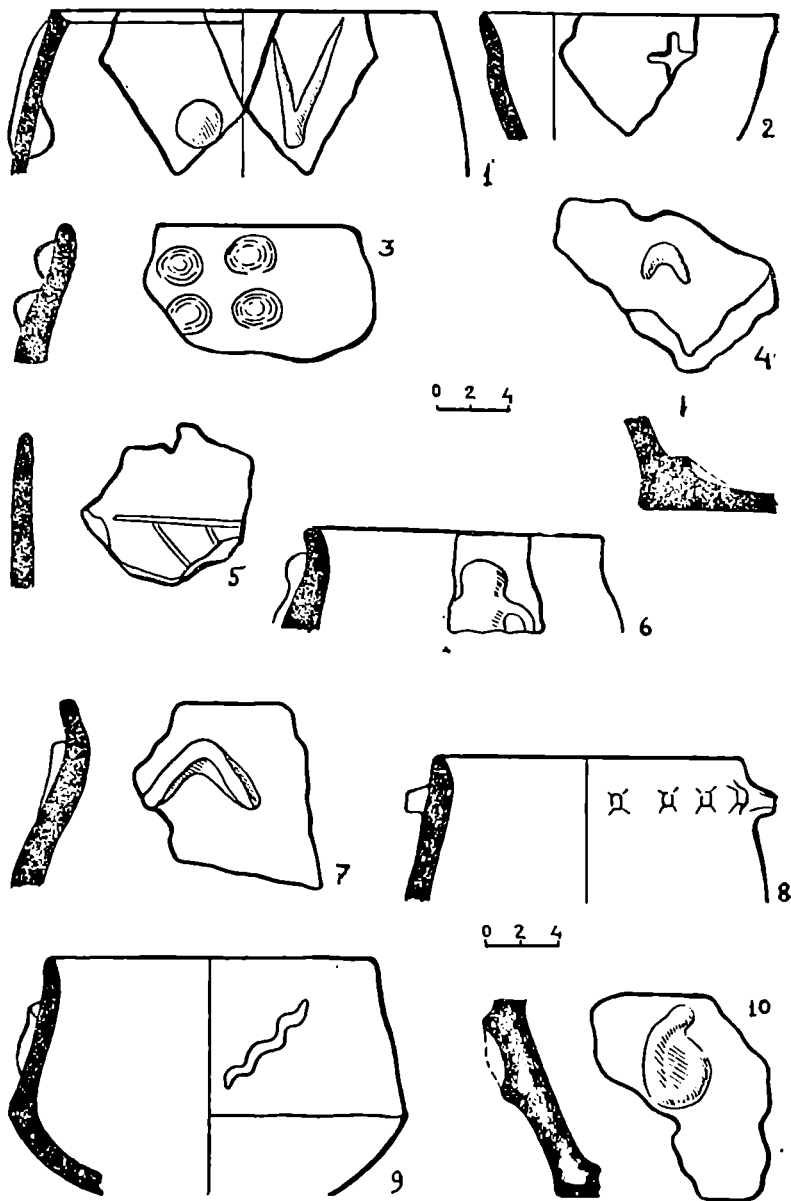

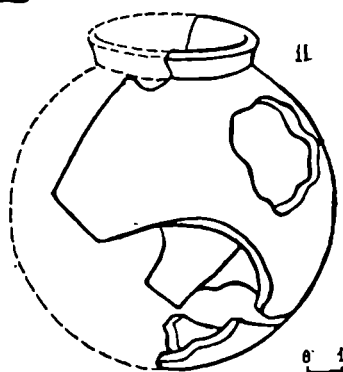
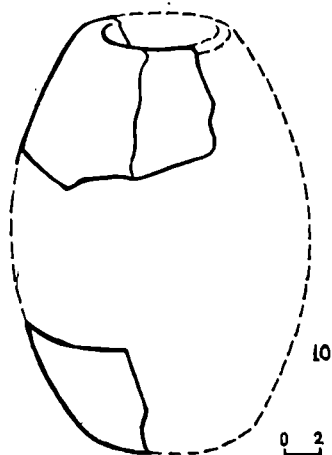
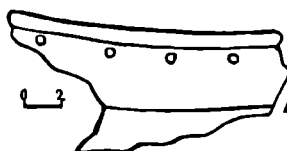
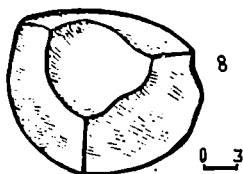
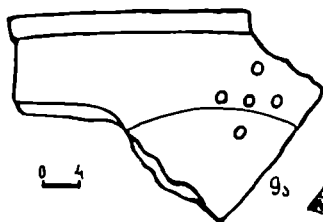
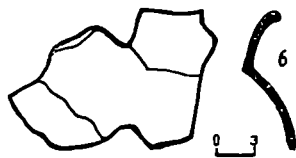
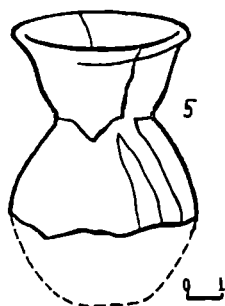
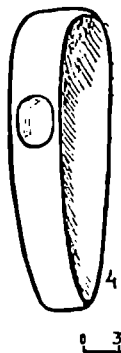
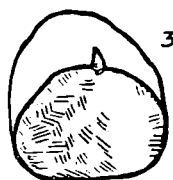
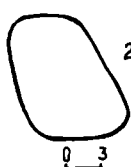
0 13 26

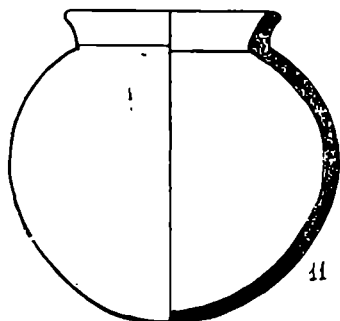
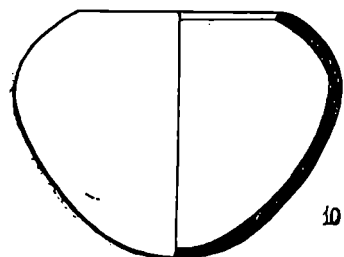
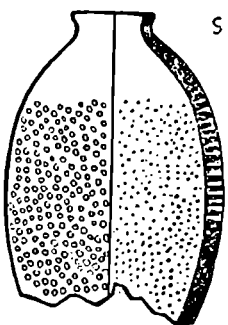
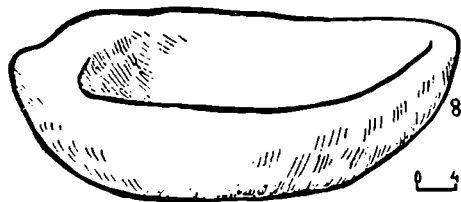
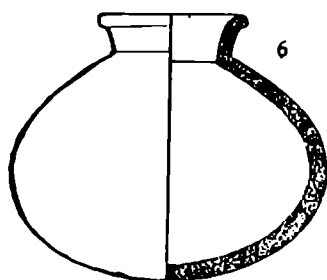
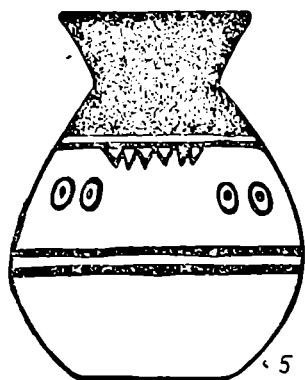
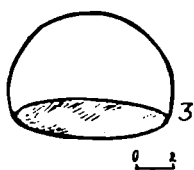
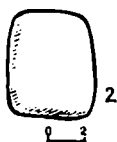
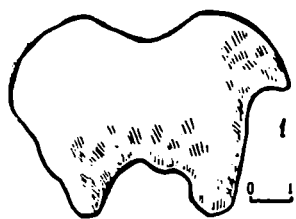

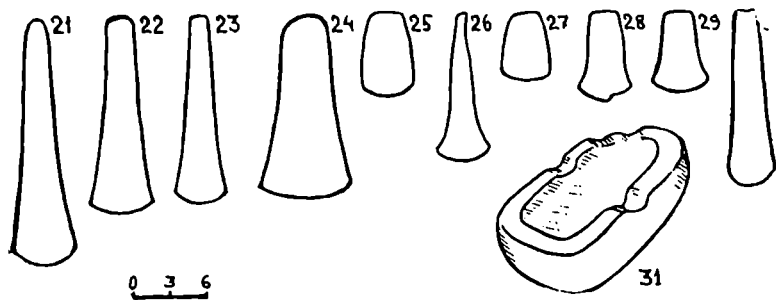
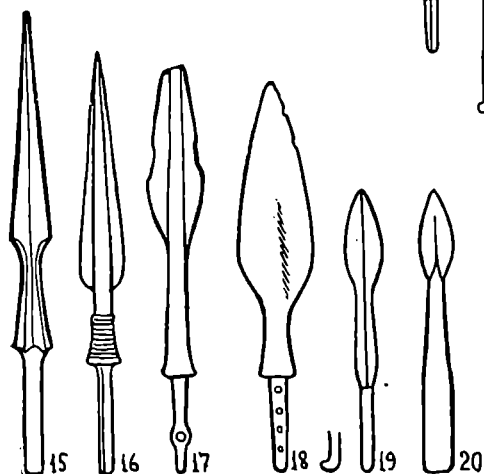
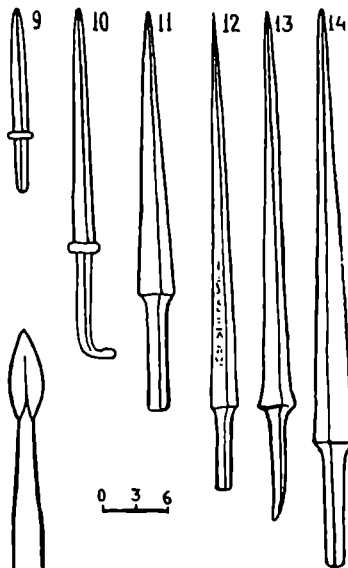
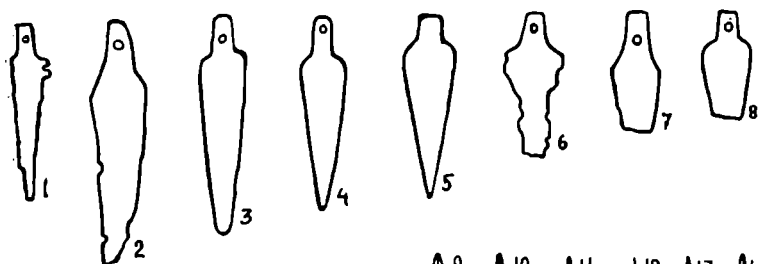
0 13 26

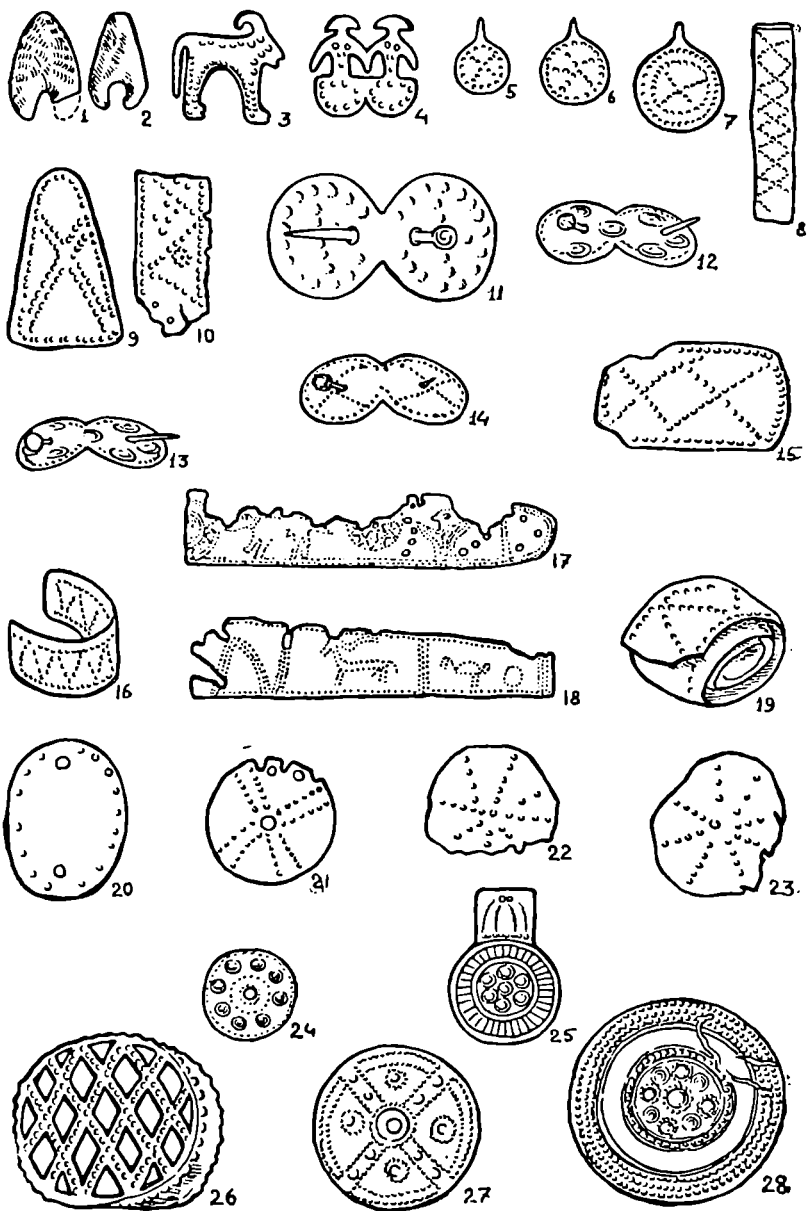

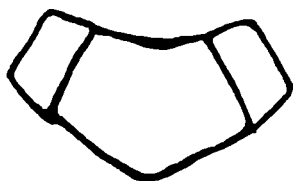

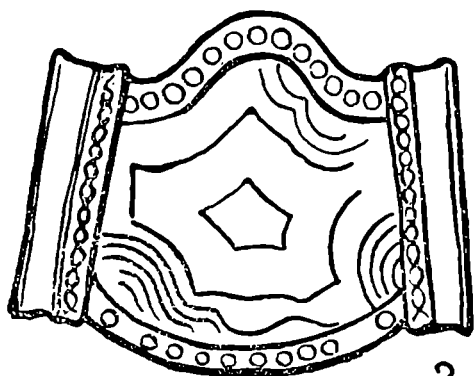

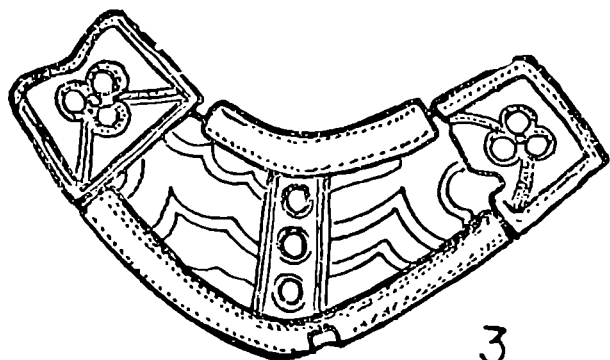

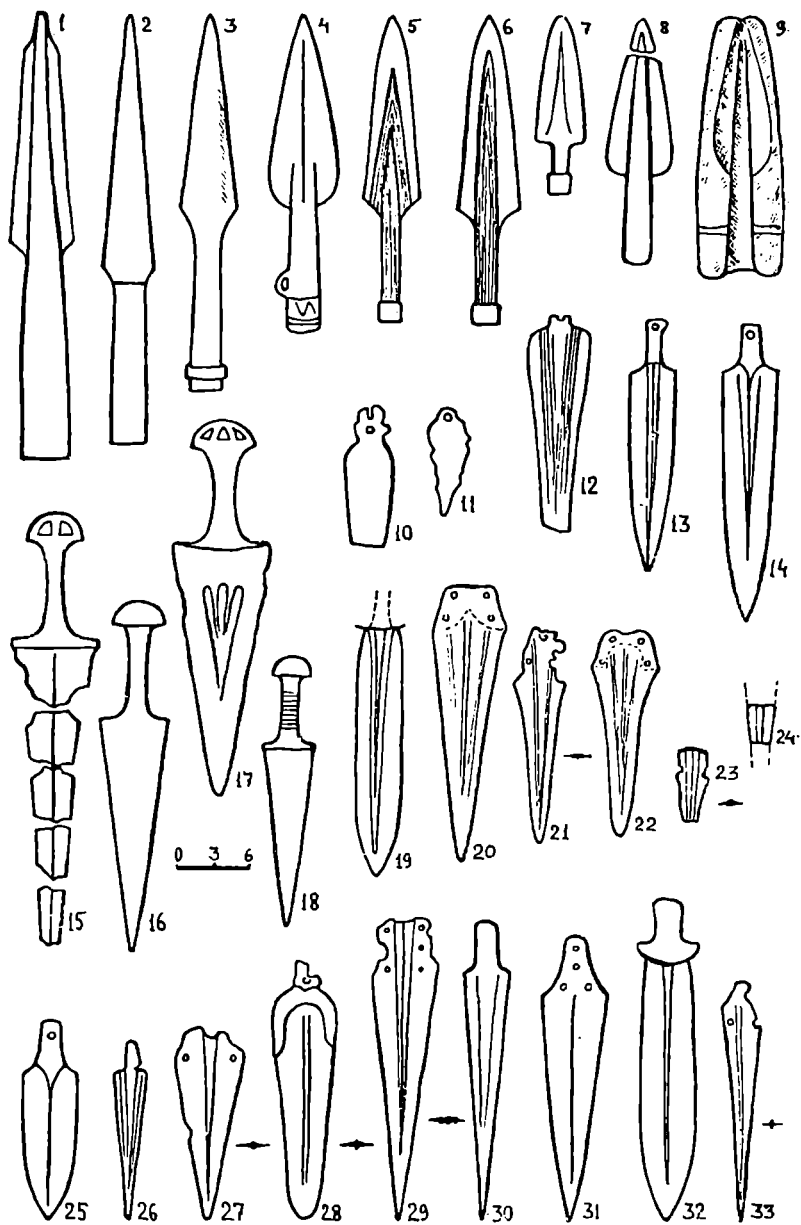
1

2

3

შ ი ნ ა ა რ ს ი

რადიონახშირბადული თარიღები და მათი კეშმარიტი მნიშვნელობა	3
ადრეული ენეოლითი	34
შუა ენეოლითი	40
გვიანი ენეოლითი	49
ადრეული ბრინჯაო	71
ა) ადრეული ბრინჯაოს ხანის I ფაზა	71
ბ) ადრეული ბრინჯაოს ხანის II ფაზა	92
გ) ადრეული ბრინჯაოს ხანის III ფაზა	102
შუა ბრინჯაო	114
ა) შუა ბრინჯაოს ხანის I ფაზა	114
ბ) შუა ბრინჯაოს ხანის II ფაზა	120
გვიანი ბრინჯაო	125
ა) გვიანი ბრინჯაოს ხანის I ფაზა	125
ბ) გვიანი ბრინჯაოს ხანის II ფაზა	128
გ) გვიანი ბრინჯაოს ხანის III ფაზა	131
დასკვნა	134
Хронология археологических культур Грузии эпохи энеолита и бронзы в свете новых данных. Резюме	135
The Chronology of Georgian Aeneolithic—Bronze Age Archaeological Cultures in the Light of New Data. Summary	149
ტაბულების აღწერილობა	158
Описание таблиц	159
Description of the Plates	160
ტაბულები, Таблицы, Plates	161

Георгий Леонович Кавтарадзе

ХРОНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР ГРУЗИИ
ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА И БРОНЗЫ В СВЕТЕ НОВЫХ
ДАННЫХ

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები — ისტ. მეცნ. დოქტორები: ალ. ჯავახიშვილი, გ. ლორთქიფანიძე

*

ИБ 1671

გამომცემლობის რედაქტორი ე. ლ. ქ ა ჯ ა ი ა
ტექნოლოგიური ც. ქ ა მ უ შ ა ძ ე
კორექტორი ე. გ. ო გ ა ვ ა
მხატვარი ვ. ხ მ ა ლ ა ძ ე

გადაეცა წარმოებას 2.3.1981; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 9.6.1981;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 10, 8;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 9,6;

უე 01107;

ტირაჟი 1500;

შეკვეთა № 808;

ფასი 1 ზან. 15 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19